

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

SZÉKELYFÖLDI TÖRTÉNETI HELYNEVEK NYELVI ELEMZÉSE

Névföldrajzi vizsgálatok Szabó T. Attila Erdélyi Helynévtörténeti Adattárában

BÁRTH JÁNOS

2010

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

BÁRTH JÁNOS

SZÉKELYFÖLDI TÖRTÉNETI HELYNEVEK NYELVI ELEMZÉSE
Névföldrajzi vizsgálatok Szabó T. Attila Erdélyi Helynévtörténeti Adattárában

Nyelvtudományi Doktori Iskola,
Dr. Bańcerowski Janusz DSc., egyetemi tanár, a doktori iskola vezetője
Magyar Nyelvtudományi Doktori Program,
Dr. Kiss Jenő MHAS., egyetemi tanár, a doktori program vezetője

A bizottság tagjai és tudományos fokozatuk:

A bizottság elnöke:	Dr. Balázs Géza CSc., egyetemi tanár
Hivatalosan felkért bírálók:	Dr. Hoffmann István DSc., egyetemi tanár Dr. Bíró Ferenc CSc., főiskolai tanár
A bizottság titkára:	Dr. Bölcskei Andrea PhD., egyetemi adjunktus
A bizottság további tagjai:	Dr. Posgay Ildikó PhD., tudományos főmunkatárs Dr. N. Császi Ildikó PhD. egyetemi docens Dr. Sebestyén Zsolt PhD. egyetemi adjunktus (póttag)
Témavezető:	Dr. Korompay Klára CSc., egyetemi docens

Budapest, 2010

TARTALOM

0. Bevezetés, témamegjelölés.....	5
1. Tudománytörténeti előzmények.....	7
1.1. Történettudományi célú névföldrajz.....	8
1.2. Nyelvjárási-nyelvjárástörténeti-nyelvtörténeti célú névföldrajz	10
1.3. Névtani, névközpontú, névélettani célú névföldrajz	12
1.4. Informatikai eszközök a nyelvjárás- és névkutatásban.....	15
1.5. Székelyföldi helynévkutatás	17
2. A kutatás tárgya, forrásai	18
2.1. Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése	18
2.2. Az Olló bemutatása	26
2.3. Az adattár jellemzése	41
2.3.1. Denotátumfajták szerint	41
2.3.2. Időrend szerint	44
2.3.3. Székek, vármegyei egységek szerint.....	45
2.3.4. Települések szerint	46
3. Névföldrajzi vizsgálatok.....	48
3.1. Hangtani jelenségek vizsgálata a helynevekben.....	48
3.1.1. <i>ő-zés</i>	49
3.1.2. <i>irtás ~ orotás</i>	51
3.1.3. <i>bikk ~ bükk</i>	58
3.1.4. <i>ly ~ j (lyuk)</i>	62
3.1.5. <i>borza ~ bojza (bodza)</i>	64

3.2. Szóföldrajzi vizsgálatok a helynevekben.....	66
3.2.1. A földrajzi köznevek kutatása, definiálása	66
3.2.2. A helynévanyag lexikai elemeinek osztályozása.....	68
3.2.3. A névalkotó lexémák szóföldrajzi térképlapjai.....	71
3.2.3.1. Bemélyedést jelölő térszinformanevek	72
3.2.3.2. Kiemelkedést jelölő térszinformanevek.....	91
3.2.3.3. Viszonyító jelentésű térszinformanevek	106
3.2.3.4. Általános növényföldrajzi fogalmak.....	147
3.2.3.5. Növényzetre utaló földrajzi köznevek	150
3.2.3.6. Állatvilágra utaló földrajzi köznevek.....	152
3.2.3.7. Vízrajzi köznevek.....	155
3.2.3.8. Irtással kapcsolatos földrajzi köznevek.....	158
3.2.3.9. Fanevekből alakult földrajzi köznevek	161
3.2.3.10. Földhasználattal kapcsolatos földrajzi köznevek.....	165
3.2.3.11. Legeltetéssel kapcsolatos földrajzi köznevek	167
3.2.4. Testrésznévből alakult földrajzi köznevek	169
3.2.5. A névalkotó szavak névföldrajzi tanulságai	173
3.2.6. A <i>vápa</i> földrajzi köznév elemzése	177
3.3. Névtypusok földrajzi vizsgálata	188
3.3.1. Településnév-typusok.....	188
3.3.2. A településnevek változásai.....	196
3.3.3. Szerkezeti típusok névföldrajza.....	198
3.3.3.1. Birtokos szerkezetű nevek	198
3.3.3.2. Határozós szerkezetű nevek	203
4. Összegzés: eredmények, tervek, távlatok.....	216
Irodalom	218
Adattár-minta.....	230
Ábrák jegyzéke.....	234

0. BEVEZETÉS, TÉMAMEGJELÖLÉS

Egy terület helynévanyagának elemzése többféle módon lehetséges, hiszen a helynevek – és általában a tulajdonnevek – több tudományág érdeklődésének metszéspontjában egyszerre vallanak a névadás és a névadók nyelvi, történelmi, társadalmi és kulturális hátteréről. A nyelvészeti megközelítés elsődlegessége viszont nyilvánvalóan következik a nevek alapvető tulajdonságaiból: nyelvi elemekből építkeznek, és a nyelvi rendszer többé-kevésbé körülhatárolható részrendszereként léteznek. Különböző hangsúlyokat kaphatnak azonban a névelemzésben a nyelvi megformáltságra, az időbeliségre, társadalmi háttérre, térbeliségre vonatkozó következtetések. Alapvetően befolyásolja a névvizsgálatokat a feldolgozott forrásanyag, adattár nagysága: az elmúlt évtizedek hazai névtani szakirodalmában általában egy-egy településnyi egység, egy kisebb-nagyobb táj helyneveinek tüzetes elemzésére vállalkoztak a kutatók, viszonylag kevés olyan átfogó jellegű névtani szintézis készült el, amely a korábbi írások eredményeit a magyar helynevek egészére vetítette és újraértékelte. A történeti és jelenkori névadatok tartalmazó névgyűjtések gyarapodása, az adatok nagy száma elősegítette a kutatási irányok kiszélesedését, de összefoglaló feldolgozások ritkán születtek a monumentális adattárak nehezen kezelhető volta miatt.

Ez a dolgozat SZABÓ T. ATTILA erdélyi történeti helynévgyűjtésére épül, amely csak megkésve, a 2000-es években látott napvilágot könyv formában. A kiadványsorozat közzétételével egy időben vált általánosan elfogadottá az a korábban is többször felmerült igény, hogy informatikai eszközökkel legyenek megszólaltathatók a nyelvi adatok tömegeit tartalmazó gyűjtemények. Ezért már a kiadás, szerkesztés közben megindult egy számítógépes helynévadatbázis kialakítása a SZABÓ T. ATTILA-sorozat anyagából, valamint egy többféle igényt kiszolgáló keresőszoftver fejlesztése, amely alkalmas az adatok hatékony lekérdezésére és ábrázolására.

E sorok írója a kézíratos gyűjtés közzétételében, az informatizált változat tervezésében és a feldolgozás folyamatában is részt vehetett, ezért korábbi publikációi és ez a disszertáció is ennek a munkának a tanulságaira alapozódnak. A doktori dolgozat adattárának területi határai a korábban kiadott kötetekhez igazodtak: a történeti Udvarhely, Csík és Háromszék vármegye településeinek névanyagát rendeztem a fenti szoftver segítségével, ezzel a Székelyföld legnagyobb részét lefedő adatbázishoz jutottam.

Az adattár sajátosságai és a felhasznált számítógépes eszközök lehetőségei indokolták, hogy a dolgozat vizsgálati szempontjai között legerősebben a névföldrajzi kérdések érvényesüljenek. Ez efféle kutatások az elmúlt néhány évtized hazai és külföldi szakirodalmában hármass céllal bukkantak föl.

1. Nagy hagyományokkal rendelkezik az a kutatási irányzat, amely a nevek területiségéből végső soron történettudományi, népesedéstörténeti tanulságokat állapít meg. Bár az efféle munkákban általában a korai magyar településnevek, víznevek kaptak kiemelt szerepet, nagyszámú adat áttekintésével minden bizonnyal a mikronevek elemzésének jelentősége is megnő. 2. A névföldrajzi művek nagy része a nyelvjárások jellemzésére, nyelvjárástörténeti-nyelvtörténeti vizsgálatára alkalmazta a lokalizált nyelvi anyagként jól használható földrajzinév-gyűjtéseket. 3. A névkutatók egy része arra is vállalkozott, hogy a névadás rendszerszerű jellemzőit, a nevek belső tulajdonságait vizsgálja meg földrajzi szempontból (leggyakrabban ómagyar kori adatok alapján, amelyek a magyar helynévrendszer kialakulásának vizsgálatában kiemelkedően fontosak, valamint jelenkori gyűjtések anyagából, amelyek nagy mennyiségű névadatot szolgáltatnak). Ezek a kutatások felvillantották a névadás területiségének, a „névjárások”-nak a nyelvjárásokhoz hasonló ábrázolási lehetőségét.

Jelen dolgozat mindhárom (történeti, dialektológiai-nyelvtörténeti és névtani) irányzat hagyományait követi, hiszen ezek az egyes jelenségek hangtani, szókészleti, névszerkezeti-tipológiai leírásában nem is választhatók külön teljes mértékben.

A vizsgált terület, a Székelyföld névtani, nyelvjárási sajátosságai mindig kitüntetett figyelmet élveztek a történettudomány részéről, hiszen kronológiai és etnikai következtetések is levonhatók belőlük a korai, források nélküli korszakokról. A történeti helynévadatok felhasználhatók a 20. századi nyelvjárási állapotok előzményeinek feltárására. Az összevetésben nagy segítséget nyújt a Magyar nyelvjárások atlaszának, a nemrégiben kiadott A romániai magyar nyelvjárások atlaszának, valamint a Székely nyelvöldrajzi szótárnak informatikai eszközökkel feldolgozott változata. A nevek lexikai, tipológiai, szerkezeti tulajdonságai pedig egyszerre vallanak a vizsgált nagytáj helynévadásának általános jellemzőiről, belső tagolódásáról, illetve egyszerre állíthatók párhuzamba a magyar nyelvterület más részein végzett hasonló elemzésekkel.

1. TUDOMÁNYTÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEK

„Ha aztán az ilyen jellegű feldolgozások határai a távoli jövőben összeérnének, sor kerülhetne összefoglaló helynév-földrajzi térképlapok szerkesztésére is. E térképlap-sorozatok világosan, térképre vetítetten szemléltetnék az egyes helynévi jelenségek, helynévtípusok, a helynévalkotásban felhasznált köz- és tulajdonnévi elemek meg más jelenségek elterjedésének földrajzi határait, vagy mutatnák az egyes népek egymásra való nyelvi kölcsönhatásának a helynévanyagban jelentkező érdekesebbnél érdekesebb eseteit, illetőleg típusait és a kölcsönhatás határvonalait” (SZABÓ T. 1958: 508). – SZABÓ T. ATTILA saját helynévgyűjtését bemutató, programadó írásában már felhívta a figyelmet a névföldrajzi kutatási irányzat létjogosultságára az erdélyi helynévkutatás távlati céljai között. Megjegyzése természetesen nem volt előzmény nélküli. A 20. század első felének névtani irodalmában többször előfordulnak névföldrajzi tárgyú, illetve a névföldrajz fontosságát hangsúlyozó gondolatok. Az utóbbi évtizedekben született munkák egyre többen foglalkoztak a névföldrajzi kutatás definiálásával, jelentőségével, és a nagyobb tudományos seregszemléken, névtani konferenciákon is több előadáson hangzottak el erre a témára vonatkozó felszólalások. Az utóbbi két évtizedben örömdetesesen megnőtt az olyan névtudományi írások száma, amelyek a tulajdonnevek szókincsének, hangtani jellegzetességeinek vagy típusainak területi eloszlásával foglalkoznak. A névföldrajz mint kutatási ág, némileg mint szemléletmód, általánosan elfogadott és elvárt része lett a névelemzésnek. A témáról bibliográfiai adatokban bővelkedő összefoglalásokat KÁZMÉR MIKLÓS (1970: 12–5), JUHÁSZ DEZSŐ (1993), TÓTH VALÉRIA (1998), HOFFMANN ISTVÁN (2003: 205–10) írásaiban találunk.

A következőkben a dolgozat témájához, felépítéséhez szorosabban kapcsolódó, illetve a legutóbbi évek tendenciáit tükröző munkákat említem meg – némileg önkényes elkülönítéssel (kapcsolódva KÁZMÉR MIKLÓS osztályozásához), – az adott művek kutatási célja szerint csoportosítva. Természetesen ez a szempontrendszer csak nagy vonalakban érvényesíthető egy ilyenfajta áttekintésben, hiszen a nevek területi szempontú vizsgálata egyszerre több célt szolgálhat: például szóföldrajzi elemzésekből egyaránt szert tehetünk történeti, nyelvjárási és névtani tapasztalatokra.

1.1. Történettudományi célú névföldrajz

A helynevek általános tulajdonságaiból, belső, jelentéstani összetevőiből és használatából fakad, hogy bizonyos korok tekintetében a település- és népiségtörténeti kutatások legfontosabb forrásai. Bár az egyre kifinomultabb módszerekkel, egyre pontosabb állításokhoz eljutott helynévtörténeti kutatás éppen a korábbi tézisek relativizálásához, a törvényszerűségek óvatosabb, tendenciaszerű megfogalmazásához jutott el az ezredfordulóra, kiindulópontjai ma is a következők: 1. a helynevek alapjelentéséhez tartozik a lokalizálás, helyhez kötődés; 2. a helynevek tipológiai sajátosságaiból, nyelvi megformálásából következtetni lehet a névadó közösség etnikumára; 3. bizonyos nevek, névtípusok, névalkotásban felhasznált közsavak, tulajdonnevek kormeghatározó értékkel bírnak. Mindebből következik, hogy a helynevek földrajzi vizsgálata etnikai, kronológiai fogódzókat nyújthat olyan korok történetének (egy táj benépesülésének, egy település létrejöttének) kutatásában, amelyekből kevés az írásos történeti forrás vagy régészeti adat.

A helynévkutatást a településtörténet egyik „legfontosabb segédtudományának” nevezte KNIEZSA ISTVÁN (KNIEZSA 1943: 111), aki névföldrajzi szempontokat érvényesítve a legnagyobb hatású műveket publikálta a korai Árpád-kor települési viszonyairól, etnikai–kronológiai következtetéseit elsősorban a településnevek típusaira, nyelviségére és a víznevek eredetére alapozva (KNIEZSA 1938, 1943).

Kiemelkedik a névtípusok földrajzi vizsgálatának jelentősége a honfoglalás kori magyarság megtelepülésének részleteiről, a törzsi szervezet felbomlásáról írott művekben. Példaként MOÓR ELEMÉR tanulmányát említhetjük, aki abból kiindulva, hogy a törzsre vonatkozó helyneveket a környező lakosság adta, az egyes törzsnevek hiányából következtetett az adott törzs eredeti lakhelyére (MOÓR 1970).

A történeti célú névföldrajz számos eredménye közül BENKŐ LORÁND munkásságával foglalkozom részletesen, akinek írásai nem csak a névföldrajzi kutatás általános lehetőségei, céljai szempontjából fontosak, hanem dolgozatom témájának is közvetlen előzményei, hiszen a Székelyföld benépesülésének kérdéskörével kapcsolatosak. BENKŐ munkáiból, például földrajzi köznevek (mint az *öttevény* vagy *ropó*) elterjedésének

vizsgálataiból történettudományi értékükön túl természetesen dialektológiai és névtani tanulságok is levonhatók.

Tanulmányaiban BENKŐ LORÁND a különböző nyelvészeti adatok együttes felhasználásával szolt hozzá a székelyek eredetének legendákkal átitatott történetéhez. A ma székelyek által lakott területek betelepülésével kapcsolatos kérdésekre nyelvföldrajzi, helynévi és személynévi adatok komplex elemzésével keresett válaszokat.

BENKŐ módszertanilag is kiemelkedően fontos, „A nyelvföldrajz történeti tanulságai” című tanulmányában, 1967-ben hívta föl a figyelmet arra, hogy a magyar nyelvterület peremvidékeinek (úgy mint az 1. Ormánság, Dráva alsó folyásának vidéke, 2. Őrség, 3. Pozsony környéke, 4. Kassa környéke, 5. Székelyföld, 6. dél-erdélyi nyelvjárásszigetek) nyelvében több szinten kimutatható azonosságok figyelhetők meg, és látványosan bizonyította, hogy ezek a nyelvi gócpontok egy egykor azonos nyelvjárást beszélő népcsoport széttelepítésével jöhettek létre (BENKŐ 1967).

„Maros- és Udvarhelyszék település- és népiségtörténetéhez” című munkájában, a helynevek etimológiai rétegződésén, kronológiailag behatárolható típusain és nyelviségén keresztül mutatta be a címben jelzett területek betelepülésének fázisait (BENKŐ 1991).

„Adalékok a székelyek korai történetéhez” címmel egy kerekasztal-beszélgetésen foglalta össze gondolatait a székelység múltjáról, a nyelvföldrajz és a névanyag tanulságai alapján (BENKŐ 1990b). Ezek főbb pontjai a következők:

1. Okleveles adatok is igazolják, hogy az Árpád-korban az ország különböző területein (déli, északi részein is) éltek székelyek.

2. A Székelyföld nyelvjárási jellemzők alapján roppant heterogén, három jelentősen elkülönülő régióra oszlik: Marosszékre, Udvarhelyszékre és a külső területekre (Sepsi-, Orbai-, Kézdi-, Csík-, Gyergyó- és Kászonszékre). Az egyes területek nyelvjárási különbségei településtörténeti előzményekkel magyarázhatók. Marosszék tájnyelve a Pozsony vidéki és az őrségi nyelvjárásokkal rokon. Udvarhelyszék Baranyával és a szlavóniai nyelvjárásszigetekkel. A keleti székely székek főként az őrségi nyelvjárással. Az Abaúj megyei és udvarhelyszéki nyelvjárási jelenségek közös vonásai abban gyökerezhetnek, hogy egyaránt a baranyai területekről származhat a lakosság.

3. A törzsnévi eredetű helységnevek hiánya és a *-falva*, *-laka* stb. utótagos, valamint a patrocíniumi eredetű településnevek nagy száma arra utal, hogy a székelyek betelepülése a 12. század végétől, nagyrészt a 13. században zajlott. Elsőként Udvarhelyszék és

Marosszék székely lakossága települt le. Sepsi-, Orbai-, Kézdiszék megszállása még az Árpád-korban kezdődött. Ezt követően Csík- és Kászsónszékbe, majd végül (valószínűleg csak a 14. században) Gyergyóba költözött be a székelység.

4. A székelyek betelepülése előtti időkből (elsősorban Háromszék területén) szláv lakosság nyomait őrzik a helynevek a Székelyföldön, a nyelvjárási kapcsolatok és a névanyag jellegzetességei (pl. a földrajzi köznevek) pedig korai magyar, nem székely népességre is utalnak.

BENKŐ érvrendszerében a nyelvjárási hangtani jelenségek játszották a legfontosabb szerepet, de alaki és szóképzési hasonlóságok is támogatták a fent felsorolt területek nyelvi kapcsolatának, közös gyökerének kimutatását.

A helynévfajták közül leginkább a településnevek típusaiból és földrajzi elterjedéséből következtetett a Székelyföld betelepülésének időbeli fázisaira, valamint a székelység korábbi szálláshelyeiről „költöztetett” víz- és helységnevei is nagyban segítettek a kibocsájtó területek lokalizálását. Többször felhívta a figyelmet a helynevekben felhasznált földrajzi köznevekre is, amelyek – bár korlátozott mértékben – ugyancsak használhatók időbeli-térbeli kapcsolatok feltárására. BENKŐ a helynevekben megőrzött személyneveket is bevonta vizsgálatai körébe, ezek azonban általános jellemzőik miatt csak viszonylag kevés esetben adhatnak bizonyító erejű érveket történeti következtetésekhez.

BENKŐ hasonló módszerekkel, a helynevek, különösen a településnevek tipológiai, névföldrajzi jellegzetességeit feltárva és továbbgondolva tett megállapításokat a moldvai magyarság betelepülésével kapcsolatban is (BENKŐ 1990a: 11–9).

1.2. Nyelvjárási, nyelvjárástörténeti, nyelvtörténeti célú névföldrajz

A történeti nyelvjáráskutatásban a jelenkori adatok összehasonlító elemzésén kívül leginkább a tulajdonnevek (de főleg a helynevek) játszanak fontos szerepet, hiszen az írott források egyéb adatai csak ritkán lokalizálhatók. Kérdéssé teszi viszont az efféle adatok felhasználhatóságát, hogy a történeti forrásokban lejegyzett helynevek mennyiben tükrözik a névadók vagy névhasználók nyelvjárását, és mennyiben az esetleg más nyelvjárást

beszélő lejegyzőjét. A helynevek jogbiztosító értéke, a mikronevek korlátozott hatóköre (egy-egy településen belüli ismertsége) azonban arra utal, hogy az esetek többségében megbízhatóak, elfogadhatóak történeti nyelvjárási adatként.

HOFFMANN ISTVÁN tudománytörténeti munkájában rámutat, hogy a helynévtárak dialektológiai felhasználásának nagy előnye, hogy abszolút kutatópontosűrűségű nyelvatlasként szolgálnak a nyelvjárási jelenségek leírásához, viszont a helynevekben megjelenő szavak és morfológiai eszközök korlátozott elemszáma a vizsgálatok határait is kijelöli (HOFFMANN 2003: 206).

A névalkotásban felhasznált közszavak, különösen a földrajzi köznevek elterjedésével, területi kötöttségének vizsgálatával foglalkozott a legtöbb kutató az elmúlt évtizedekben. A földrajzi köznevek kutatásának úttörője, HEFTY GYULA ANDOR táblázatos formában közli az általa vizsgált szavak tájszavakként, helynevek alapelemeként való előfordulását a különböző régiókban, így lényegében először alkalmazza a névföldrajzi módszert munkájában (HEFTY 1911).

A magyar nyelvtörténeti, hangtani vizsgálatokban először MELICH JÁNOS alkalmazta a helyneveket nyelvjárástörténeti forrásként (MELICH 1926: 52). BÁRCZI GÉZA több művében használta ki a helynevekben rejlő lehetőségeket a régi magyar nyelvjárások feltérképezésére (BÁRCZI 1951, 1974/1980).

A helynevekben rejlő köznevek átfogó szóföldrajzi vizsgálatára KÁLMÁN BÉLA tanulmányában találjuk az első szép példát, aki a magyar nyelv vízrajzi közneveit vizsgálta történeti helynevekben, valamint a Zala megye földrajzi neveit tartalmazó gyűjteményben (KÁLMÁN 1967).

Az 1980-as évektől, minden bizonnyal az egyre nagyobb számban megjelenő földrajzinév-gyűjtemények hatására, több kutató is hangtani vagy szóföldrajzi vizsgálatokhoz használta föl a helyneveket. Hangtani elemzést végzett többek között CS. NAGY LAJOS Királyhelmec (CS. NAGY 1997), GUTTMANN MIKLÓS Lendva (GUTTMANN 1999), SZABÓ JÓZSEF Csongrád megye (SZABÓ 1981), BÍRÓ FERENC Körösladány (BÍRÓ 2000) helyneveiben. A helynevekben rejlő dialektológiai jelenségek kiaknázási lehetőségeit foglalta össze 1984-es előadásában SZABÓ GÉZA a jelenkori földrajzinév-gyűjtések anyaga példáin keresztül (SZABÓ 1985).

A szóföldrajzi vizsgálatok fontosságát hangoztatta 1989-ben megjelent konferencia-előadásában PESTI JÁNOS. Fő feladatként a földrajzi köznevek jelentésének, elterjedésének

tájegységenkénti, majd országos feltárását, az izoglosszák megrajzolását, és mindezek alapján új névtani törvényszerűségek megfogalmazását javasolta (PESTI 1989).

A jelenkori földrajzinév-gyűjtéseket fölhasználva végzett szóföldrajzi elemzéseket KIRÁLY LAJOS (KIRÁLY 1981), KÁLNÁSI ÁRPÁD (KÁLNÁSI 1996), N. CSÁSZI ILDIKÓ (N. CSÁSZI 2002), vízrajzi közneveket vizsgált könyvében VÖRÖS OTTÓ (VÖRÖS 1999). A *róka* és a *ravasz* szavak történeti előfordulásait vizsgálta HORVÁTH ANDREA (HORVÁTH 1987), SOLYMOSSI LÁSZLÓ a történeti helynevek és személynévek névföldrajzát a *dusnok* szó művelődéstörténeti vizsgálatának szolgálatába állította (SOLYMOSSI 1997).

JUHÁSZ DEZSŐ a névföldrajz lehetőségeit mutatta be a romániai magyar nyelvjárások atlasza térképlapjainak adataiból, amelyek között helynevek, személynévek és tulajdonnevek alapjául szolgáló közszók egyaránt szerepelnek (JUHÁSZ 1999).

TÓTH VALÉRIA ómagyar kori hangtani változások területi irányát és időhatárait tárta föl a helynevekben található *potok* ~ *patak*, *potoka* ~ *potaka* ~ *pataka* földrajzi köznevek és az egyes szám harmadik személyű birtokos személyrag *-e* ~ *-i* írott formái alapján (TÓTH 2002a).

DUDÁS GYÖRGYI a *föld* és a *völgy* ómagyar kori labializációs változásait, területi elterjedését mutatta be a GYÖRFFY-féle történeti földrajz huszonkét vármegyéjének adatai alapján (DUDÁS 2002), majd az *i > ü* labializáció nevekben megvalósuló tendenciáját írta le (DUDÁS 2003).

Nyelvjárástörténeti célokat szolgálhatnak természetesen a személynévekre irányuló névföldrajzi vizsgálatok is. A legkülönbözőbb történeti forrásokban található névadatok efféle felhasználására HAJDÚ MIHÁLY mutatott be számos példát több tanulmányában (HAJDÚ 1987, 1988a, 1988b, 1991).

1.3. Névtani, névközpontú, névélettani célú névföldrajz

A helynevek és általában a tulajdonnevek névföldrajzi vizsgálata természetesen az egyetemes, illetve az európai névtani szakirodalomban is megjelenik. A német névföldrajz (Namengeographie) vagy „areálonomasztika” (Arealonomastik) terminológiai kérdéseit, a személynévek és helynevek területi vizsgálatában elért eredményeit nemrégiben WILFRIED

SEIBICKE foglalta össze tudománytörténeti írásában, a térképes megjelenítés típusait számos ábrával szemléltetve (SEIBICKE 2004). Cseh helynevekben végzett hangtani vizsgálatokkal bizonyítja nyelvjárási jelenségek határainak változásait több tanulmányában MILAN HARVALÍK (HARVALÍK 1997, 2003a, 2003b). A fajtajelölő földrajzi köznevek névföldrajzi elemzése a finn névkutatás népszerű témái közé tartozik, amit a finn helynévkutatás legújabb szintézisének idetartozó szócikkjei és térképlapjai is bizonyítanak (PAIKKALA 2007). A finn helynevek közszoói és tulajdonnévi elemeinek egy részének digitális adattára is elérhető, térképezhető: <http://kaino.kotus.fi/nikar/index.php>.

Ha a névföldrajz alatt szemléletmódot, általános kutatási ágat értünk, a hazai tudományos előzmények, a fentebb már említett munkák nagy része ebben a részben is szerepelhetne áttekintésünkben. Különösen a névtipológiai és szóföldrajzi tanulmányok esetében nehéz (vagy fölösleges) az az elkülönítés, hogy történeti, dialektológiai vagy névtani célt szolgálnak. A névföldrajz „legszerűbb értelmezése” szerint azok a munkák tartoznak ebbe a csoportba, amelyek a név belső szerkezetét, keletkezési, szerkezeti típusait vizsgálják területileg (HOFFMANN 2003: 209). HOFFMANN ISTVÁN helynév-vizsgálati modelljét bemutató munkájában, amely az utóbbi másfél évtizedben számos névelemző tanulmány alapjául szolgált, azt is előrevetítette, hogy az efféle kutatások összegzésével „a nyelvtérület egyes részeinek toponímiai normájában megmutatkozó jelenséghatárok alapján” megrajzolhatóvá válhatnak a helynévföldrajzi területek, a névjárások (HOFFMANN 1993: 29). JUHÁSZ DEZSŐ szkepticismusának adott hangot, szerinte a névjárasterületek nem, csak egyes jelenséghatárok rajzolhatók meg (JUHÁSZ 1994: 112). HOFFMANN ISTVÁN válaszában kifejtette, hogy a kutatók célja valóban leginkább olyan „jelenséghatárok felderítése lehet”, amelyek például a nevek szerkezetében megnyilvánuló (a dialektusok leírásához leginkább hozzájáruló hangtani és lexikai szinten felüli) eltérések alapján húzhatók meg (HOFFMANN 1994: 119). JUHÁSZ DEZSŐ a névtani terminológiáról írott tanulmányaiban foglalkozott a „névjárás” fogalmával. Vitatja a terminus ‘névtani dialektus’ értelmezését, értelmezhetőségét, mert a nevekben tükröződő névföldrajzi különbségek határai nem esnek egybe, nem rendeződnek nyalábokba, nem állapíthatók meg általuk „körülkerített”, állandó területi egységek (JUHÁSZ 2004: 168). (Megállapításai kapcsolódnak HAJDÚ MIHÁLY véleményéhez, aki a névföldrajzot az onomatológia olyan ágaként értelmezi, amely részben a dialektológiának, részben a társtudományoknak ad hasznos alapot – HAJDÚ 2002: 207). JUHÁSZ DEZSŐ tehát

a tágan értelmezett nyelvföldrajz, illetve dialektológia tárgykörébe tartozó tudományterületként definiálja a névföldrajzot, attól függetlenül, hogy a nyelv viszonylag nyitottabb és kultúrafüggőbb részrendszerei (mint a szókincs és a tulajdonnév-rendszerek) „kevésbé vagy egyáltalán nem alkalmasak nyelvjárástipológiai vizsgálatokra” (JUHÁSZ 2004: 168).

A történeti településnév-tipológia két legalaposabb monográfiája: KÁZMÉR MIKLÓSNak „A »falu« a magyar helynevekben” és MEZŐ ANDRÁSNak „A templomcím a magyar helységnevekben” című kötete egyaránt érvényesíti a névföldrajzi szempontot elemzésében (KÁZMÉR 1970, MEZŐ 1996).

A mikronevek tipológiai vizsgálatának névföldrajzi vonatkozásairól főként az elmúlt másfél évtizedben születtek tanulmányok. HOFFMANN ISTVÁN nyelv- és névföldrajzi térképlapokon szemléltette az ómagyar kori Abaúj megye közsői elemeit és a nevek eredetbeli, funkcionális-szerkezeti típusait (HOFFMANN 1997).

TÓTH VALÉRIA a névföldrajzi kutatások részletes áttekintése mellett bemutatta az ómagyar kori helynévi szórványok területi elemzésében rejlő lehetőségeket: névalkotási és névváltozási tendenciákat, egy jelentésmezőbe tartozó földrajzi közneveket, névtípusokat elemzett a földrajzi eloszlás alapján (TÓTH 1998, 1997, 2002b).

Az elmúlt néhány évben többen is mikronevek több szempontú névföldrajzi elemzésére vállalkoztak különböző földrajzinév-gyűjtések anyaga alapján. BÁBA BARBARA az egy jelentésmezőbe tartozó földrajzi köznevek jelentésföldrajzi vizsgálatának lehetőségeit mutatta be (BÁBA 2009), DITRÓI ESZTER pedig a helynevek lexikálmorfológiai típusainak területi megoszlását illusztrálta (DITRÓI 2010).

Az ilyen típusú vizsgálatok természetesen akkor hozhatnak igazán látványos eredményeket, ha a felhasznált adatok gyűjtőköre a lehető legszélesebb időbeli és térbeli határokig kitolódik. Vagyis a helynevek legalapvetőbb tulajdonságai (egy- és kétrészséggé, a névadás motivációja, a szerkezeti, keletkezéstörténeti típusok) akkor válhatnak eredményesen a névföldrajzi kutatások témájává, ha a vizsgált helynévanyag a teljes magyar nyelvterület és az írásos emlékekkel rendelkező névtörténet egészét igyekszik lefedni. Mindehhez sok millió névadat tárolására és előhívására alkalmas számítógépes névadatbázisra van szükség, amelynek létrehozása az egyik legsürgetőbb feladata a magyar névkutatásnak. Az erre irányuló eredményeket és terveket a következő fejezetben vázolom föl.

1.4. Informatikai eszközök a nyelvjárás- és névkutatásban

A történeti és jelenkori helynevek folyamatos gyűjtése és közzététele évtizedek óta változatlan feladata a névtudománynak. De az egyre időszerűbb összegző, elemző, rendszerező munkához szükség van olyan korszerű eszközökre, melyek a napjainkra összegyűlt hatalmas adatmennyiség kezelésére, átfogó következtetések levonására alkalmasak. Nyilvánvaló, hogy csak az elmúlt húsz-huszonöt évben szédítő fejlődésnek indult számítógépes technikával lehetséges megoldani ezt a feladatot. Az informatika ilyen célú felhasználására az 1980-as évektől több megjegyzés is elhangzott különféle publikációkban és névtani fórumokon – ebben minden bizonnyal jelentősége volt a finnországi névkutatás példájának, amelyre a magyar névtan képviselői mindig különös figyelmet fordítottak (HOFFMANN 1983: 87–9).

Az 1990-es évektől az informatika lehetőségeivel él a Debreceni Egyetem helynévkutató műhelye, ahol évek óta folyik GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzának névtani adatbázissá alakítása, amelynek felhasználásával már jó néhány tanulmány és forráskiadvány született (HOFFMANN et al. 1997, 1999, 2005).

A kutatók számára azonban nehézségeket okozhat az adatok vagy azok statisztikai megoszlásának térképre vetítése. A számítógépen szerkesztett adatbázist felhasználó szerzők sok éven keresztül továbbra is tulajdonképpen „kézzel”, mechanikusan hoztak létre szemléltető térképeket, és csak akkor vágtak bele egy ilyen hosszadalmas munkafázis elvégzésébe, ha az biztosan látványos eredménnyel kecsegtetett.

A számítógépes dialektológia a 2000-es évek elejére a hanganyagok archiválásán, digitalizálásán, a nyelvjárási adatok informatizálásán, adatbázissá rendezésén túl már komoly eredményeket ért el a vizsgált adatok multimédiás térképeken való megjelenítésében is (KISS 2001: 141–5). A VÉKÁS DOMOKOS nevéhez köthető Bihálbocs szoftverekkel „A magyar nyelvjárások atlasza”, „A romániai magyar nyelvjárások atlasza” és a „Székely nyelv földrajzi szótár” alapján létrehozott interaktív térképek komoly ösztönzést jelentettek a névkutatók számára, hogy a különféle digitális névtani adattárakat összekapcsolják térinformatikai alkalmazásokkal.

A számítógépes dialektológia talán legígéretesebb lehetőségéről, a különböző adatok együttes értelmezéséről, integrálásáról már több írás és egy doktori disszertáció is született (VÉKÁS 2000, BODÓ–VARGHA 2008, HEGEDŰS 2008).

SZABÓ T. ATTILA Erdélyi történeti helynévgyűjtésének informatizálása, amelyet ebben a dolgozatban az alábbiakban részletesen bemutatok, a számítógépes dialektológia, a Bihalbocs tapasztalataiból kiindulva egy NKFP-pályázat keretében kezdődött el 2006-ban, majd egy OTKA-projekt keretében folytatódott, és zajlik 2011 augusztusáig. A pályázat résztvevői több előadásban mutatták be részeredményeiket, majd 2009 októberében egy műhelytalálkozót szerveztek Hangok–helyek címmel a dialektológiai és névtani adattárak számítógépes feldolgozásáról. 2010-ben a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének szervezésében megindultak a Magyar Digitális Helynévtár munkálatai, amelyek a különböző földrajzinév-gyűjtemények egységes adatbázisba rendezésére, a földrajzinév-gyűjtések újraindítására, a meglévő adatbázisok integrálására irányulnak, az ország több kutatóhelyének bevonásával. A projekt első fázisában természetesen csak a már megjelent helynévgyűjtések együttes feldolgozása történhet meg, de a számítógépes eszközök megkönnyítik a különböző folyóiratokban, kötetekben publikált, szakdolgozatok formájában egybegyűjtött kisebb adattárak beillesztését is a nagy adatbázisba, és a meglévő anyagok ilyen formájú áttekintése lökést adhat a „fehér foltok” eltüntetéséhez, a tudomány számára még ismeretlen helynevek felgyűjtéséhez is.

A digitális helynévtár minden bizonnyal a helynévkutatás nyelvészeti, társadalomtudományi indíttatású képviselőin kívül a földrajz, térképészet és sok más tudományág érdeklődésére is számot tarthat, és fontos szerepet töltené be a névtudomány eredményeinek széles körű megismertetésében, gyakorlati alkalmazásában is (például a nevek standardizálásában, közigazgatási, térképészeti, térinformatikai felhasználásában).

Digitális, térképezhető adatbázisok természetesen nem csak a nyelvjárások és a helynevek ábrázolására, elemzésére alkalmasak: a közelmúltban VÖRÖS FERENC több írásában számolt be informatikai eszközöket felhasználó családnévátlasz-kutatásairól, amelyek a személynevek térbeli vizsgálatában hozhatnak jelentős eredményeket (VÖRÖS 2009, 2010). Hasonló, informatizált névátlaszok a világ több országából már az interneten is elérhetők: Belgiumban (<http://patrom.fltr.ucl.ac.be/contemporain/>), Franciaországban (<http://www.notrefamille.com/>), Olaszországban (<http://www.gens.labo.net/en/cognomi/>) és az Egyesült Államokban (<http://www.gens-us.net/>).

1.5. Székelyföldi helynévkutatás

Az erdélyi névkutatásnak az ezredforduló tájáig elért eredményeit CSOMORTÁNI MAGDOLNA foglalta össze két írásában (CSOMORTÁNI 1992, 2004). Ugyancsak ő jegyzi az elmúlt évek jó néhány székelyföldi témájú helynévelemző és helyneveket közlétező tanulmányát (CSOMORTÁNI 1994, 1997a, 1997b, 2000a, 2000b, 2002, 2007, 2008, 2009). A románai magyarlakta vidékekről megjelent helynévgyűjtéseket részletesen számba vette előadásában HINTS MIKLÓS (HINTS 1997). Az erdélyi névtani eredményeket HAJDÚ MIHÁLY is áttekintette, és az általa szerkesztett sorozatokban kiemelt helyet biztosított a határon túli névadatok közzétételének (HAJDÚ 1997a).

A CSOMORTÁNI MAGDOLNA által vázolt tudománytörténeti korszakok elé kívánczozik BOGÁTS DÉNES neve és munkássága, akinek háromszéki történeti névgyűjtése és elemző tanulmánya (BOGÁTS 1929) SZABÓ T. ATTILA későbbi műveire is hatással volt.

A SZABÓ T. ATTILA nevével fémjelzett kolozsvári nyelvészeti iskola Székelyföldre vonatkozó névtani eredményeinek egy része csak utólag, az 1930-as, 40-es évek alapvető munkáihoz képest csak később láthatott napvilágot. Ide tartozik BENKŐ LORÁND korszakos tanulmánya és gyűjtése a Nyárádmente földrajzi neveiről (BENKŐ 1947), de SZABÓ T. ATTILA elveit és módszereit követték JANITSEK JENŐnek, HINTS MIKLÓSNak, TIBÁD LEVENTÉnek gyűjtései, helynévközlései is, amelyek részben a kolozsvári Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményekben, majd az 1990-es évektől a budapesti Magyar Névtani Dolgozatok sorozatban jelenhettek meg.

A 20. század második felében a kolozsvári magyar nyelvészeti tanszék jó néhány szakdolgozója választotta szülőfaluja helyneveinek összegyűjtését, névtani elemzését témájául. Ezek bibliográfiai számbavétele, egy egész Székelyföldre, Erdélyre kiterjedő névkataszter összeállítása még várat magára. A 2000-es években egy székelyföldi helynevekkel, azok földrajzi köznévi elemeivel foglalkozó doktori dolgozat viszont nyomtatásban is napvilágot látott: PÉTER SÁNDOR disszertációja, 12 háromszéki falu földrajzinév-anyagán végzett vizsgálataiból (PÉTER 2008).

2. A KUTATÁS TÁRGYA, FORRÁSAI

2.1. Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése

SZABÓ T. ATTILA a 20. századi magyar nyelvtudomány egyik legnagyobb hatású, iskolateremtő egyénisége, „egyszemélyes intézménye” volt. Életrajzának megírására, főbb munkáinak áttekintésére önálló könyvben BALASSA IVÁN vállalkozott (BALASSA 1996). Születésének 100. évfordulóján több emlékülésen, konferencián, folyóiratban méltatták több tudományterületre kiterjedő, alapvető műveit (PÉNTEK 2006, BÁRTH M. 2006a). Bár nyelvészeti munkásságának nagyszabású vállalkozásai közül leginkább az Erdélyi Magyar Szótörténeti tár vált ismertté a tudományos életben és a nagyközönség számára, írásaiból, interjúiból kiderül, hogy legkedvesebb szakterülete, szívügye a helynévkutatás volt. De korszakos jelentőségű írásait, amelyek között volt tudománytörténeti (a helynévkutatás 19. századi történetéről), programadó (a helynévgyűjtés jelentőségéről és módszeréről), adattári jellegű (Dés, Kalotaszeg, Borsavölgy történeti és jelenkori helynevei) és névelemző (a személynevek helyneveinkben) jellegű munka is, nem követhette az erdélyi történeti helynevek gyűjteménye, mert az évtizedeken át gyűjtött adattár kiadására az 1960-as, 70-es, 80-as években nem volt lehetősége. A cédulaanyag könyvbeli megjelenése csak 2001-ben indult és 2010-ben zárult le, valamivel megelőzve SZABÓ T. ATTILA egyedülálló szótári vállalkozásának, a Tárnak a befejezését.

A földrajzi nevek felé fordulásáról, a gyűjtés kezdeteiről, a hatalmas helynévanyag létrejöttéről SZABÓ T. ATTILA 1958-ban megjelent, tudományszervező céllal fogalmazott cikkében részletesen beszámolt (SZABÓ T. 1958). Felidézte, hogy a helynevek gyűjtésének és közzétételének jelentőségét KELEMEN LAJOS munkáinak hatására ismerte föl. Eleinte szülőföldjének, Désnek és vidékének helyneveit igyekezett minél nagyobb alapossággal összegyűjteni a rendelkezésre álló levéltári forrásokból. A nagyszámú helynevet tartalmazó irattípusok – birtokösszeírások, határperek – megismerése után már Erdély legkülönbözőbb vidékeiről álltak rendelkezésre adatok, így felvázolódott előtte egy nagyszabású, egész Erdélyre kiterjedő történeti helynév-adattár ötlete.

Az évtizedek alatt összegyűjtött cédulaanyag végül nem egységesen oszlott el: a legtöbb történeti helynév a közép-erdélyi megyékből: a hajdani Kolozs, Szolnok-Doboka,

Torda-Aranyos és Maros-Torda vármegyéből, valamivel kevesebb a székelyföldről: Csík, Háromszék és Udvarhelyszék területéről, továbbá Alsó-Fehér, Szilágy, Kis- és Nagyküküllő vármegyéből került elő. A többihez képest elenyésző számban Erdély peremvidékéről: Beszterce-Naszód, Máramaros, Szatmár, Bihar, Hunyad, Szeben, Fogaras, Krassó-Szörény megyéből is gyűjtött névadatokat.

1958-as írásában SZABÓ T. ATTILA 650 000-re becsülte a névadatok számát. A cédulákat településenként rendezve 65 dobozban tárolta. Az 1980-as évek közepén adott interjújában már 700 000 történeti helynevet említett. Bár ennek a hatalmas anyagnak a kiadását élete folyamán évtizedeken át politikai, pénzügyi okok nem tették lehetővé, az Erdélyi magyar szótörténeti tár szócikkjei közé azonban helynévi adatokat is fölvetett, ha azok egy-egy közsző története szempontjából fontos adalékkal szolgáltak, így a gyűjtemény egy része a Tár egyre gyarapodó köteteinek lapjairól már hozzáférhetővé vált a kutatók számára.

„Nyilvánvaló, hogy az itt felvázolandó feladatok elvégzése csak közösségi munka keretében, az erre illetékes szervek megértő támogatásával és csak olyan távlati terv keretében történhetik meg, amelynek időtartama messze túl utal egy emberi élet szűkre szabott időbeli keretein” – írta SZABÓ T. ATTILA az „Az »Erdélyi helynévtörténeti adattár« és az erdélyi helynévkutatás néhány kérdése” című tanulmányában (SZABÓ T. 1958: 507).

Épp akkor vázolta fel a grandiózus helynévadattár szerkezetét, amelynek alapjául évtizedeken át gyűjtött cédulaanyaga szolgált volna, amikor szinte semmi esélye nem volt egy óriási kiadványsorozat megindítására. 1986-ban, halála előtt nem sokkal a kiadás előkészítésének tervét is összefoglalta. Bízott benne, hogy a folyamatos jelenkori gyűjtések is illeszkednek majd a történeti adatokat tartalmazó kötetekhez, és a létrejövő korpusz a magyar névtani vizsgálatok egyik reprezentatív, jól használható alapanyaga lesz.

Tervei közt az is szerepelt, hogy a vármegyéenként, azon belül településenként rendezett helynévanyagot későbbi pótkötetekben egyéb történeti és jelenkori adatokkal egészítsék ki a kutatók (különösen PESTY FRIGYES helynévgyűjteményéből). Távlati célként azt jelölte meg, hogy az efféle átfogó, sok adatot tartalmazó kiadványokat később követhetnék az egy-egy táj helyneveit vagy egy névtani jelenséget feldolgozó monografikus munkák, illetve hogy a nagyszámú helynév névföldrajzi térképlapok megrajzolását is lehetővé teszi a későbbiekben. Szerkesztési elképzelései tulajdonképpen megfeleltek az 1945 előtt kiadott, nagy jelentőségű munkái felépítésének, amelyekben a

kalotaszegi, borsavölgyi falvak történeti, jelenkori névanyagát, a helységnevek történeti alakváltozatait, a helynevek térképes lokalizálását és a nevek mutatóit tette közzé.

SZABÓ T. ATTILA halála után BENKŐ LORÁND közreműködésével a hatalmas cédulaanyagot tartalmazó dobozok az Országos Széchényi Könyvtárba kerültek. A gyűjtemény rendezéséhez, a kiadás előkészítéséhez SZABÓ T. ÁDÁM fogott hozzá, de korai halála megakadályozta a munka befejezésében. A kiadás 1999-ben kapott új lendületet. BENKŐ LORÁND támogatásával, HAJDÚ MIHÁLY irányításával indult meg munka, melyhez pályázati források biztosítottak anyagi hátteret. A cédulák rendezését JANITSEK JENŐ kolozsvári professzor vállalta magára, aki hajdani professzora kézírását is könnyedén olvasta, és az adatok lokalizálásához szükséges háttérismeretekkel is rendelkezett.

SZABÓ T. ATTILA helynévgyűjtésének 2001–2010 között lezajlott kiadása „csak” a hátrahagyott cédulaanyag közlését teljesítette, de így is példátlanul gazdag adatmennyiség vált elérhetővé több tudományterület kutatói számára. Különlegessége, hogy elsősorban mikrotoponimák: szántók, kaszálók, erdők, dombok, völgyek, patakok, utak stb. neveit tartalmazza, és csak kisebb számban településneveket. A történeti, bár zömmel újkori helynévanyag jelentősége azért is kivételes, mert az erdélyi megyékből a történeti földrajz és a helynevek jeles kutatói kevesebb korai (13–16. századi) adatot tudtak közzétenni, mint az ország egyéb területeiről.

Az adatok legnagyobb része a 17–18. századból való, de szórványosan akadnak 15., 16. századi adatok is, ez utóbbiak főként az 1590-es évekből, a magyar nyelvű oklevelezés förlélénkülésének idejéből. Kisebb számban előfordulnak 19. és 20. századi adatok is. Az 1900-as évek első feléből származó szinkrón helynévgyűjtéseket, amelyeket SZABÓ T. ATTILA tanítványaival készített, készíttetett, és gondosan megőrzött történeti helynév-cédulái között, a sorozat közlétevoi elég értékesnek és pótolhatatlannak ítélték meg ahhoz, hogy a történeti neveket kiegészítve belekerülhessenek a kötetekbe – valószínűleg SZABÓ T. ATTILA szándékának megfelelően.

SZABÓ T. ATTILA többek között azért tekintette „töredékesnek” monumentális gyűjtését, mert az Erdély különböző vidékeiről származó adatok nem egységesen oszlottak el: a legtöbb történeti helynév a közép-erdélyi megyékből: a régi Kolozs, Szolnok-Doboka, Torda-Aranyos és Maros Torda vármegyékből, némileg kevesebb a Székelyföldről, Csík-Gyergyó- és Kászonszékből, Háromszékből és Udvarhelyszék területéről, valamint Alsó-Fehér, Szilágy vármegyékből, a legkevesebb a peremvidékekről került elő az általa

feldolgozott történeti forrásokban (birtokösszeírásokban, határperekben). Ennek természetesen az volt az oka, hogy SZABÓ T. ATTILA elsősorban a kolozsvári levéltár gazdag, de nem minden egykori erdélyi birtokos család irataira kiterjedő anyagában bújvárkodott, viszont pl. a Székelyföld települései a vármegyéktől eltérő birtoklástörténeti, jogi sajátosságaik miatt kevesebbet szerepeltek ezekben az oklevelekben.

A gyűjtemény tehát elméletileg szinte végtelenségig bővíthető volna (más levéltárak forrásaiból, különböző 20. századi gyűjtések anyagából), de egyenlőtlenségei ellenére is kimeríthetetlen kincsesbányája a nyelvészeti és történeti tárgyú vizsgálatok számára roppant értékes helynévadatoknak. Székelyföldre vonatkozó történeti helynevei mellé leginkább a Székely oklevéltár egyedülálló név- és szómutatókkal rendelkező kötetiből, ORBÁN BALÁZS tájleíró munkáiból, a Pesty Frigyes-féle gyűjtésből, katonai térkép-felvételekről meríthetők további adatok. Történelmi-néprajzi tárgyú kiadványok tanúsága szerint azonban még a 21. elején is számos plébánia, faluközösség vagy családi fiók őriz évszázados jogi iratokat a faluközösségek, „megyék”, tizesek életéből, amelyekben régi földrajzi nevek tömegei szerepelnek (BÁRTH 2007: 364–70).

A gyűjtemény kiadása SZABÓ T. ATTILA szándékainak megfelelően megyénként kötetekbe rendezve (az 1913-as közigazgatási határokat figyelembe véve) történt. A kiadványsorozat szerkesztésmódja alapvetően azoknak a kiadványoknak a mintáját követte, amelyeket még SZABÓ T. ATTILA rendezett sajtó alá. A kötetekben a települések betűrendben követik egymást, a hozzájuk kapcsolódó helynévanyag időrendben áll. Az egyszerűbb azonosítás érdekében a közzétévők a helységnevek román – s ha van, német – nevét is közölték. A történeti helynevek nem önállóan, hanem a kijegyzetelt szöveggörnyezetben, gyakran ragozott formában szerepelnek az anyagban. A nevek döntő része magyar nyelvű, de nagy számú román adat is előfordul közöttük.

A SZABÓ T. ATTILA céduláin található betűhív adatok öt évszázad erdélyi írásbeliségének a változatosságát is tükrözik. A közzétévőknek meg kellett küzdeniük számtalan különleges karakter kiolvasásával és nyomtatott megjelenítésével, hogy ez a sokszínűség is vizsgálhatóvá váljon a kutatás számára. Mivel nem kiadásra előkészített, szerkesztett kézíratról, hanem különböző módokon feljegyzett adatokról van szó, egységesíteni kellett a központosítás, a betűváltozatok, forrásjelzések, megjegyzések stb. szerkesztésmódját is. A gyűjtemény nem csupán adatközlés: SZABÓ T. ATTILA sok zárójeles, olykor felkiáltójellel kísért kommentárja is bekerült a kötetekbe, hiszen ezek

ráirányítják a figyelmet és magyarázatot is adnak a helynevekben felbukkanó számtalan különleges jelenségre.

Egy efféle kiadvány feladata lenne a helynevek pontos vagy hozzátétőleges lokalizálása is. A gyűjtemény hatalmas mérete ebben az esetben ezt nem tette lehetővé, egy-egy helység névanyagának tüzetes fölgyűjtése közben kell az ezt a kiadványt is fölhasználó kutatóknak megoldaniuk a nevek helyhez kötésének problémáját. A kötetek csak tájékozódást segítő áttekintő megyetérképet tartalmaznak, amelyeken a szerkesztők feltüntették a területen található főbb helységek neveit.

A gyűjtemény az eltűnt, más településekbe olvadt, pusztává lett helységek helyneveit is tartalmazza, ezért sokszor az adatok település szerinti beosztása nem volt egyszerű feladat. Természetesen a számtalan külterületi helynév között is megbújhat valamely elpusztult helység neve.

A névanyag döntő része a magyar névrendszerhez tartozik. Viszont magába foglalja az egyes területeken fölbukkanó más nyelvű, elsősorban román neveket is. Így alkalmassá válik román–magyar összehasonlító névvizsgálatok folytatására. Minden bizonnyal a román dialektusok helynevekben való lenyomata is tanulmányozható lenne kölcsönzött nevek nagy tömegén (a román adatokban rejlő lehetőségekre recenziójában BÉNYEI ÁGNES is utalt: BÉNYEI 2001; SÓFALVI KRISZTINA írásában áttekintette a Maros–Torda megyei román helynevek típusait: SÓFALVI 2006).

Az adatok kronologikus rendezése látványosan mutatja egy település helynévrendszerének változásait az idők során, sorról sorra követhetjük egy-egy név kisebb hangtani, morfológiai változásait, egyes névelemek eltűnését, a név kiegészülését, nevek eltűnését vagy új nevek keletkezését.

A településnevek különös jelentősége miatt javasolta SZABÓ T. ATTILA, hogy a történeti helységnévadatokat különválasztva, a más forrásokban megjelent nevekkal kiegészítve közöljék a szerkesztők. Az egy forrásból származó adatok ezért mindig a helységnévvaltozáttal kezdődnek, ezt követik az egyéb helynevek. Településnév-tipológiai és változásvizsgálatokhoz is bőséges forrást biztosít a gyűjtemény, bár a legkorábbi adatok nem minden esetben kerültek be a gyűjtés körébe.

SZABÓ T. ATTILA kéziratos cédulái tartalmazták – rövidítésekkel jelölve – az adatok forrását, melyeket a kötetekben változtatás nélkül közlünk. Ezek azonban a romániai közgyűjtemények átszervezéseinek következtében már csak nagy nehézségek árán

vezethetnének vissza az eredeti forrásanyaghoz. Bizonyos okleveles emlékek el is pusztulhattak a lejegyzés óta eltelt közel fél évszázad során, ezért az OSZK-ban őrzött kéziratos gyűjtemény pótolhatatlan, olykor az eredetivel egyenértékű. Ezek az okok jelentik a magyarázatot a sorozat első kötetéről megjelent recenzió írójában felmerült kérdésekre is, akinek véleménye szerint a cédulaanyagon található adatokat az eredetivel összevetve kellett volna kiadni (BÉNYEI 2001).

A cédulákon található adatok begépelésekor SZABÓ T. ATTILA kézírásának jellegzetességeit megismerve ügyelnünk kellett a különböző korokból származó szövegek karakterhasználatának megőrzésére is. SZABÓ T. ATTILA betűhíven kimásolta az oklevelekben található különleges betűváltozatokat, melyek a nyelvemlék- és nyelvjárási szövegkiadásokhoz hasonló problémák elé állították a kötetek gépelőit és szerkesztőit.

Ebben az dolgozatban nem térek ki részletesen az adattár egyéb tudományokban való hasznosíthatóságára. Bízom benne, hogy idővel a helytörténet, néprajz is a nyelvtörténethez, dialektológiához, névtanhoz hasonló mértékben hasznosítja a benne rejlő szellemi kincsesbánya értékeit. Az egyes települések mikrotörténetének megírásához a könyv formájú adattárból is könnyen előhívhatók az adatok. A településrészek nevei, a határrészek neveiben megbúvó személynevek, a művelési ágak megjelölése (szántó, kaszáló, gyümölcsös) kiválóan ábrázolják az adott helység hajdani életének településszerkezeti, társadalmi, gazdaságtörténeti állapotát. A helynévkutatás sajátos szempontjai miatt azonban feltétlenül szükség van egy olyan digitális változatra, amely a keresési lehetőségeket jócskán megkönnyíti, és névrendszertani elemzések alapanyagává teszi a gyűjteményt.

2001 és 2010 között megjelent Alsófehér, Háromszék, Szilágy, Torda-Aranyos, Kis- és Nagyküküllő, Udvarhelyszék, Maros-Torda, Csík-Gyergyó-Kászón, Szolnok-Doboka, Kolozs megye és a peremvidékek történeti helynévanyaga tizenöt kötetben. A 2010-ben elkészült Kolozs megyei kötet a legnagyobb terjedelmű, legtöbb helynevet tartalmazó része a sorozatnak. Belekerült az egykori borsavölgyi, kalotaszegi kötetekbe tartozó települések helynévanyaga is, mert a kéziratos cédulák szerkesztése közben kiderült, hogy SZABÓ T. ATTILA az 1940-es években kiadott gyűjtemények adattömegét nem tekintette lezártnak, még évtizedeken keresztül kijegyzett kalotaszegi, borsavölgyi helyneveket is a forrásokból.

A gyűjtemény más adattárakhoz képest jóval több információval szolgál egy-egy helynévről: legtöbbször megadja a szöveggörnyezetet, a hely fajtaját, hasznosítását (szántó, legelő, erdő stb.), olykor olvasati kérdéseket tisztáz, többször ismeretlen szavakról zárójelben közli a lehetséges eredetet (földrajzi köznevek, személynévet). Történeti mivoltja mégis több elbizonytalanító tényezőt, akadályt gördít a kutatók elé. A több mint három és félezer oldalnyi adattömegben nyilvánvalóan akadnak példák sajtó-, gépelési és olvasati hibákra, hiszen a lejegyző nem ellenőrizhette a nyomdai változatot. Sok névadat helyfajta-jellegéről szinte semmi sem derül ki a szövegekből, a név hatóköre, jelentése homályban marad. Helyismeret, jelenkori földrajzi ismeretek nélkül egy-egy földrajzi köznévről lehetetlen eldönteni, hogy az adott korban, településen helynévként volt-e használatos, vagy az idézett szövegben köznévként szerepel. Ugyanez a helyzet sok helynév különféle köznevekkel kiegészült formájával is. Számtalan ragos, névutós, körülírással forma szerepel a helynévadatok között, amelyekben természetesen sok valódi tulajdonnév is rejtőzik, de kérdés, hogy az egész, összetett szerkezet a lejegyző egyszerű alkotása, vagy az élő beszédben is használt, rögzült név? Szinte semmit sem tudunk az egyes forrásokat leíró jegyzőkről, képzett vagy kevésbé iskolázott írástudókról. Mennyiben tükrözi pontosan a leírt névalak a helyi névhasználó közösség mindennapi szóhasználatát? Hogyan hatott a határjárások, határperek térdefiniáló kényszere az oklevelek megszövegezésére? Ezekre a kérdésekre csak akkor lehetne válaszolni, ha minden településről rendelkezésünkre állnának pontos térképek és jelenkori helynévadatok. Ha utánajárnánk minden egyes történeti adat históriájának, a forrásban betöltött szerepének. Ha megpróbálnánk beazonosítani a szövegek lejegyzőit, megállapítva nyelvi hátterüket, anyanyelvjárásukat.

Ilyen lehetőségek híján meg kell elégednünk a névtörténeti, írástörténeti párhuzamokkal, és azzal, hogy a nagy adatmennyiség nagyívú, átfogó következtetések levonására alkalmas lehet, amelyek eredményeit a kisebb hibák nem torzíthatják el végzetesen. Az okleveles adatok névszociológiai hátteréről az ómagyar helynévi szórványok kutatásának tanulságai alapján feltételezhetjük, hogy mivel a nevek fontos birtokjogi, gazdasági ügyekben szerepeltek ezekben a feljegyzésekben, leíróik törekedtek arra, hogy abban a formában rögzítsék őket, ahogyan használatosak. HOFFMANN ISTVÁN a Tihanyi alapítólevél szórványai kapcsán különbséget tesz a nyelvemlékek tulajdonnévi és köznévi szórványai között: míg az előbbieknél jogi érdekek alapján tükrözniük kell az

adott terület lakóinak nyelvhasználatát, az utóbbiak inkább az „oklevél-fogalmazók nyelvi lenyomatainak” tekinthetők (HOFFMANN 2010: 16).

A dolgozat SZABÓ T. ATTILA erdélyi történeti helynévgyűjtésének csak székelyföldi (Háromszék, Udvarhelyszék, Csík-Gyergyó-Kászonszék) adatait vizsgálja. A következőkben bemutatott informatizált helynévtár, amely ezeknek a névadatoknak az előhívására, csoportosítására, térképre vetítésére íródott, kiválóan alkalmas ilyen nagy számú (közel 70 000) helymegjelölés együttes vizsgálatára és a történeti-földrajzi szempont együttes érvényesítésére. A disszertáció adattára tehát tulajdonképpen a SZABÓ T. ATTILA sorozat 2., 6. és 8. kötete. A számítógépes szoftverrel előhívott adatokra a sorozat ETH. (Erdélyi történeti helynévgyűjtés) rövidítésével, a kötetszámmal és az oldalszámmal hivatkozom. (Az Erdélyi Helynévtörténeti Adattár és annak rövidítése, az EHA. így Szabó T. Attila cédulaanyagának egészére, a kéziratok gyűjtésére vonatkozhat.)

2.2. Az Olló bemutatása

SZABÓ T. ATTILA erdélyi történeti helynévgyűjtésének kiadási munkálatai közben már a kezdetektől jogos igényként merült föl, hogy mutató is segítse a kötetben való eligazodást, hiszen a településenként rendezett adatok csak korlátozott felhasználást, elsősorban történettudományi hasznosítást tesznek lehetővé. Maga SZABÓ T. ATTILA is megfogalmazta, hogy nyelvészeti kutatás számára valamiféle szótárszerű feldolgozás lenne a legmegfelelőbb (SZABÓ T. 1958: 508). Egy efféle mutató viszont a kiadás időtartamát és a terjedelmet is többszöröskére növelte volna. Mindemellett a nevek szövegrészletekben való elkülönítésének elméleti problémája is késleltette a mutató létrejöttét.

A kiadási munkálatok közben nyilvánvalóvá vált, hogy ezt a problémát az elektronikus közzététel oldhatja meg. (Erre utaltak a kiadvány ismertetői is: BÉNYEI 2009: 235, HOFFMANN 2003: 59.) Ennek egyik formája az lehet, hogy a gyűjtemény az utolsó kötet megjelenése után változatlan, szöveges formátumban felkerül az internetre, és mindenki számára elérhető lesz a Magyar Elektronikus Könyvtár oldalain (<http://mek.oszk.hu>).

A speciális karakterek és a sokféle történeti írásmód azonban megnehezíti a helynévanyagban való pontos keresést. Egy több szempontú csoportosítást, szűrést, keresést, térképezést lehetővé tevő informatizált változat és a hozzá szükséges szoftver kialakításának terve 2006-ra született meg, és megvalósítása, formálása, „feltöltése” ma is folyamatban van.

A helynévadatbázis kiépítése: a kezelőszoftver tervezése, az adatok informatizálása 2007-ig „A magyar nyelvváltozatok geolingvisztikai kutatása” című NKFP-projekt, majd 2008-tól a „Nyelvjárási és helynévtörténeti anyagok geolingvisztikai kutatása” című OTKA-pályázat keretében folyt (mindkettőnek vezetője KISS JENŐ).

A feldolgozást és a keresést segítő szoftver fejlesztése VÉKÁS DOMOKOS és VARGHA FRUZZINA SÁRA munkája, e sorok írója pedig a tervezésben működött közre és a névadatok kijelölését, annotálását végezte. A kifejlesztett program, az Olló működésében és felépítésében ezer szállal kapcsolódik a fenti pályázati projektekben létrehozott dialektológiai szoftverekhez.

Ez a doktori dolgozat (és a disszertációt megelőző néhány publikáció) az Olló állandó fejlődésének, javításának sokat köszönhet, hiszen így váltak működőképessé azok a funkciók, amelyek segítségével elemzéseket végezhettem a székelyföldi névanyagban. Hálával tartozom VÉKÁS DOMOKOSnak és VARGHA FRUZHINA SÁRÁNAK, amiért a – disszertáció kapcsán is felmerült – ötleteimet megvalósították az általuk programozott szoftverben, miközben beleépítették és megosztották velem a dialektológiai atlaszok informatizálása közben szerzett tapasztalataikat is.

SZABÓ T. ATTILA helynévgyűjtéséből először a székelyföldi területek anyagának informatizálására és feldolgozására vállalkoztunk, hogy a hasonló technikával informatizált Székely nyelvföldrajzi szótár és a Romániai magyar nyelvjárások atlaszának adataival a helynévi adatok később összevethetők, az adatbázisok integrálhatók legyenek. Az OTKA-pályázat keretében 2011 augusztusáig a többi erdélyi megye helynévanyagát is feldolgozzuk, hallgatók bevonásával. A munka eredményeiről a Geolingvisztikai Műhely honlapján számoltunk be: <http://geolingua.elte.hu>.

Ez a munka arra irányul, hogy SZABÓ T. ATTILA könyv formában kiadott történeti helynévgyűjtésének informatizált feldolgozását elkészítsük, ehhez egy olyan számítógépes felületet hozunk létre, amely maximálisan alkalmas a tulajdonnevek és alkotóelemeik több szempontú keresésére, csoportosítására, és a kapott csoportok elemzésére, rendezésére időbeli-térbeli elhelyezkedésük alapján. A tervezés során azonban felmerült, hogy a számítógépes feldolgozás eszközeit és módszereit úgy kell kialakítani, hogy azok később más adatok beemelésére használhatók, illetve más szövegek „mutatózására”, térinformatikai rendszerekhez kapcsolására is alkalmasak legyenek.

A szoftver hosszas tervezés, javítás után 2006 elejére született meg, a program névtani, elméleti alapjaihoz HAJDÚ MIHÁLY, a különféle karakterek egységes kezeléséhez KOROMPAY KLÁRA nyújtott fontos tanácsokat. Először SZABÓ T. ATTILA gyűjtéséből Háromszék anyagán kezdtük el tesztelni, alkalmazni a szoftvert.

A tervezés során nyilvánvalóvá vált, hogy mik egy elektronikus helynévtár létrehozásának alapvető feltételei: 1. digitális hozzáférés a meglévő adattárakhoz (tulajdonképpen szövegfájlok létrehozása Wordben), 2. informatizálás: a szöveg egységes kódrendszeren alapuló betűkészletre való konvertálása, strukturált szövegfájlok, adatbázisfájlok létrehozása.

Más szóval a kötetek informatizálása – a betűhív forma megtartása mellett – a sokoldalú felhasználásra (keresés, csoportosítás stb.) alkalmas kódolást és a megfelelő struktúrák kialakítását jelenti.

A feldolgozás során a SZABÓ T. ATTILA-féle helynévtárban az adatok következő attribútumaival számoltunk: az adat forrása, lokalizálása (településhez kötése), a denotátum fajtája, a lejegyzés ideje-éve, az adat eredeti írásmódja, az adat nyelvi háttere. Mivel ezek azok a tényezők, amelyek a helynévtárból egy névadatból kinyerhetők, ezek kínálhatják később a keresés/szűrés különböző kombinációit. A hatékony feldolgozáshoz szükségesnek látszott, hogy a szoftver az adat helyhez (településhez) és időhöz kötöttségét megőrizze, és automatikusan elő tudja hívni.

A nem magyar névalakok elkülönítése nem történt meg, hiszen a történeti adatokból nehezen kikövetkeztethető, hogy melyik nyelvi közösség használta az adott névformát. Az adattár különböző korszakokból közöl helynévadatokat, tehát egy objektum neve többször is előfordulhat. A szoftver viszont nem köti össze az egyes neveket a denotátum alapján, minden előfordulást külön adatnak tekint.

A helynévgyűjtemény köteteit lapozgatva könnyen föltűnhet az úgynevezett különleges karakterek nagy száma: a tördelés közben 20–30 betűkészletre volt szükség a több száz régi karakter megjelenítésére. Az informatizálás első fontos részfeladataként ezek helyett elkészült egy olyan kódrendszer és egy hozzá kapcsolódó betűkészlet, amelyben minden szükséges alapjel és mellékjel megtalálható. Ebben a kódolásban a történeti szövegekben előforduló, a mai helyesírásból azonban hiányzó ékezeteknek külön kódok felelnek meg. Így a kódrendszer viszonylag kevés elemből áll, egyetlen betűkészletben is elfér. Ez lehetővé teszi, hogy mai helyesírású névforma begépelésével (pl. *mező*) valamennyi régi írásváltozatot (pl. *mező*) megkapjuk, ha az adattárban keressük.

A gyűjteményt – illetve egy-egy kötet anyagát – ezután olyan adatfájlokra tagoltuk, amelyben az egyes helynévadatok megőrzik a megvéhez, településhez, időponthoz (a forrás keltéhez), a forráshoz és a nyomtatott változat oldalszámához való kötődésüket. Tehát az így létrejött kisebb egységek az egy település névrendszeréből, egy forrásból, egy adott évből származó adatokat tartalmazzák. Ezek az egységek tulajdonképpen megfeleltethetők egy-egy SZABÓ T. ATTILA-féle cédulának. Ez a struktúra lehetővé teszi a fenti szempontok szerinti keresést, csoportosítást és az eredmények térképre vetítését.

bugyogo 1,hsz 69 9: 1 ^a	Catharina 1,hsz 51 3: 1 ^a
Bugyogo 4,hsz 69 8: 1,hsz 81 12: 1,hsz 89 1: 2 ^a	cenosum 1,hsz 16 6: 1 ^a
Bugyogonál 1,hsz 89 1: 1 ^a	űgieo[n] 1,hsz 108 21: 1 ^a
Bugyogonál(k.) 1,hsz 69 8: 1 ^a	űgy 5,hsz 74 1: 1,hsz 75 1: 1,hsz 82 6: 1,hsz 111 6: 1,hsz 112 4: 1 ^a
Bukor 1,hsz 89 1: 1 ^a	űgynevezett 1,hsz 38 16: 1 ^a
Buksa 1,hsz 58 7: 1 ^a	űhegel 2,hsz 63 1: 1,hsz 68 1: 1 ^a
Buksorom 2,hsz 7 8: 2 ^a	űlher 1,hsz 5 2: 1 ^a
Buna 1,hsz 79 23: 1 ^a	űjternaton 1,hsz 4 4: 1 ^a
Bundok 1,hsz 9 7: 1 ^a	Circa 1,hsz 53 2: 1 ^a
Burde 1,hsz 16 24: 1 ^a	circiter 2,hsz 89 1: 1,hsz 92 58: 1 ^a
burdeján 1,hsz 5 2: 1 ^a	Circum 1,hsz 7 15: 1 ^a
Burdé 1,hsz 16 24: 1 ^a	Citigiosam 1,hsz 16 6: 1 ^a
Burdéna 2,hsz 71 16: 1,hsz 71 18: 1 ^a	űj 2,hsz 74 1: 1,hsz 88 10: 1 ^a
Burdéj 1,hsz 79 23: 1 ^a	űjfalv 1,hsz 74 6: 1 ^a
burdejóknál 1,hsz 89 1: 1 ^a	Clastrom 1,hsz 36 5: 1 ^a
Burdusél 1,hsz 79 23: 1 ^a	Coffalvy 1,hsz 19 7: 1 ^a
Burjanosb[an] 1,hsz 106 26: 1 ^a	Colonialis 1,hsz 14 64: 1 ^a
Burjánosb[an] 2,hsz 106 21: 1,hsz 106 25: 1 ^a	Colonialis 1,hsz 82 7: 1 ^a
Burjanosnak 1,hsz 106 25: 1 ^a	colonialis 1,hsz 79 23: 1 ^a
burukban 1,hsz 7 8: 1 ^a	com 1,hsz 56 4: 1 ^a
Busara 1,hsz 100 18: 1 ^a	Comitatu 1,hsz 16 7: 1 ^a
Busi 1,hsz 108 130: 1 ^a	comitatu 1,hsz 56 1: 1 ^a
Busnya 3,hsz 7 20: 2,hsz 7 21: 1 ^a	Commoditások 1,hsz 7 15: 1 ^a
Buta 1,hsz 74 2: 1 ^a	commoditásokban 1,hsz 7 15: 1 ^a
Buta 2,hsz 74 5: 1,hsz 74 7: 1 ^a	commorantes 1,hsz 67 10: 1 ^a
Butak 1,hsz 92 11: 1 ^a	communi 1,hsz 6 5: 1 ^a
butarét 1,hsz 74 2: 1 ^a	Communitás 1,hsz 84 7: 1 ^a
Butarétje 1,hsz 74 2: 1 ^a	Communitase 1,hsz 67 9: 1 ^a
	Compositio 2,hsz 66 19: 2 ^a

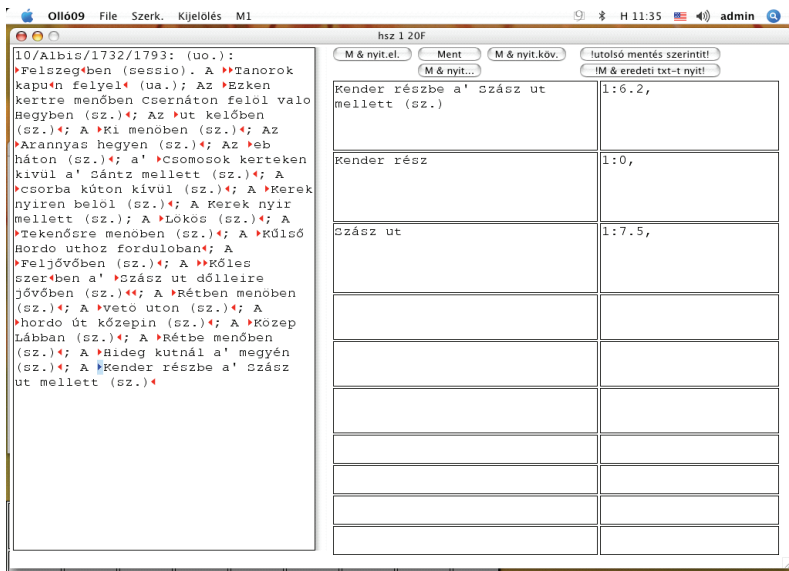
1. ábra. A lexémák előfordulásait vizsgáló művelet

Az 1. ábra egy próbaművelet eredményét mutatja. Egy olyan parancsét, amely az anyag valamennyi lexémájának előfordulási gyakoriságát és helyét (kötet, oldalszám) hívja elő az adatfájlokból.

A névtestek egyéb szövegrészletekből való elkülönítését manuálisan kell megoldanunk, egyedi döntések segítségével választjuk ki és minősítjük a szövegben található adatokat. A neveket manuálisan (egy kattintással) jelöljük ki, majd ha a kijelölésben is találunk helyneveket, azokat ugyancsak „kiemeljük”.

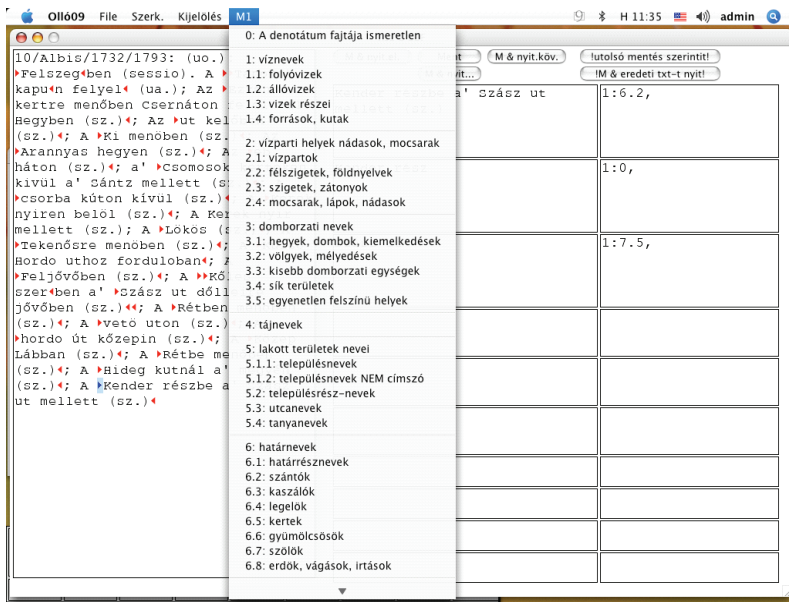
Az „Oló” szoftver kijelölő alkalmazása ezt a célt szolgálja. Kezelőfelületét az alábbi 2. ábrán láthatjuk. Tervezése közben nagy hangsúlyt kapott az is, hogy a SZABÓ T. ATTILA-anyag adatain kívül más jellegű szövegek feldolgozására, mutatózására is alkalmas legyen.

A nevek kijelölése mellett a szoftver segítségével a nevekhez rendeljük a névfajta megjelölését is, amennyiben az a gyűjteményből kiderül. Így lehetővé válik a keresés szűkítése egyes névfajtákra: településnevekre, határnevekre, víznevekre stb. A névfajták osztályait HOFFMANN ISTVÁN rendszere alapján állítottuk össze (HOFFMAN 2007: 46–8).

2. ábra. Az „Olló” kijelölőfelülete

Az eredeti anyagban lévő, zárójelbe tett megnevezések (sz. = szántó, k. = kaszáló) alapján több ezer ilyen névfajtakód automatikusan bekerült a név mellé. A névfajtakódot a legördülő menüből (M1) is kiválaszthatjuk (lásd a 3. ábrát), vagy billentyűkód segítségével is megadhatjuk. Fontos megjegyeznünk, hogy a kijelölő szoftverrel a kiválasztott adatokhoz rendelt megjelölés mellett egyéb tulajdonságokból is alakíthatunk olyan csoportosítást, amit az adatokhoz rendelünk. Vagyis a program használója újabb szempontrendszereket, osztályozási csoportokat is beilleszthet az M1 menühöz hasonlóan (M2, M3), és annak kódjaival elláthatja a kijelölt részeket. A névtipológiai vizsgálatok esetén ez lehet a leggyorsabb módszer a névanyag feldolgozására.

3. ábra. Az „Olló” használata az M1 menüvel

A névadatok elkülönítése, annotálása viszont hosszadalmas manuális munkát igényel. A névalkotó elemeket természetesen egy-egy keresés útján is listázhatjuk, de a „tőhelynevek” utólagos kijelölése szükséges ahhoz, hogy egy tulajdonképpeni mutató jöjjön létre. Hiszen SZABÓ T. ATTILA gyűjtése leginkább helymegjelölő körülírásokat, bizonytalan, változékony névformákat tartalmaz, amelyek sokszor több tulajdonnevet is magukba foglalhatnak. A név élő formáját, név mivoltát gyakran lehetetlen pusztán a szövegből meghatározni, de a több évszázados távolság ellenére a legtöbb esetben a 21. századi névérzék is képes többé-kevésbé felfedezni a névhatárokat.

Ez a munka aprólékosságot igényel, hiszen SZABÓ T. ATTILA a tudományos elvárásoknak megfelelően szövegkörnyezetükkel együtt jegyezte föl az okleveles adatokat, és a névtestek elkülönítéséhez sok időre és figyelemre van szükség. A szokatlan alakú szerkezetű vagy körülírással helynevek is az adatbázisba kerültek, valamint külön a bennük foglalt „valódi” helynevek is. A kötetenkénti több hónapos előkészítő munka elvégzőjét

csak az vigasztalhatja, hogy a kijelölő szoftvert végleg bezárva egy páratlan lehetőségekkel bíró kereső alkalmazást nyithat meg.

Ha megfigyeljük (az eredetivel betűhíven megegyező) bal oldali adatsort, látható, hogy nemcsak egyértelműen tulajdonnévnek tekinthető nyelvi formákat, „tőhelyneveket” tartalmaz, hanem (nagyobbrészt) „helymegjelölő körülírásokat”, olyan ragos vagy névutós szerkezeteket is, amelyeket „laza szerkezetű helynevek”, „szokatlan alaki szerkezetű helynevek” terminusokkal illetett a szakirodalom. A kiemelt részletekből az is látható, hogy az efféle alakulatok mindig magukba foglalnak, felhasználnak „valódi” helyneveket. Ezért kérdésünk – Mi kerüljön a majdan összeálló mutatóba? Mi számít helynévadatnak és mi nem? – elvezet a névtani irodalomban gyakorta előkerült névvé válás, illetve a valódi vagy nem valódi helynevek problematikájához.

Elhatárolhatjuk ettől a kérdéstől azokat a szöveghelyeket, amelyek kétségtávol nem helynévi jellegű szöveggörnyezetet is tartalmaznak, és logikailag kiszűrhetők belőlük a helynevek: „Az *Albisi* erdős teritörumbá vagyón egy darab Nyírfás erdöm, a’ melly *Pintze helynek* nevezetetik”. Szintén nem jelent gondot az ugyancsak sűrűn előforduló helységnévadókat kijelölése, mert alakjuk mindig állandó és „helynévszerű”. Nagyon gyakoriak a szövegben azonban a fent számos terminussal illetett, leggyakrabban körülírásoknak, laza szerkezetű helyneveknek nevezett alakulatok, amelyeknek sokan szenteltek figyelmet írásaikban, helynév voltak eldöntése a jelenkori földrajzinévgyűjtések módszertani kérdései között és a névvé válás folyamatának kutatásában is előkerült. Elsőként SZABÓ T. ATTILA helynévgyűjtési és közzétévesi módszerét, és még életében megjelent, példaértékű helynévtárának előszavában leírt megjegyzéseit idézhetjük föl. Ő azt hangoztatta, hogy a történeti adatok gyűjtőinek a teljességre kell törekedniük, elsősorban azért, mert a körülírással formákban, a nevek szöveggörnyezetében olyan adatok rejtőznek, amelyek a társtudományok számára, kiváltképpen a történeti tudományok számára fontosak (SZABÓ T. 1937/1980: 110). A jelenkori (20. századi) földrajzinév-gyűjtésekben ritkák a laza szerkezetű formák, de ennek szemléletbeli, módszertani oka is lehet.

Arra a kérdésre, hogy miképpen keletkeznek a körülírással helymeghatározások, a történeti források eredeti célját vizsgálva vagy éppen a mindennapi beszédhelyzeteket elemelve könnyedén felelhetünk: még névtelen helyek pontos lokalizálása céljából. SZABÓ T. ATTILA gyűjteményében az adatokat tartalmazó okmányok nagyrészt birtokösszeírások,

amelyekben nemcsak a birtokok részeit, hanem az azt határoló felszíni formákat, tereptárgyakat, pl. utakat kellett minél pontosabban körülírni a hajdani írástudóknak. Így tehát talán egyszerűnek, nem maradandónak tekintendők. Névyszerű tulajdonságuk, hogy egy jól körülhatárolható objektumra utalnak. Viszont nem toldalékolhatók, és valószínűleg nem hangzanának el kétszer azonos formában. SEBESTYÉN ÁRPÁD rámutat, hogy általában csak magát a helyet, nem az objektum egészének fogalmát idézik föl, és mindig egy-egy kiegészítést kívánnak maguk után: az *Arannyas hegyen...* lévő szántó (SEBESTYÉN 1998).

A szakirodalomban található vélekedések zöme épp a változó nyelvi forma miatt zárja ki a helynevek köréből a helymegjelölő körülírásokat. HAJDÚ MIHÁLY a névtárakban kapott helyük jogosságát elsősorban azzal indokolja, hogy a diakrón szemléletű kutatások számára az ilyen formák a névvé válás útjának állomásait jelenthetik. A Csepel-sziget helynevei közül olyan példákat mutat be, ahol a különböző korú adatok között tetten érhető a kapcsolat, ám a változás iránya nem mindig az egyszerűsödés (HAJDÚ 1985).

Funkcionális szempontból a nevek felé, formai szempontból a közszói helymegjelölés felé „húzó” nyelvi alakulatokkal van tehát dolgunk. De mivel a „100% helynév” — „100% körülírás” végpontok között nehéz egy-egy helymegjelölést pusztán nyelvérzékünk alapján elhelyezni, meg kell vizsgálnunk a kérdéses adatok szerkezeti tulajdonságait. A mutatókészítők feladata ezzel a kérdéssel kapcsolatban csak az lehet, hogy a nevekhez hasonlóan kiválasszák, a névtárba fölvetett névtestek közül megjelöljék azokat, amelyek körülírásnak tekinthetők. SZABÓ T. ATTILA adattárában olyan tömegben fordulnak elő ragos vagy névutós formák, körülírások, hogy éppen az elkészülő mutató lehet alkalmas részletes vizsgálatukra. Egy ilyen témájú tanulmány pedig nemcsak a helynevek kialakulása, a helymegjelölések jellemzése szempontjából lenne tanulságos, hanem a régi magyar hivatalos nyelvhasználat, írott jogi nyelv történetéről alkotott képet is árnyalná.

SZABÓ T. ATTILA helynévgyűjteményében a háromszéki, csík-, gyergyó- és kászonszéki, udvarhelyszéki területről a fenti program segítségével több mint 45 000 elsődleges helymegjelölést, ezeken belül további 21 000 névadatot sikerült kijelölni. A feldolgozott névadatok egy adatbázisba kerültek, ahonnan különböző keresőkérdésekkel, szűkítésekkel, ezek kombinációival hívhatjuk őket elő. Minden névhez a következő jellemzők kapcsolódnak: a település, amelynek névanyagához az adat tartozik, ezzel együtt egy szélességi-hosszúsági fokokkal meghatározott pont egy digitális térképen, az adat

eredeti forrása, előfordulásának dátuma és az a denotátum-megjelölés, amit a felhasználó korábban hozzárendelt.

A következőkben a szoftver keresési lehetőségeit mutatom be, amelyek kombinálásával az adatok előhívására számtalan lehetőség nyílik. A keresési, elemzési módok kialakítását meghatározták a feldolgozott anyag tulajdonságai (történetiség, lokalizáltság) és a helynévkutatás, névföldrajz korábbi témái, eredményei, tanulságai. A keresőalkalmazás jellemzőit, működését a következőképpen foglalhatjuk össze: a fájlokra tagolt, névfajták szerint annotált helynévgyűjteményből egy adatbázis jön létre, amelyben nevekre, szavakra, betűkapcsolatokra kereshetünk; az egész adatbázist vagy a találati listát szűkíthetjük a megadott névfajták, évszámok, településkódok alapján; a kereséskor-szűkítéskor kapott adatokat különböző módon csoportosíthatjuk és elmenthetjük; az eredményeket térképre vetíthetjük.

keresés

verőfény

keres ☐ találatokon belül keres ☐ csak kijelölésekben Dátum: - - Palu(k):

Talalatok fájlba Évszám szerint Csopt. törlése Adatb. ment... Ker.mez.törl.

Csopt. szerint Adatb. nyit...

☒	6 verőfény	0	1:0,	108	1727
☒	7 Matepataka Verőfene	0	1:0,	22	1749
☒	8 verőfénybe	0	1:6.2,	112	1800
☒	9 verőfény	0	1:0,	112	1800
☒	10 Almás fenekibe a verőfénybe	0	1:6.3,	157	1800

30741

Talál. térk. x

Csopt. térk.

Térk. pictbe

4. ábra. Az „Olló” keresőfelülete

A 4. ábrán láthatjuk az „Olló” keresőfelületét. A program megnyitása után a „File” menüben adhatunk parancsot arra, hogy a szoftver hozzon létre új, „üres” adatbázist a feldolgozott, annotált fájlokból, amelyek közül egy fájl az egy településről, egy évből, egy forrásból származó adatokat tartalmazza (és amelyek a szoftverrel azonos mappában vannak). Ha már elmentett, pl. csoportosított adatsorral dolgozunk tovább, azt a képernyő közepén lévő „Adatb. nyit...” gomb megnyomásával érhetjük el.

A nevek, szavak, betűkapcsolatok keresése többféle módon lehetséges az Ollóban. A jobb felső sarokban lévő 9 négyzet egyikébe kell beírunk a keresőkérdést. Külön jelzés nélkül a kereső figyelembe veszi a szóhatárokat, a kis- és nagybetűket, a legkülönbözőbb írásváltozatokat, tehát csak azt a találatot mutatja, ami a keresett betűkombinációval tökéletesen megegyezik. Ellenkező esetben jeleznünk kell, hogy a kissé eltérő karakterekkel lejegyzett formára is kíváncsiak vagyunk. Ennek a „butításnak” a jele a % a programban.

Ez a funkció a nyelvtörténet, történeti nyelvjáráskutatás számára is jól alkalmazható forrássá avatja ezt a helynévtárat, és elérhetővé teszi a nevekben rejlő nyelvtörténeti, írástörténeti információkat, és nem „vesznek el” az egyedi jelekkel leírt formák.

Tehát ha a keresett szó vagy betűkapcsolat elé beírjuk a % jelet, akkor megkapjuk a kis- és nagybetűvel, különböző mellékjelekkel (pl. [%út] — *ut*, *út* stb.), hasonló alapjellel (mint *u*, *v* stb.) írott változatokat. Ha az „ü” betűs alakokat keressük, kiadja az *u* valamennyi mellékjeles változatát, illetve más történeti jelölését (*w-t*) is.

Ehhez hasonlóan fontos lehetősége a szoftvernek a keresett szavak „csonkolása”. A csillag [*] jel beírásával elérhetjük, hogy a szóhatárokon belüli előfordulások, toldalékos formák, összetételek is a találatok közé kerüljenek.

A jobb felső sarokban látható üres négyzetekbe több különböző betűkapcsolatot is beírhatunk, amelyek függőlegesen „és”, vízszintesen pedig „vagy-vagy” viszonyban állnak egymással. Tehát ha olyan találatot akarunk előcsalogni, amelyben mindkét (mindhárom) keresett szó egyszerre előfordul, akkor egymás alá kell az üres mezőkbe beírunk őket, ha pedig olyat, amelyben a kettő (vagy három) keresett szó közül akár csak egy is, akkor egymás mellé.

A keresések olyan találatokat is a felszínre hozhatnak, amelyek csak véletlenül esnek egybe az általunk vizsgált betűkapcsolattal. Például a *verő* szó előfordulásait keresve a *he ver ő bér c* név is előkerül. A keresési mezőkben ezért ki is zárhatunk bármit a

találatokból a ! beírásával. Tehát a [%*verő*] kérdés találatai közül akkor hiányoznak majd a *heverő* találatok, ha a tőle vízszintesen lévő mezőkben a [!%*heverő*] is szerepel.

A szavak, betűkapcsolatok keresésére szolgáló mezők alatt azt a kilenc négyzetet találjuk, amelyekben névfajták szerint kereshetünk, vagy névfajták szerint szűkíthetjük a kapott találatokat. Ezek kódját az Olló kijelölő alkalmazásához hasonlóan az M1 menüből is kiválaszthatjuk. Több névfajta beírása a szavak kereséséhez hasonlóan működik: a vízszintes sorok „vagy-vagy”, a függőlegesek „és” viszony jelzésére szolgálnak. A felkiáltójel a névfajták kódja előtt is tiltó funkciót kap: ezzel kizárhatjuk a keresésből az adatbázis egy-egy adott csoportját (például a településneveket vagy az utak neveit).

A képernyő közepén található „Falu(k):” mező arra szolgál, hogy a települések sorszáma alapján lekérdezhessük a hozzájuk kapcsolt adatokat, illetve a találati listákat bizonyos települések anyagára szűkítsük. Egy-egy helység adatsorára a vesszővel beírt településkódokkal (pl. 1, 7, 14 stb.), több helység adatainak összességére kötőjellel beírt kódokkal is kereshetünk (pl. 1-114: Háromszék adatai).

A két „Dátum” mezőben évszámok szerint kereshetünk és szűkíthetjük a találatokat. Ehhez a funkcióhoz szükség volt arra, hogy a könyv formájú adattár római számokkal megadott kormeghatározásait arab számokra változtassuk, és egyszerűsítsük: pl. [XVI. század vége] > [1600 körül].

A keresések után a találatok számát a bal felső szövegdoboz mutatja. A képernyő bal alsó részén lévő mezőkben látjuk a találati listát, amelyben egy-egy lépésenként a nyilakkal, ötösével, százasával, ötszáz és ezer lépésenként különböző billentyűk kombinációival mozoghatunk. A találati lista oszlopaiban sorrendben a következők szerepelnek: az adat sorszáma, maga az adat, a csoportosításra szolgáló szám (alap esetben 0), a névfajta kódja, az eredeti kötet oldalszáma és az évszám. Ha az adatra kattintunk, a felső szövegdobozban az a fájl jelenik meg, amiben a név szerepelt, az oldalszámmal, a helységnévvel, a forrással és a szövegkörnyezettel együtt, hasonlóan SZABÓ T. ATTILA céduláihoz. Ha újabb keresést indítunk, a „találatokon belül keres” parancsot kipipálva azt a lehetőséget is választhatjuk, hogy a program csak az előző keresés eredményeit vegye figyelembe.

Minél egyszerűbb, gyakoribb szóra, névre, betűkapcsolatra keresünk, annál nehezebb csak azt előhívni, amire kíváncsiak vagyunk, ezért érdemes kombinálni a keresőkérdést, és utólag is megszünti, válogatni a találatokat: ha a *bükk* szó *bikk* alakját [bik], [bük]

formában keressük, nem a *bika*, *bikás* és nem a *nagyobbik*, *öregbik* előfordulásaira vagyunk kíváncsiak. Az effajta szűrést egyrészt a [!] és a fölösleges találat beírásával, másrészt az adatok csoportosításával érhetjük el.

A szoftver a bal alsó szövegdobozban összegzi a találatokat: itt megtaláljuk azoknak a településeknek a nevét és sorszámát, ahonnan van találat, és a hozzájuk tartozó adatok számát.

A kapott adatokat vagy az egész adatbázist a találati lista középső oszlopában csoportosíthatjuk (számjegyek beírásával). Ezután a keresési eredmények a megadott csoportok szerint is sorba rendezhetők.

Minden találati listát vagy csoportosított adatbázist elmenthetünk külön adatbázisként, így a program következő indításakor folytatható vele a munka – vagyis a szoftver már nem generál újabb adatbázist az egyes fájlokból. Az elmentett adatbázisok nem csak az Ollóban nyithatók meg, hanem importálhatók bármilyen táblázatkezelő alkalmazásba, például az általánosan használt Excelbe, ahol az adatok megőrzik kapcsolatukat a hozzájuk rendelt mezők tartalmával, tehát újabb szempontok szerint rendezhetők, csoportosíthatók, konvertálhatók szöveges dokumentummá (pl. könyvváltozat mutatójává).

A találati listában a szoftver először a könyvváltozat sorrendjében (tulajdonképpen a települések abc-sorrendjében) rendezi az adatokat. Ha csoportok szerint rendezzük őket, az egyes csoportokon belül is ebben a sorrendben sorakoznak. Lehetőség van még az adatok évszám szerinti rendezésére, így a legkorábbi találat kerül az első helyre.

Ha kíváncsiak vagyunk az eredmény területi eloszlására, egyetlen kattintásra van csak szükség: a „Találatokat térképre” gombbal előhívhatjuk a kutatópontok ábráját, ahol azok a falvak szerepelnek sötét karikával, amelyeknél az adat előfordult.

Ezek az interaktív térképek a képernyőn kelnek igazán életre: kicsinyíthetők, nagyíthatók, illetve a kutatópont fölé mozgatva a kurzort, megkapjuk a település nevét, koordinátáit, településszámot, a csoportosított adatok megoszlását a térkép alatti szövegdobozban.

A szoftver ilyen alkalmazása részben magából a gyűjtemény jellegéből adódott. Mivel minden név egy településhez, annak névrendszeréhez kapcsolódik, így egy digitális térkép kutatópontjaihoz köthető. Másrészt a munkálatok ezen részéhez a számítógépes dialektológiai előzmények, VÉKÁS DOMOKOS Bihalbocs néven ismert technológiája jó

alapot biztosítottak. A települések egy része egybeesett a nyelv földrajzi informatika eszközeivel már feldolgozott MNyA., RMNyA., SzNySz. kutatópontjaival, így koordinátaikat a szoftver programozói átemelhették a Bihalbocs alkalmazásokból az Ollóba. Ezután különféle helységnévtárak, térképek, történeti források segítségével kellett beazonosítanunk a többi települést (amelyek mára eltűntek, más helységgel egybeolvadtak, nevük megváltozott). Az ilyen települések földrajzi koordinátáinak meghatározásában MIKESY GÁBOR volt segítségünkre. A végleges kutatóponthálózatban szereplő települések ezredfok pontossággal lettek meghatározva, ami a nyelv földrajzi, névföldrajzi térképek generálásához már elegendő.

A térképi megjelenítéskor különböző színekkel ábrázolhatók a csoportosított adatok (a [Csop. térk.] gomb lenyomásával). Ha egy településen csak egyféle csoportba tartozó nevek szerepelnek, akkor egyszínű körök jelennek meg a térképen, ha többféle csoport is jelen van egy kutatóponton, akkor ezt több különböző színű körcikkelyekre osztott színes körrel, tortadiagrammal jelzi a szoftver.

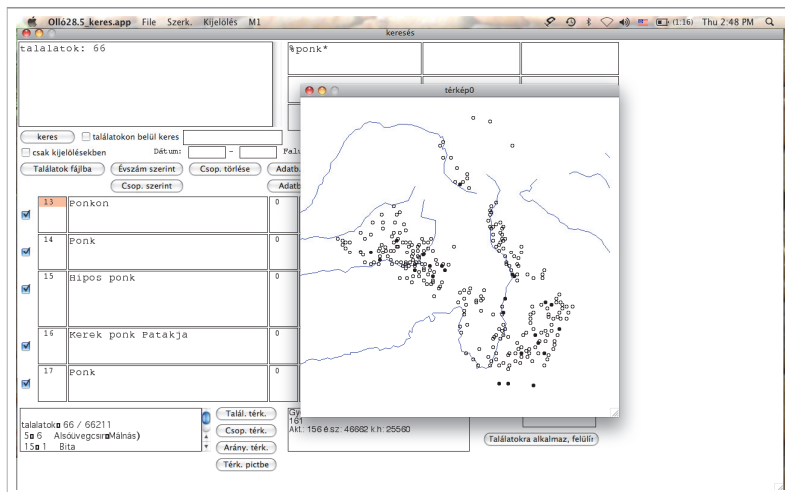
Az [Arány. térk.] gombbal előhívható a találati lista arányos megjelenése: ilyenkor a kapott adatok számarányának megfelelő nagyságú (egyszínű vagy osztott) kör jelenik meg a kutatópont helyén. A térkép céljainak, az ábrázolt jelenség sajátosságainak megfelelően megválaszthatjuk, hogy a térképen lássuk azoknak a pontoknak az üres karikáját, amelyekről nincs adat.

Ha a keresés témája alkalmas további kutatásokra, a térképet más általánosan használt képformátumokban is elmenthetjük a [Térk. pictbe] gomb lenyomásával.

Mivel a térképes megjelenítés talán a program legizgalmasabb részlete, hangsúlyoznom kell módszertani fontosságát, azokat a lehetőségeket, amelyek már ezzel a szoftverrel is rengeteg segítséget nyújtanak a kutatónak, és amelyek a jövő hasonló, nagyobb adatbázist kezelő programjaiban jelentős lökést adhatnak az efféle kutatásoknak.

A szoftver ezen képességeiből következik, hogy mivel a térképre helyező funkciót minden egyes keresés esetében (különböző betűkapcsolatok, szavak, nevek, időszakok, települések vagy névfajták szerint) egyetlen gombnyomással elindíthatjuk, a névföldrajzi vizsgálat dimenzióváltáson mehet keresztül. Ha az adatbázis rendelkezésre áll, ezt az eszközt használva a névföldrajz minden elemzési szempont állandó kiegészítőjévé alakul, amely folyamatosan jelen van a kutatásban, és bár olykor nem hoz értékelhető eredményt, mégis érdemes ezt az egyetlen kattintást megtenni, hiszen a térképi megjelenítés jelentősen

formálhatja egy jelenség megítélését, felhívhatja a figyelmet egyébként rejtve maradó összefüggésekre.

5. ábra. Keresési eredmény térképre vetítése az „Olló”-ban

Az erdélyi történeti helynévgyűjtemény informatizált változatát a fent említett OTKA-pályázat keretében többféle (valószínűleg egy adattári, leegyszerűsített és egy „kutatói”, összetett) formában kívánjuk közzétenni, a világhálón és külön adathordozókon.

Az internetes közzététel remélhetőleg rövidesen lehetőséget biztosít arra, hogy SZABÓ T. ATTILA helynévgyűjtése más történeti és jelenkori helynévadattárral integrálva, együttesen legyen vizsgálható, és ezáltal a helynevek távolabbi kapcsolatai táruljanak föl. Az ehhez szükséges kutatópont-hálózat nagy része már rendelkezésre áll a számítógépes dialektológiai szoftverben, a Bihalbocsban. Az alábbi, 6. ábrán a Bihalbocs alaptérképére helyezve láthatók az ebben a dolgozatban vizsgált kutatópontok.

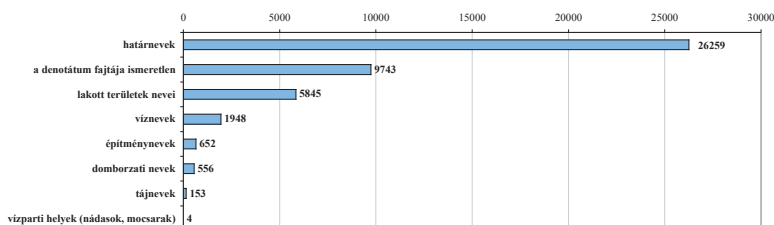

6. ábra: a Bihallócs alaptérképe, a székelyföldi kutatópontokkal

2.3. Az adattár jellemzése

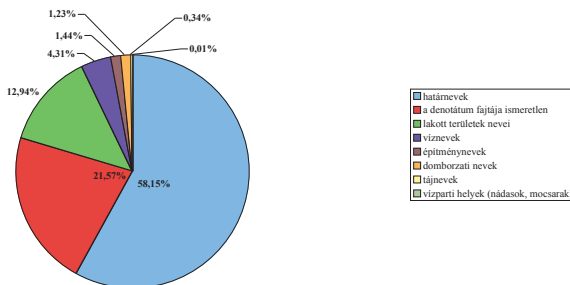
2.3.1. Denotátumfajták szerint

Részletes statisztikák elkészítéséhez is jól használható a szoftver: miután az egyes névfajták előfordulásait lekérdezzük az Ollóval, majd ezeket az Excelbe áthelyezzük, átláthatóvá válik az adatok megoszlása (amely bizonyára nagy vonalakban a többi kötet adataival is megegyezik). Az (a) jelzésű diagramok a teljes kijelölések, a (b) jelzésűek az összes helynévadat arányait mutatják.

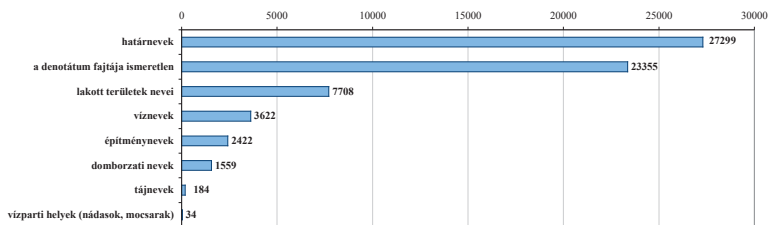

7a. ábra: Összesítés fő kategóriák szerint (a)

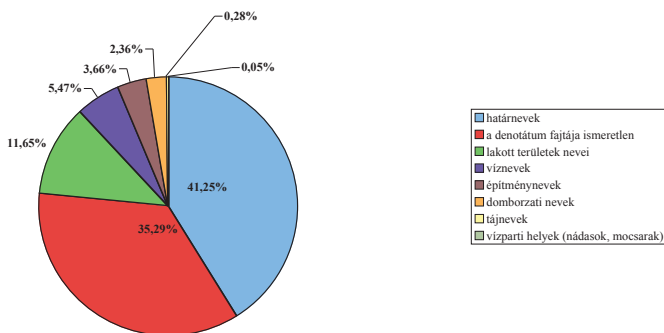
Az eredményből kitűnik, hogy a gyűjteményben határnevek, szántók, kaszálók és pontosabban nem meghatározható helyek nevei szerepelnek a legnagyobb arányban, vagyis olyan mikronevek, amelyek történeti elemzésével (a településnevekhez viszonyítva) viszonylag kevesebbet foglalkozott a helynévkutatás szakirodalma.

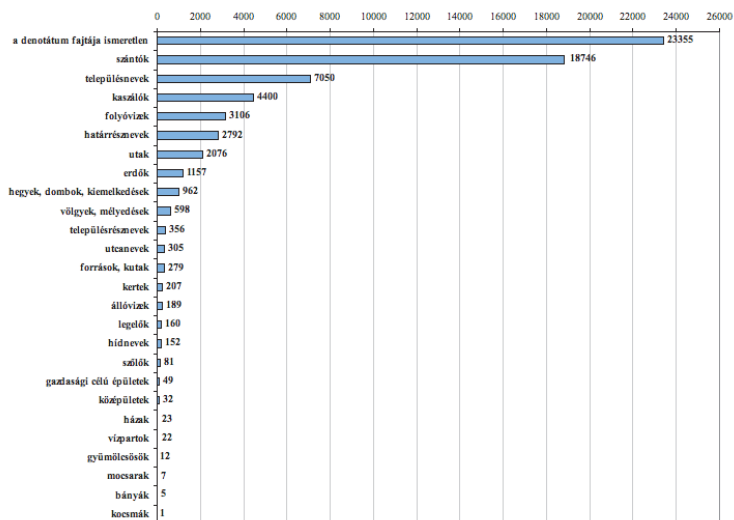
7b. ábra: Összesítés fő kategóriák szerint (b)

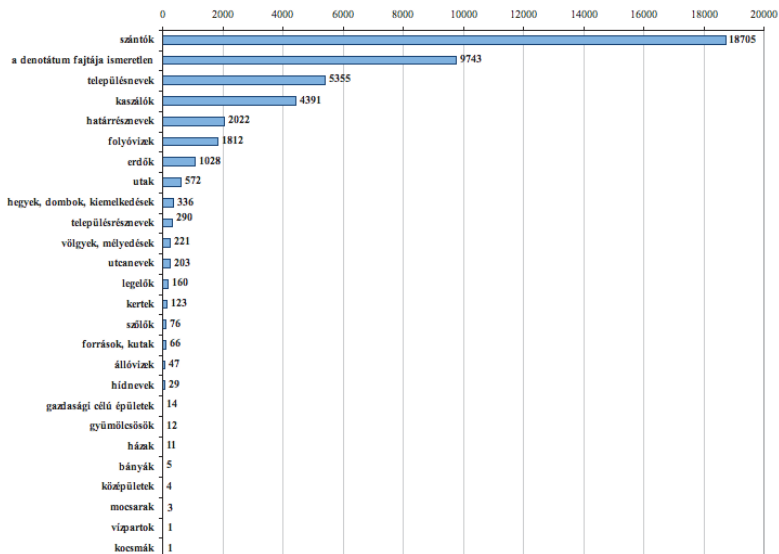
8a. ábra: Összesítés fő kategóriák szerint (b)

8b. ábra: Összesítés fő kategóriák szerint (a)

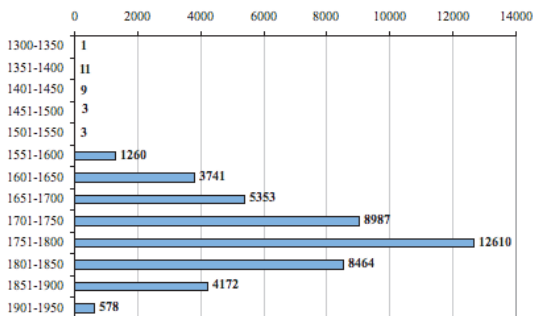
9. ábra: Összesítés denotátumfajták szerint (a)

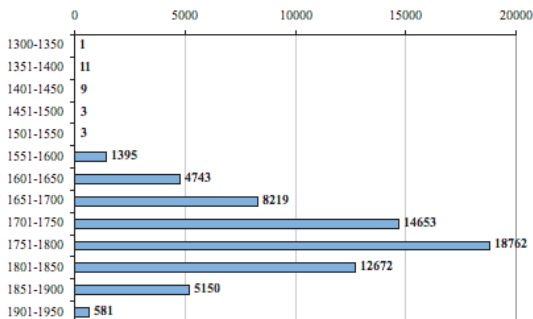
10. ábra: Összesítés denotátumfajták szerint (b)

2.3.2. Időrend szerint

Hasznos lehet még lekérdezni az adatok időbeli megoszlását, amelyről a könyv formájú adattárak alapján csak becslésekkel rendelkezünk. A diagram jól mutatja, hogy a közel hetvenezer helynév döntő részét a 18., illetve az azt követő és az azt megelőző évszázadban jegyezték föl. Az ábra tanulsága az lehet, hogy a székelyföldi területek ómagyar kori adathiánya miatti szomorúságunkat talán feledteti az újkori adatbőség. A magyar helynevek ómagyar kori kialakulásáról született bőséges tudományos feldolgozás mellé pedig már fősorakozhatnak az eleddig mostohán kezelt, újkorból adatolható helynevek életéről szóló tanulmányok.

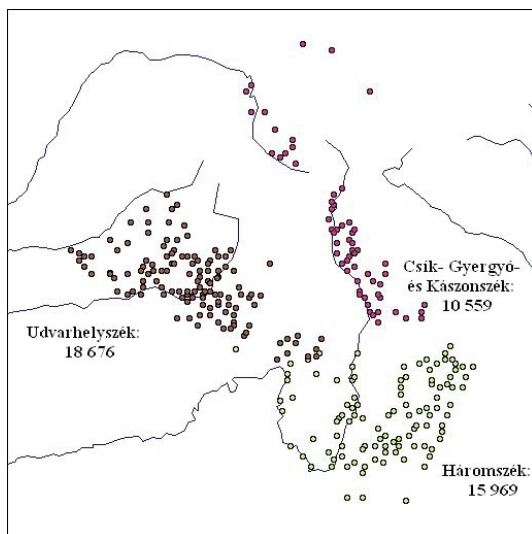

11. ábra: Összesítés időrend szerint (a)

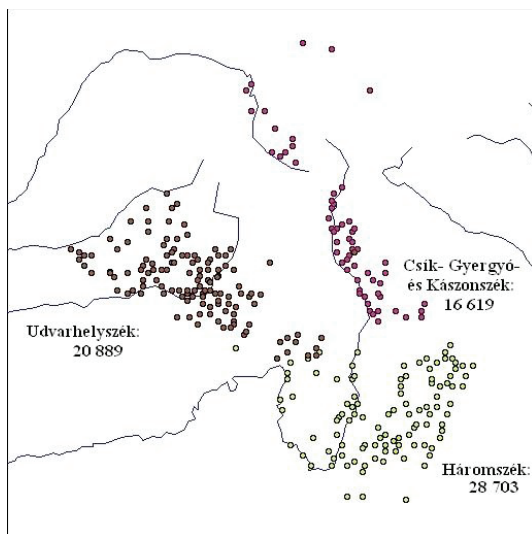

12. ábra: Összesítés időrend szerint (b)

2.3.3. Székek, vármegyei egységek szerint

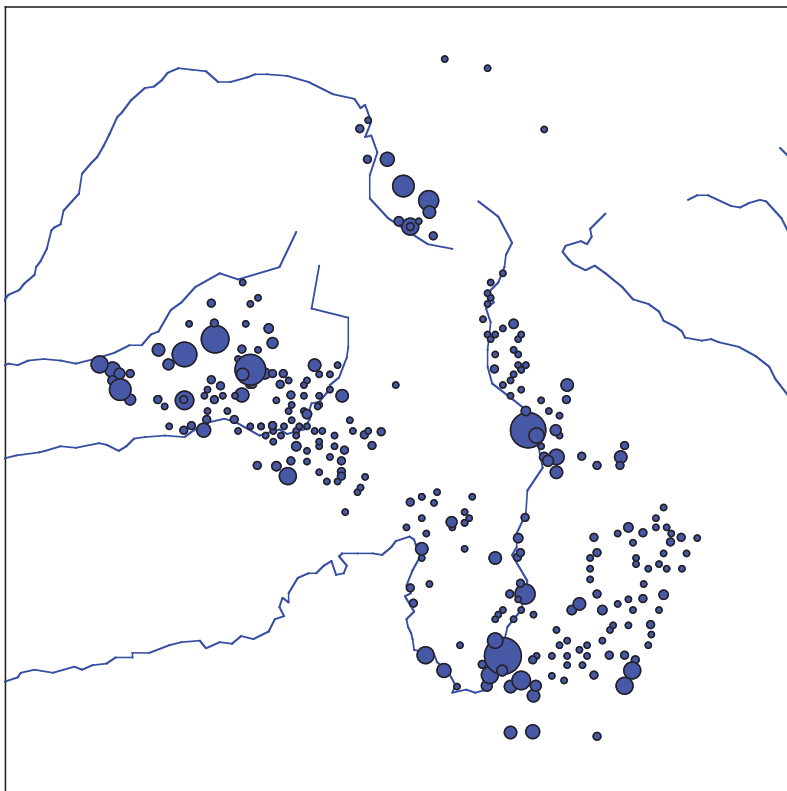
13. ábra: Az adatok megoszlása megyék szerint (a)

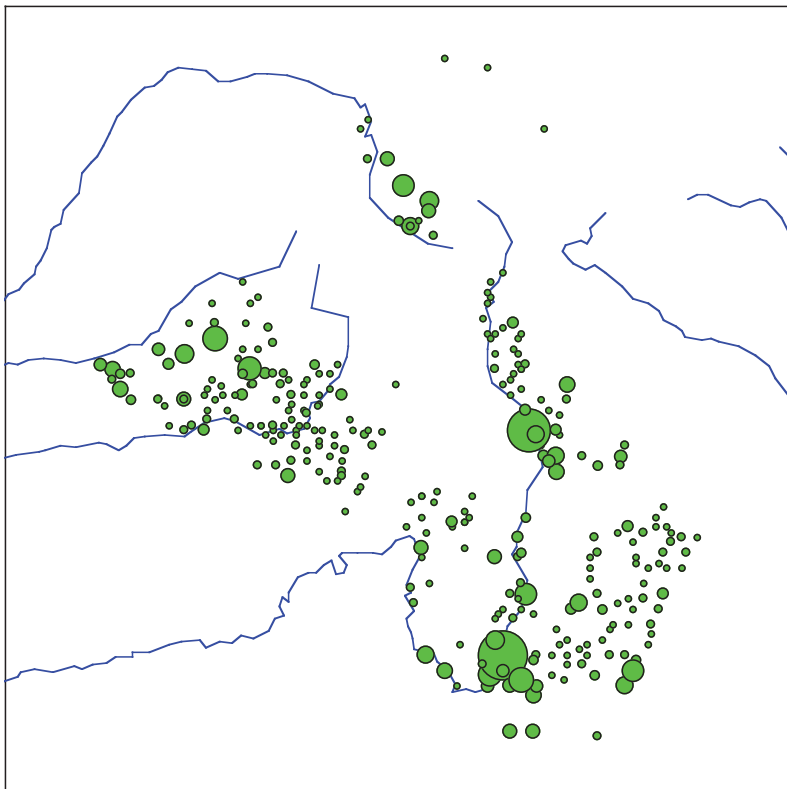
14. ábra: Az adatok megoszlása megyék szerint (b)

2.3.4. Települések szerint

Meglehetősen véletlenszerű (SZABÓ T. ATTILA levéltári forrásainak területi eloszlásával, birtoklás- és gazdaságtörténeti indokokkal magyarázható), hogy a forrásokból egy-egy településre milyen mennyiségű helynévadat jutott, ennek áttekintésére a könyv formában megjelent gyűjtemény is részben alkalmas. A kiemelkedően nagy anyaggal rendelkező települések eloszlása a következő térképen tanulmányozható.

15. ábra: Az adatok megoszlása települések szerint (A)

16. ábra: Az adatok megoszlása települések szerint (B)

(A dolgozatban közölt térképlapokról nem azonosíthatók be pontosan az egyes települések. A mellékelt CD-n és a <http://geolingua.elte.hu/maps/BJPhDterk/> oldalon megtalálhatók a térképek interaktív változatai, ahol a kurzor mozgatásával kutatópontok neve is megjeleníthető.)

3. NÉVFÖLDRAJZI ELEMZÉSEK

3.1. Hangtani jelenségek vizsgálata a helynevekben

A tudománytörténeti bevezetőben is utaltam azokra az eredményekre, amelyeket a jelenkori és történeti helynevek kutatói a nyelvjárási hangtani jelenségek vizsgálatában értek. Nyilvánvalóan a szinkrón gyűjtések fonetikailag pontosan lejegyzett anyaga alaposabb tanulságokkal szolgálhat (kiváltképp azokon a területeken, ahonnan a nyelvjárási gyűjtések hiányosak), viszont a történeti adatok a nyelvjárások változásairól, hajdani képéről nyújthatnak fogódzókat. Ez utóbbira, a régi magyar nyelvjárások ilyen módszerű feltérképezésére jelent kiváló példát BÁRCZI GÉZA tanulmánya, amelyben a magyar törzsnévi eredetű helynevekben meglévő *i ~ ü* variálódás alapján alkotott képet a honfoglalást követő évszázadok nyelvjárási megoszlásáról (BÁRCZI 1947/1980: 308–25).

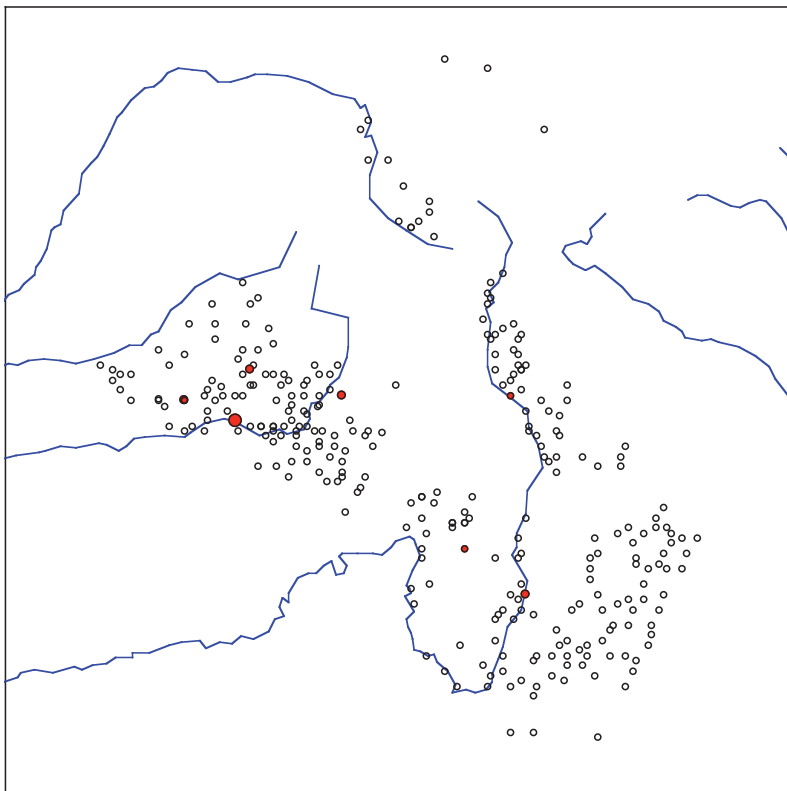
A székelyföldi történeti helynévanyag korlátait a történeti írássajátosságok sokszínűsége, az adatok névszociológiai háttere és véletlenszerű előfordulása szabja meg. Előnyt jelent viszont az efféle kutatásokhoz az összevetés lehetősége a különböző adattárakkal, az MNyA., az RMNyA. és a SzNySz. anyagával (különösen az informatizált változat alkalmazásával). A vizsgálat további kiterjesztését szolgálhatják a Szótörténeti tár és az Új magyar tájszótár adatai.

A következő oldalakon olyan jelenségeket mutatok be, amelyek kutatásában fontos szerepet kaphatnak a történeti helynévadatok. A példák kiválasztásában az játszott a legfőbb szerepet, hogy illusztrálhassam az eredmények párhuzamos vizsgálatát az informatizált dialektológiai atlaszokban és a helynévtárban. Mindez azonban be is határolta a válogatást, ezért természetesen még jócskán bővíthető a továbbiakban a helynevekben tanulmányozható hangtani jelenségek csoportja. Az MNyA., RMNyA. és SzNySz. alapján készült térképek a Bihalbocs alkalmazással készültek. A program kezelésében, az adatok csoportosításában, térképre vetítésében nagy hasznát láttam VARGHA FRUZHINA SÁRA tanácsainak. Segítségét hálásan köszönöm. A helynevekben előforduló nyelvjárási jelenségek térképezésekor a könnyebb tanulmányozhatóság érdekében a nyelvtalasz-térképeken használt színekkel csoportosítottam, ábrázoltam az adatokat.

3.1.1. ő-zés

A történeti lejegyzésekben természetesen sok hangtani sajátosságnak, pl. az *e* vagy *a* realizációinak hiába keressük a nyomát. De tanulságos, az adattár általános jellemzői szempontjából is figyelemre méltó, hogy az adatok nagy számához képest milyen elenyésző mennyiségű névadatban fedezhetjük föl *ő*-zés lenyomatát.

A legtöbb *ő*-ző forma természetesen Udvarhelyszék területéről kerül elő, de akadnak csíki és háromszéki példák is.

17. ábra: ő-ző alakok a történeti helynevekben

Sepsibodok helyneveiben találjuk meg az *Orotás Szögén*, *Sáncz szőge* formákat (1859, ETH. 2: 154). Ezeken kívül csak egy-két szórványos udvarhelyszéki adat utal a nevekben is jelentkező *ő*-zésre: a *pör högi* Betfálváról (1577, ETH. 6: 20), amelynek 20. századi példája is van az adattárban: *Pörhögy* (1931, ETH. 6: 20). Kissolymos 19. századi adatai között találjuk az *al Szög* (1823, ETH. 6: 99), *örhögy* (1845, ETH. 6: 100), *Három szőge* (1864, ETH. 6: 100) példákat. Máréfalva 1940-ben gyűjtött (dialektológiai szempontokat is figyelembe vevő) gyűjtéséből ismerjük a *Pétörshivája*, *Egrőspataka*, *Pétöristánkútya* és *Pétörucca* neveket (ETH. 6: 129). Tarcsafalva 1781-es és 1787-es adataiban *Bókhögy* helynevekkel találkozunk (ETH. 6: 233, 234).

Ez a néhány példa a több tízezres adattömeggel szemben éppen csak felvillantja az *ő*-zés jelenségét, és arra utal, hogy a helynevek lejegyzői az esetek többségében nem érezték papírra vethetőnek az egyébként élő *ő*-s alakokat.

A jelenség okát a nyelvi norma egyre erősödő újkori hatásában kereshetjük, bár arról csak feltételezéseink lehetnek, hogy *ő*-zó és az *ē*-zó változat közötti választás a nevet használó közösség tagjainak beszédmódjában vagy az alkalmi lejegyző egyszeri megoldásaként zajlott le. Valószínű az is, hogy a köznévi használatban is gyakori névelemek lejegyzése kevésbé tükrözi a nyelvjárási ejtést, mint a csak tulajdonnévként élő névelemeké.

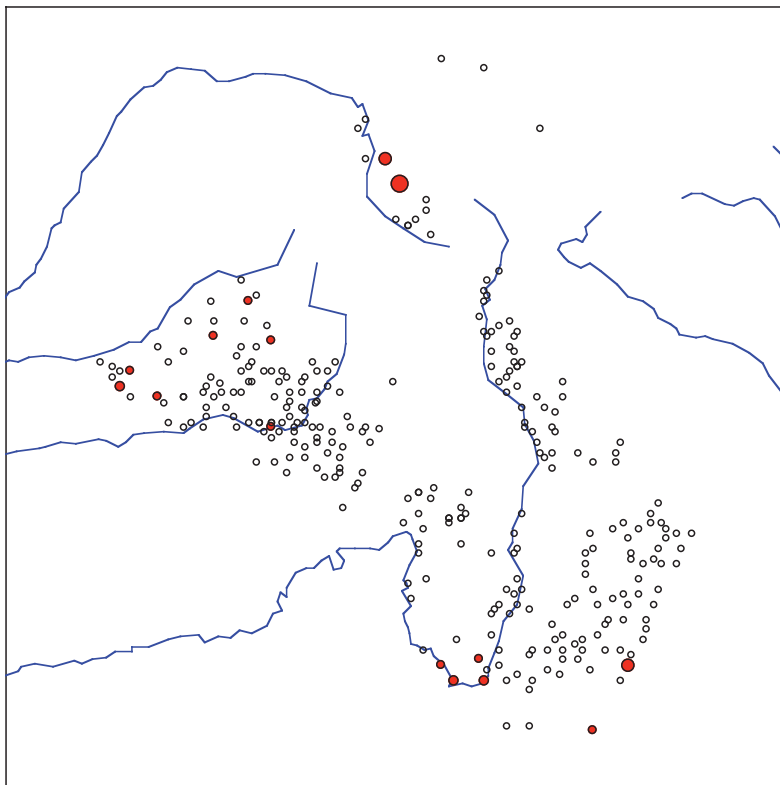
Ez a példa is mutatja, hogy a történeti helynevek csak bizonyos korlátozásokkal szolgálhatnak nyelvjárástörténeti-hangtani vizsgálatok alapjául. A földrajzi nevek jelentősége ebben a tekintetben inkább a korai nyelvtörténeti időszakok, különösen az ómagyar kor esetében nő meg. A 16–18. századból rendelkezésünkre álló szövegemlékek már részletesebb elemzésekhez is alapot adhatnak, ha helyhez is köthetők. Erdélyi, székelyföldi nyelvváltozatok történeti kutatásában ehhez mindenekelőtt a Szótörténeti tár és a Székely oklevéltár lapjain találhatók példák nagy számban.

3.1.2. *irtás* ~ *orotás*

A székelyföldi helynevek viszonylag sok esetben megőrizték az *irt*, *irtás* szócsalád archaikus hangalakú változatait: *orotás*, *orotvány* stb.

Az *irt* szó uráli eredetű. Az alapszó eredeti jelentése 'metsz, vág, nyír' lehetett. Az *irt* és az *arat* egyazon töből, szóhasadással jött létre, az *ort*, *orot* (*orotvány*, *orotás*) hangalaki változatok egy átmeneti formát képviselnek (TESz. *irt* és *arat* alatt).

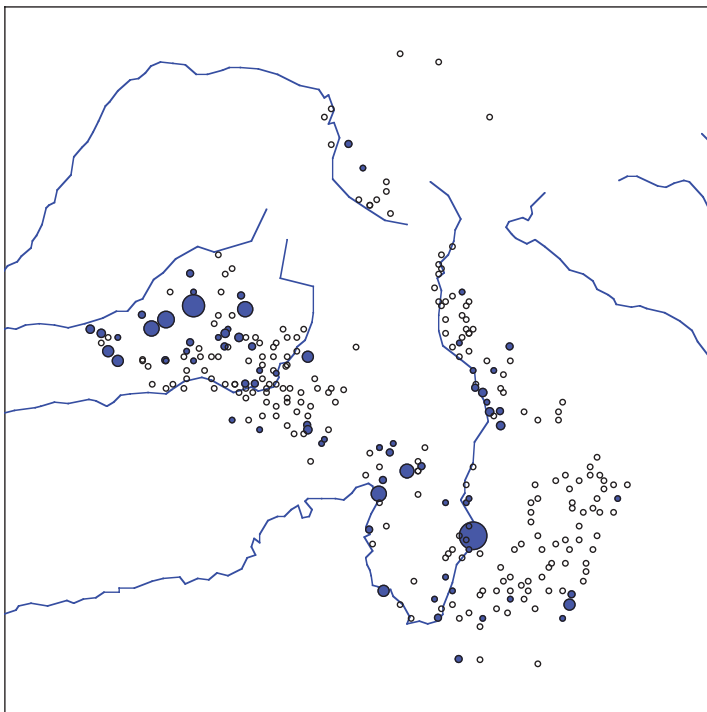
A magyar nyelvterület nagy részén, beleértve az erdélyi területeket is, az *irt* típusú formák az általánosak. A szócsalád román nyelvbe is átkerült alapalakjai is a magas hangrendű változatra mennek vissza: *iertaş*, *iertoj* (*iertaoi*, *iertavoi*) (JANITSEK 1993).

18. ábra: *irtás*, *irtotvány*, *irotvány*, *irativány* a székelyföldi helynevekben

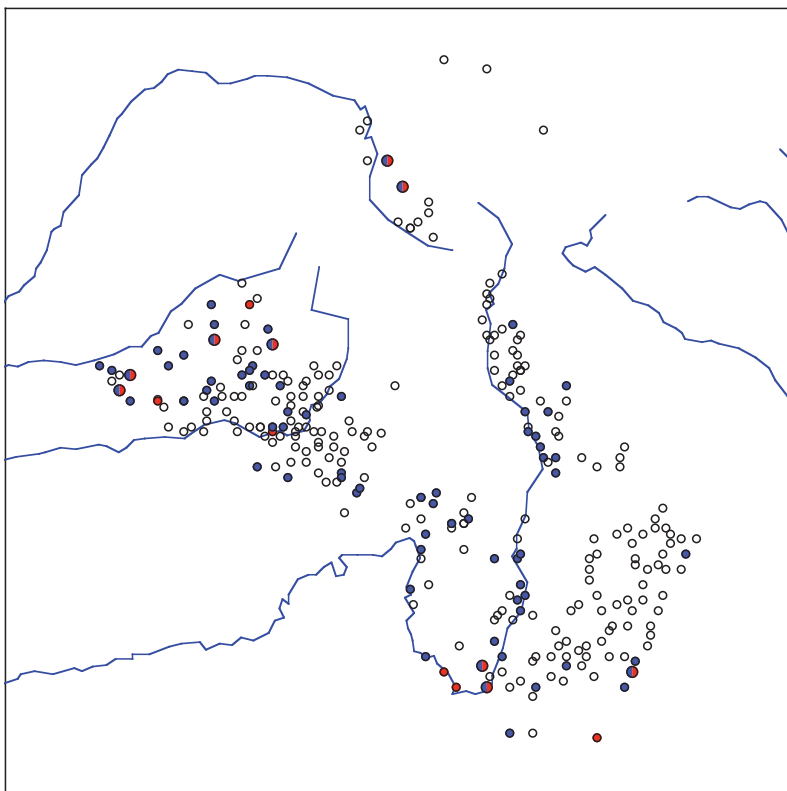
A székelyföldi történeti helynevek között mindössze 29-szer fordulnak elő a magas hangrendű alakok: *irtás*, *irtovány*, *irotvány*, *iratvány*.¹ Az adatok három jól elkülönülő vidéken bukkannak föl: Háromszék déli részén (Aldoboly, Árapatak, Erősd, Magyarbodza, Papolc, Sepsiszentkirály anyagában), Gyergyóban (Gyergyóditró és Gyergyószárhegy anyagában) és Udvarhelyszék nyugati, északnyugati vidékein (Alsósófalva, Etéd, Magyarfelek, Rava, Székelyhidegkút, Székelymagyaros, Székelypálfalva, Székelyszentmihály, Székelyvécke, Timafalva anyagában). Korai (16–17. századi) előfordulásai csak Udvarhelyszékben kerülnek elő ennek a változatnak, a többi adat 18–19. századi.

A mély hangrendű változatok (*ortás*, *ortovány*, *orotvány*, *orotás*, *oratás*) jóval többször, 293 esetben fordulnak elő.

19. ábra: *ortás*, *ortovány*, *orotvány*, *orotás*, *oratás* a helynevekben

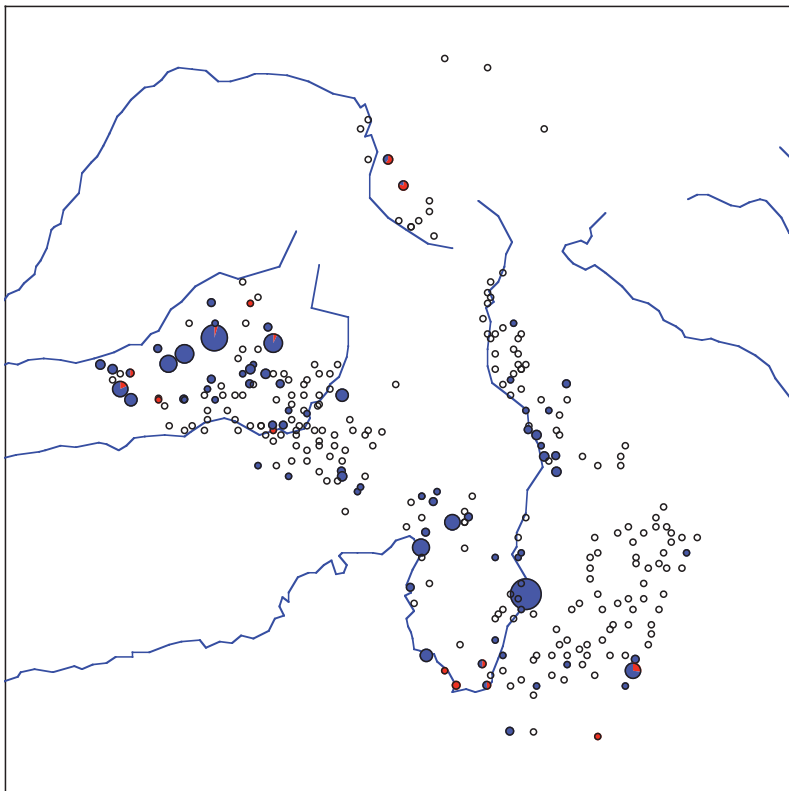
¹ A dolgozatban nem közlök részletes adattárat minden vizsgált névalak valamennyi előfordulásáról, mert ez sokszorosára növelné a disszertáció terjedelmét. A használt szoftverrel lekérdezett és táblázatos formában lementett adatok közül mintaképpen a dolgozat végén az *irtás* ~ *orotás* adatsortár mutatom be (230–4. oldal)

20. ábra: az *irtás* (pirossal) és *orotás* (kékkel) alakváltozatai a helynevekben

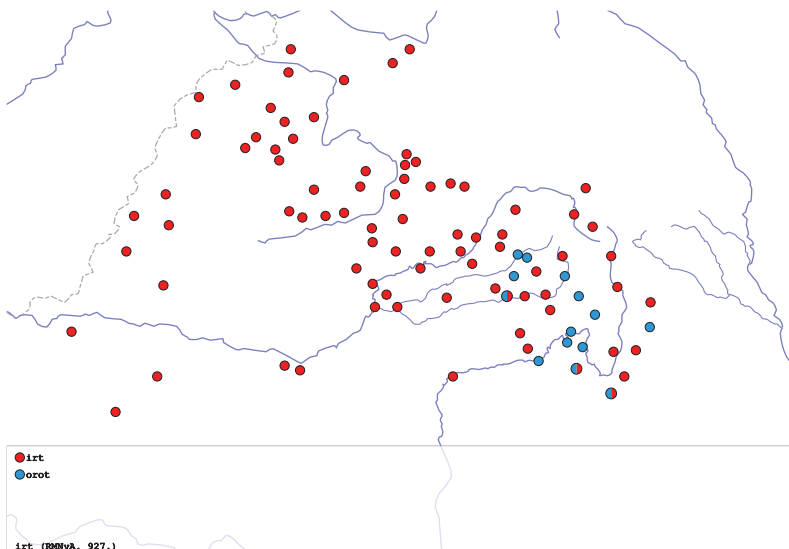
Az *orotás*, *orotvány*-féle alakok leginkább udvarhelyszéki, alcsíki és Háromszék nyugati részén fekvő települések helynévanyagában szerepelnek, de a gyergyói és a délkelet-háromszéki falvakban is találunk efféle példákat.

A magas és mély hangrendű változatok együttes térképes ábrázolásából jól látszik, hogy az archaikusabb, *ort*-, *orot*- kezdetű változat jól körülhatárolható zárt tömbökben fordul elő, a Székelyföld belső területein, míg az *irt*-féle alakok a peremvidékeken jelentkeznek.

21. ábra: az *irtás* (pirossal) és *orotás* (késsel) alakváltozatok arányai a helynevekben

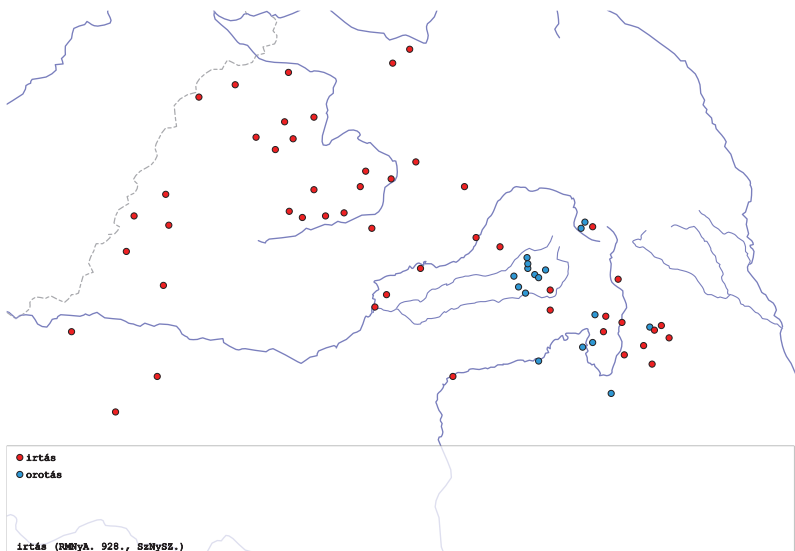
A székely nyelvjárások 20. századi állapotát leíró RMNyA. és a Székely nyelvföldrajzi szótár alapján készített térképen viszont már feltűnő az *irt*, *irtás* változat erősödő jelenléte, elsősorban Csik-Gyergyó és Háromszék vidékein. Az is megfigyelhető, hogy a többi erdélyi nyelvjárásterületen sehol sem találkozunk *orot* alakkal.

22. ábra: irt és orot féle alakok az RMNyA. adatai alapján

Bár a dialektológiai atlaszlapok és a névföldrajzi térkép összevetése az újabb hangalaki változat fokozatos terjedését jelzi, nem hagyhatjuk figyelmen kívül az ide tartozó szavak jelentésével, szerepkörével kapcsolatos hangrendi elkülönülést, ami jól illusztrálható különböző történeti adatokkal. A cselekvést kifejező szavak már a legkorábbi (székelyföldi falvakhoz köthető) adatokban is szerepelnek magas hangrendű formában – a földrajzi köznévi szerepben álló kifejezések viszont zömmel a mély hangrendű alakban rögzültek. Pl. *Negj jrtas feöld uagion, kiket en jrtottam, azt kjualtkeppen Leörinchnenek hagiom: eggik Illjes orotasa...* (SzO. III: 88 és ETH. 6: 137).

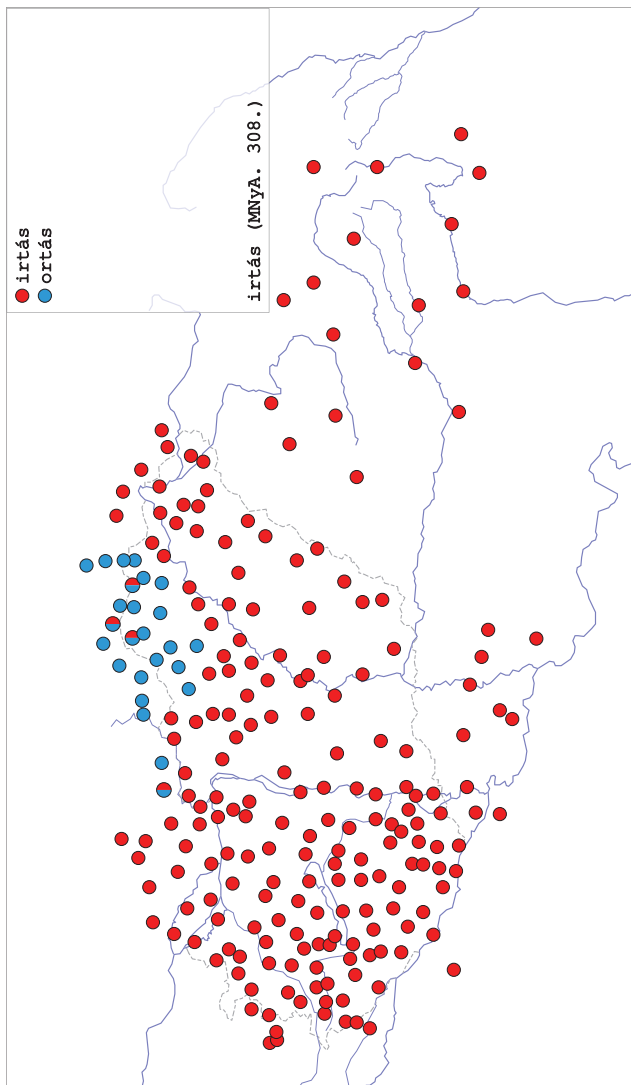
Az *orotás* típusú formák 20. század végére történő archaizmussá válását, helynevekbe „kövülését” jelzi csikszentsimoni példáján keresztül CSOMORTÁNI MAGDOLNA is: a *Hosszú-aratás* helynévről bizonyítja, hogy a *Hosszú orotás* elsődleges formából alakult népetimológias változással, az ‘irtás’ jelentésű tájszó kiavulásának következményeként (CSOMORTÁNI 2009: 66).

23. ábra: *irtás* és *orotás* az RMNyA. és a SzNySz. alapján

Ha az *irt* ige *orot*, *ort* előfordulásait az ÚMTSz. (II: 1099) alapján áttekintjük, azt tapasztaljuk, hogy a székelyföldi településeken kívül a dél-erdélyi nyelvjárásszigeteken (pl. Hétfalu) és a Kassától délre, délnyugatra eső vidékeken (pl. Bolyk, Tornagörgő) fordulnak elő. Ezt erősíti az *irt* ~ *ort* MNyA. alapján készített nyelvföldrajzi térképe (24. ábra) is, amely az adathiány miatt nem is mutat mély hangrendű alakokat a székelyföldi területeken.

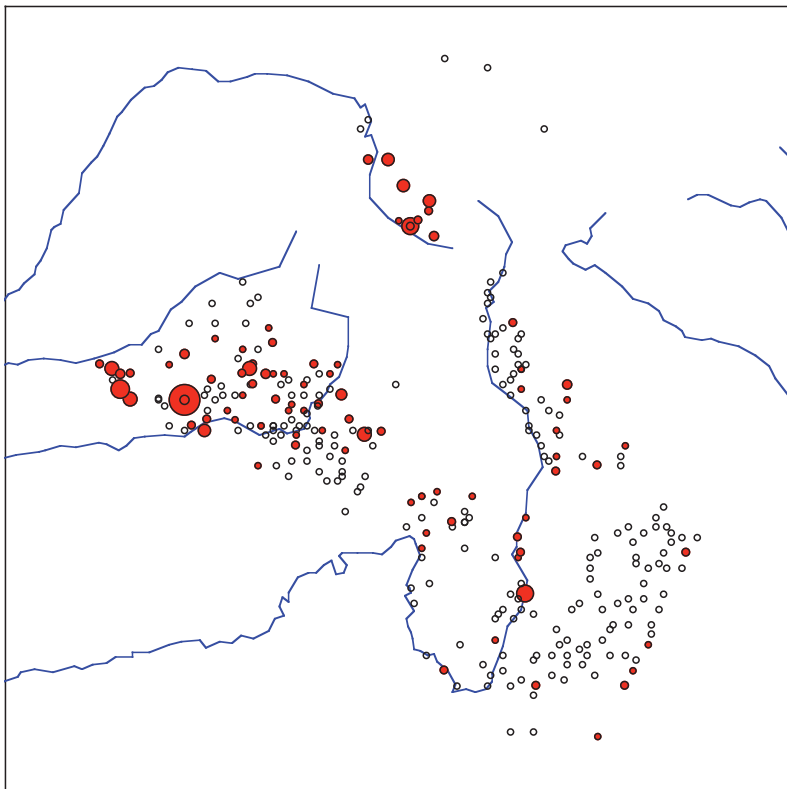
Gyanítható, hogy ennek a kifejezésnek a hangtani változatossága azoknak a példáknak a sorát gyarapítja, amelyek azt bizonyítják, hogy a székelység nyelvjárása erős hasonlóságot mutat több jól körülhatárolható peremterület nyelvjárásával (a dél-erdélyi, az ormánsági, az őrési, a Pozsony környéki és a Kassa környéki települések nyelvi sajátosságaival, lásd BENKŐ 1967a). Ebben az esetben a legerősebb kapocs az északi területekkel mutatkozik.

24. ábra: irtás és ortás az MNyA. alapján

3.1.3. *bikk* ~ *bükk*

A *bükk* és *bikk* alakváltozat gyakran fordul elő az adatokban, általában ‘bükkerdő’ jelentésű földrajzi köznévként. Az *ü*-s változat 545-szer, az *i*-s 116-szor szerepel (utóbbi csoportba osztottam a hat *byk* írásmódú alakot is, bár ezek besorolása kissé bizonytalan).

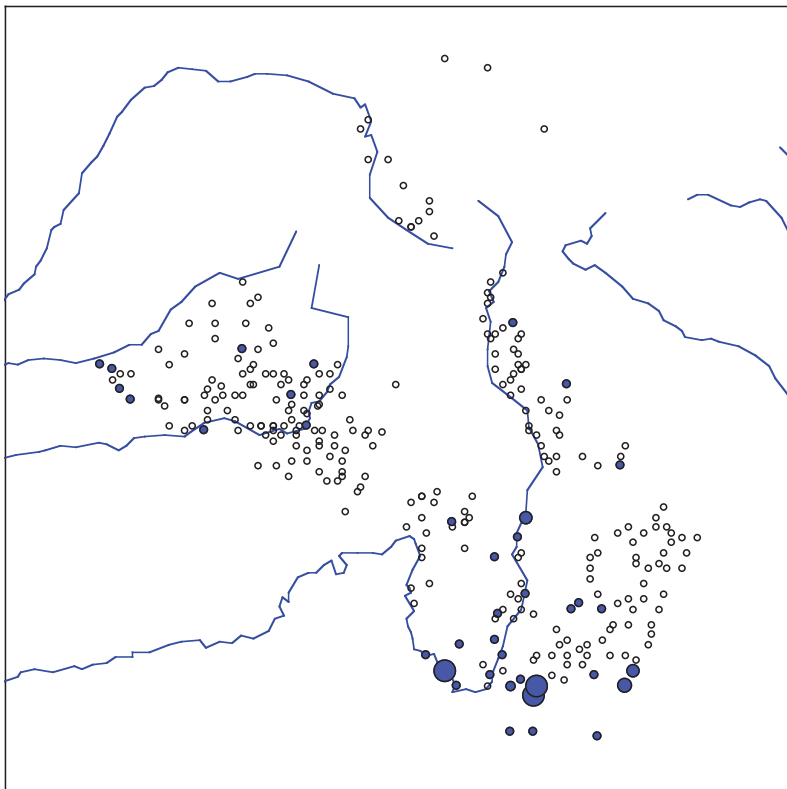

25. ábra: a *bükk* a helynevekben

A labiális változat leginkább udvarhelyszéki, gyergyói települések helynévanyagában van jelen. Háromszék északi területein és Csíkban is előfordul. Már a legkorábbi adatokban is megtalálható, sokszor az illabiális változattal azonos szövegben, mint pl. 1590-ben: (*Zabo Janos, vaghasi* tanú vallomása) „*az Sikesd Janos zena fiuen alol*,

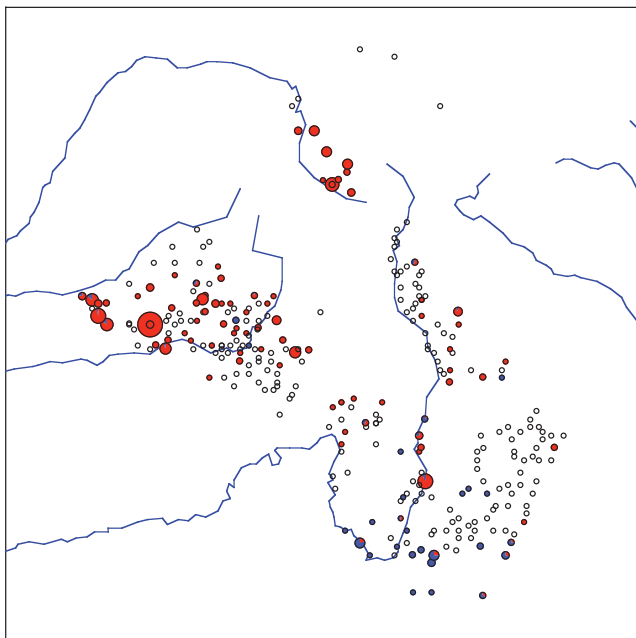
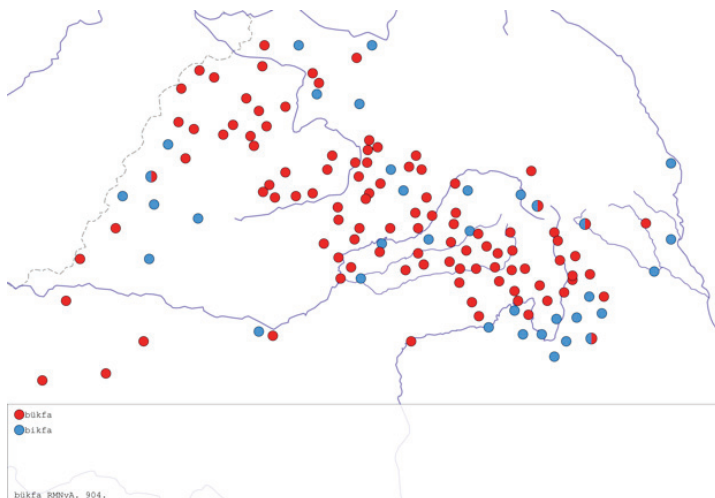
Bikfeyn” (SzO. I: 164), (*Kys Janos, sikej* tanú vallomása) „*be menek en az sikej zena fibe Bw̃k feỹwre*” (SzO. I: 165, ETH. 6: 166).

A *bikk* alak, amely minden bizonnyal az archaikusabb forma, Udvarhelyszék nyugati peremén, középső területein és csiki falvakban is előfordul, de legtöbb példával Háromszék déli területein szerepel.

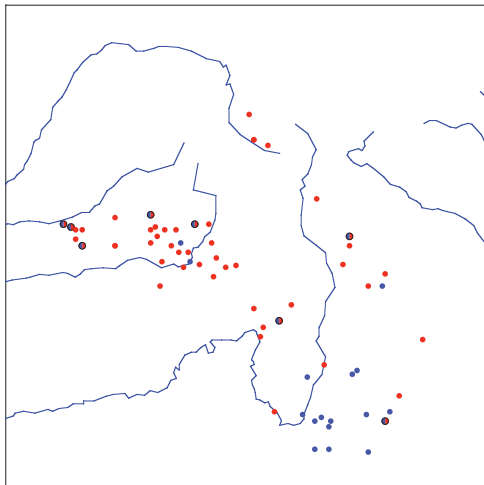
26. ábra: a *bikk* a helynevekben

Ha a két típus eloszlását összevetjük a romániai magyar nyelvatlasz adataival, nagyjából hasonló képet kapunk:

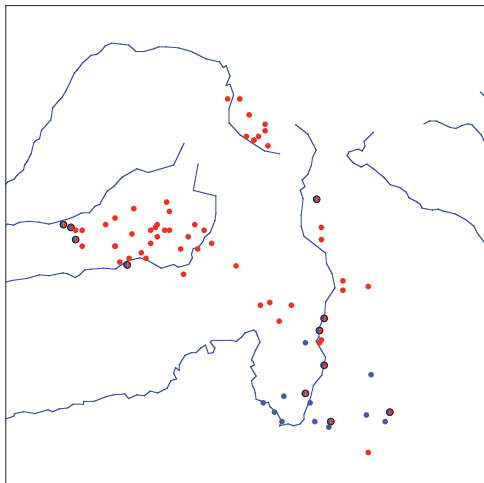

27a., 27b. ábra: *bikk* és *bükk* a nyelvatlasz alapján és a helynévadatokban

De ha a helynévadatokat két időszak (1550–1750, 1751–1950) szerint csoportosítva vetítjük a térképre, az *ü*-s változat terjedését, az udvarhelyszéki területek egységesülését, az *i*-s változat visszaszorulását tapasztalhatjuk.

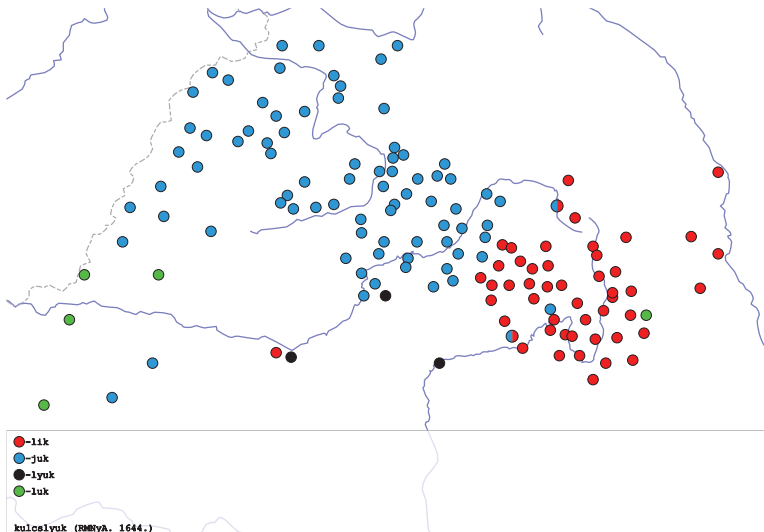
28. ábra: a *bikk* és *bükk* a helynevekben 1750-ig

29. ábra: a *bikk* és *bükk* a helynevekben 1750-től

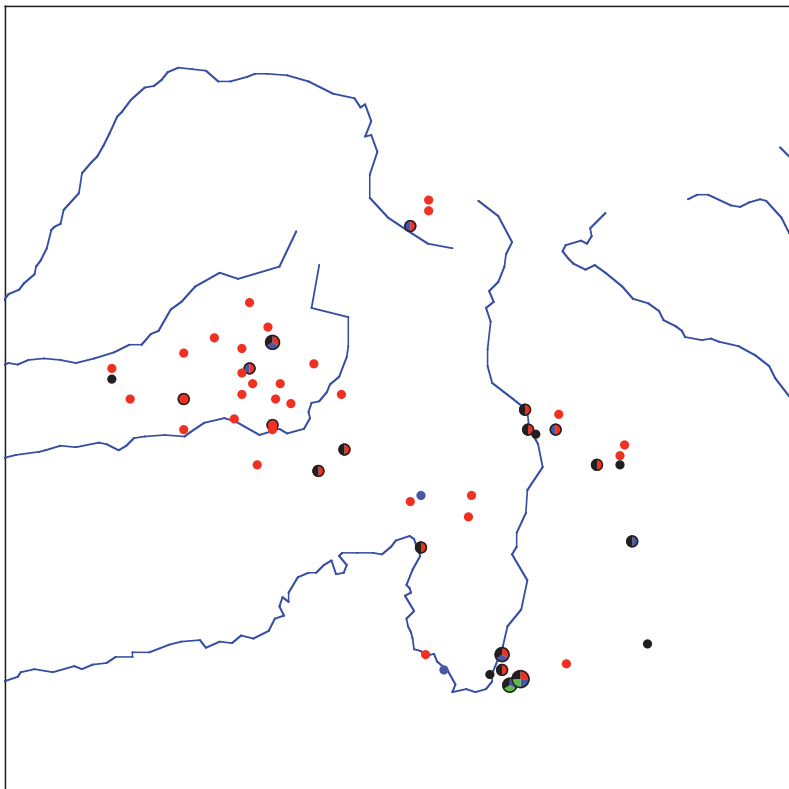
3.1.4. *ly ~ j (lyuk)*

A történeti helynévadatokból számos nyelvjárási jelenség időbeli változására, területi visszaszorulására, terjedésére következtethetünk. Az írásszokások figyelembe vételével az *ly* egykori meglétének, majd eltűnésének, a *j ~ ly* területi változatosságának példáit is kiszűrhetjük a helynevekből.

30. ábra: a *lyuk* változatai az RMNyA.-ban

A névadatokban 218-szor találunk *lik* alakot, *juk* írásmódot 25-szor, valószínűsíthetően *lyuk* alakot (*lyuk*, *ljuk*, *liuk*, *liwk*) 70 esetben, *luk* adatot pedig mindössze két településen, 4 esetben. Az írásbeli rögzítés természetesen nem feltétlenül jelent biztos fogódzót ahhoz, hogy milyen kiejtéssel számolhatunk az adott településen a helynév lejegyzésének évében.

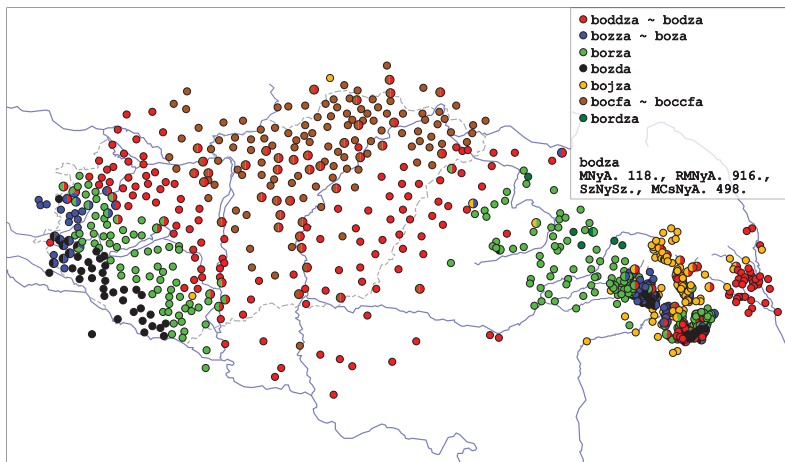

31. ábra: a *lyuk* változatai a helynévadatokban (a színek az előző ábra jelölésével megegyeznek)

A helynévi adatok azt jelzik, hogy a *lik* történetiségben is meglévő fölénye ellenére a *lyuk* változat a korábbi évszázadokban nagyobb területen élt, mint a 20. századi nyelvjárásgyűjtések idején (lásd az RMNyA. *kulcslyuk* adatai alapján készített térképet: 30. ábra). Viszont ha egyes falvakra lebontva vizsgáljuk a *lik* ~ *lyuk* előfordulásait, a történeti adatok sora csak bizonytalanságunkat erősíti: több településen (pl. Uzon esetében) a kétféle forma gyakran egy időszakban, olykor egy forrásban is előkerül.

3.1.5. *borza* ~ *bojza* (*bodza*)

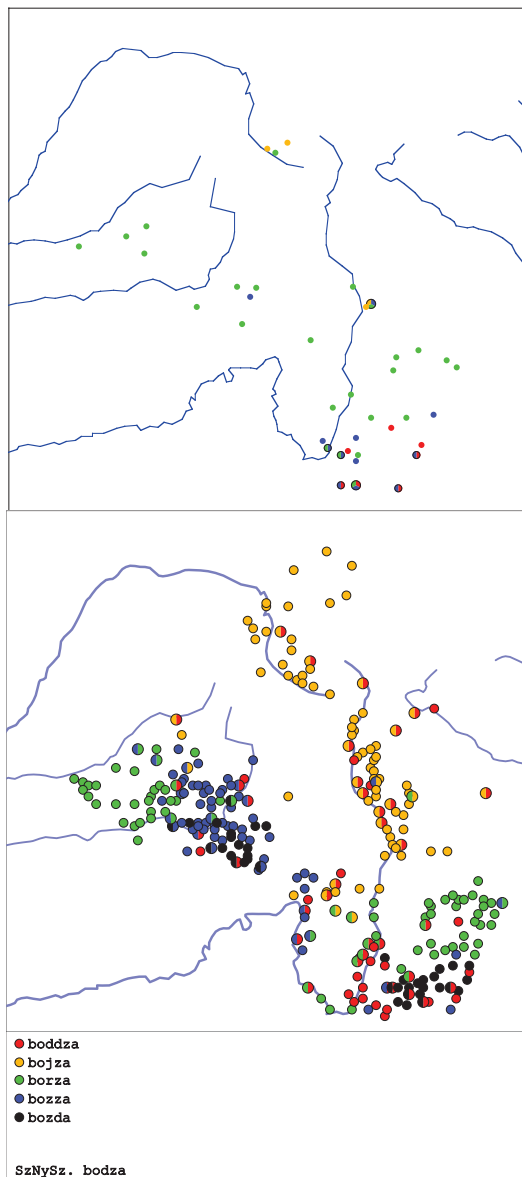
A *bodza* alakváltozatai közül a helynevekben a *bozza* jelenik meg a leggyakrabban (54 névadatban), ami a névföldrajzi térképek tanúsága szerint a nyelvterület nyugati peremén, valamint a Székelyföldön Udvarhelyszék délkeleti részén jellemző. A helynevekben található adatok legnagyobb része viszont Háromszék déli településeiről kerül elő. Az 52-szer előforduló *borza* szóföldrajzi képe nagyjából megegyezik az atlaszokban ábrázolttal: a Székelyföldnek a Mezőséggel érintkező területein, illetve Kézdiszék vidékén jelentkezik. A *bodza* adatok (33) Háromszék déli részén, a *bojza* változat (10) Csík és Gyergyó területén fordul elő, bár ritkán adatoltan. Feltűnő a *bozza* forma teljes hiánya a helynevekben.

32. ábra: a *bodza* változatai az integrált atlaszokban

(az adatokat osztályozta és a térképet közzétette: VARGHA 2010: 225)

A *bodza* területi változatait VARGHA FRUZZSINA SÁRA is elemezte a számítógépes atlaszok lehetőségeit bemutató tanulmányában. Írásában felhívja a figyelmet az egyes tájszavak területiségének változatlanságára, helynevekben megmutatkozó történeti előzményeire, valamint arra, hogy a *bojza* kivételével valamennyi változat utalhat a Székelyföld és a Dunántúl nyelvjárástörténeti kapcsolatára (VARGHA 2010: 224).

33–34. ábra: a *bodza* változatai a helynevekben és a SzNySz.-ban
boddza, *bodza* (piros), *bozza* (kék), *borza* (zöld), *bojza* (sárga)

3.2. Szóföldrajzi vizsgálatok a helynevekben

A névföldrajzi vizsgálatok a névtani szakirodalomban leggyakrabban a névalkotó közszavak és a tulajdonképpeni földrajzi köznevek elterjedésével foglalkoznak. Ezek a kutatások a népi műveltség történetének, a nyelvtörténetnek, a nyelvjárástörténetnek és a névtörténetnek is szolgálnak tanulságokkal. Egyrészt amiatt, mert a nyelvemlékekben szűkülő korszakokban az oklevelekben nagy számban előforduló nevekre támaszkodhat leginkább a mai kutató, másrészt, mert a helynevek lokalizáló jelentésmozganata lehetővé teszi a nyelvi jelenségek földrajzi elhelyezését. A SZABÓ T. ATTILA által gyűjtött helynévtárban való bújárkodás a mikronevek még két általános tulajdonsága miatt is rendkívül alkalmas az ilyen vizsgálatokra. Finomabb, pontosabb elemzést tesz lehetővé, hogy minden településről lekérdezhetünk adatokat, hiszen az efféle „kis” helynevek ismertsége általában egy településre korlátozódik, és ugyancsak az eredmény pontosítását segíti az a tény, hogy a tág időhatárok között kisebb korszakokat külön vizsgálhatunk, hiszen a mikronevek rövid életűek is lehetnek, néhány emberöltő elteltével kieshetnek a közösségi emlékezetből.

3.2.1. A földrajzi köznevek kutatása, definiálása

A névtani szakirodalomban sokszor foglalkoztak a helyneveket alkotó szókinccs általános kérdéseivel, a földrajzi köznévi kategória definiálásával, az ebbe a körbe tartozó szavak osztályozásával, csoportosításával.

A földrajzi köznevek azért kerültek előtérbe az egyes tanulmányokban, mert ennek a szócsoporthoz a legnagyobb a jelentősége a névadásban. Terminológiai, elméleti, rendszerezési kísérletek ugyan születtek a földrajzi köznevekről, de részletes áttekintésük és főleg szótárszerű feldolgozásuk még várat magára. A szakirodalom idevágó utalásait ezidáig legrészletesebben NEMES MAGDOLNA foglalta össze (még kéziratban lévő) disszertációjában (NEMES 2005).

A földrajzinév-gyűjtések ún. megyei-járási kötetei eltérően értelmezték a földrajzi köznév fogalmát (ahogy erre BALOGH LAJOS is rámutatott – BALOGH 1997). A legtöbb ebben a témában született tanulmány egy konkrét település, terület névanyagának földrajzi

közneveit rendszerezte, mutatta be (TAMÁSNÉ 1997, FEKETE 1991, HORVÁTHNÉ 1997, FARKAS 1997, BOGNÁR 1982).

Többen szenteltek önálló írást egy-egy földrajzi köznév eredetének, történetének, változásainak: PELLE BÉLÁNÉ – *tanya* (1981), FEKETE PÉTER – *kő* (1996), JUHÁSZ DEZSŐ – *bőrhíd* (1986), TAKÁCS LAJOS – *főrtés* (1981), VÖRÖS OTTÓ – *csepeles, tanárok* (1997) stb.

Népszerű kutatási terület volt a vízrajzi köznevek vizsgálata: többek között BÍRÓ FERENC, CS. NAGY LAJOS és VÖRÖS OTTÓ foglalkozott ezzel a szócsopottal, szóföldrajzi elemzésekkel mutatva be az egyes kifejezések elterjedését (BÍRÓ 1997, CS. NAGY 1999, VÖRÖS 1999).

KÁLNÁSI ÁRPÁD könyvében, amelyben a szatmári helynévtípusokat tárgyalja, a korábbi hasonló monográfiáknál nagyobb teret adott a földrajzi köznevek bemutatásának. Szócikkeiben az egyes szavak történetét, jelentését, gyakoriságukat, névszerkezeti kapcsolataikat elemzi (KÁLNÁSI 1996).

A földrajzi köznevek kutatásának kérdéseit, csoportosítási lehetőségeit NEMES MAGDOLNA és TÓTH LÁSZLÓ is összefoglaló tanulmányban taglalta (NEMES 1999, TÓTH 1999). Előbbi HOFFMANN ISTVÁNNAL közösen egy földrajziköznév-szótár tervét is közzétette (HOFFMANN – NEMES 2000).

LŐRINCZE LAJOS klasszikus munkájában a „földrajzi fogalmat jelölő, a földrajzinév-alkotásban elsődlegesen használt főneveket” tekintette e csoportba tartozónak (LŐRINCZE 1947: 6). Ehhez hasonló, a kérdéshez a névadás felől közelítő definíciót ad KÁZMÉR MIKLÓS is (KÁZMÉR 1957: 5–7). KISS LAJOS egy tanulmányában kiemeli, hogy a földrajzi köznév földrajzi fogalmat jelentő, mindenképpen helyet jelölő szó (KISS 1972: 250).

J. SOLTÉSZ KATALIN *determinatívum*nak nevezi a tulajdonnév mellett álló, fajfogalmat megnevező közsózt, vagyis az alaprész (J. SOLTÉSZ 1979: 20). Ez a terminus nem honosodott meg a névészeti szakirodalomban. HOFFMANN ISTVÁN szerint a helyek fajtáját kifejező, névalkotó szó a földrajzi köznév, amely eredetileg lehet bármilyen általános vagy speciális jelentésű szó. Egyrészes névként (*Patak, Ér*) és kétrészes nevek fajtajelölő névrészeként, alaprészeként fordulhatnak elő, vagyis hozzájuk járulnak a sajátosságot kifejező bővítményrészek (HOFFMANN 1993: 47).

Bár a földrajzi köznév a főnéven belüli kategória, a kutatók sok esetben, túlságosan kitágítva ezt a szócsopottot, ide tartozónak érzik a megkülönböztető, melléknévi elemeket is (*kis, új* stb.). A definíció ilyen kitágítása nem feltétlenül szerencsés, és szinte

lehetetlenné teszi a másik idevonható elméleti kérdés megoldását, az ebbe a csoportba tartozó kifejezések kategorizációját. Minden bizonnyal a helyjelölő jelentésmozzanat az a kritérium, ami alapján elkülöníthetők a nevekben szereplő földrajzi köznevek és egyéb szavak.

3.2.2. A helynévanyag lexikai elemeinek osztályozása

A székelyföldi helynévanyagon végzett szóföldrajzi vizsgálatokhoz a névalkotó kifejezések és földrajzi köznevek osztályozására volt szükség. A rendszerezés kettős névföldrajzi célt szolgált: 1. a Székelyföldön belüli területi különbségek feltérképezéséhez hasznos, ha a nevekben található lexémákat fogalmi körök szerint csoportosítva vizsgáljuk, vagyis a hasonló jelentésű szavak elterjedését egymáshoz viszonyítva is értékeljük. 2. Ha az ilyen névelemek gyakoriságát szemantikai alapú csoportokban írjuk le, az eredmények többé-kevésbé összevethetőek lehetnek más területek hasonló szempontú leírásaival. Így tehát a terület külső és belső névföldrajzi jellemzőiről is képet alkothatunk.

Ennek a dolgozatnak a keretei között elsősorban a térszinformanevek részletesebb névföldrajzi leírására, ábrázolására vállalkozom, valamint a *vápa* földrajzi köznevet elemző esettanulmányban a tágabb vizsgálat lehetőségeit mutatom be.

Az osztályozási előzmények közül elsőként KÁZMÉR MIKLÓS rendszerezését idézem (KÁZMÉR 1957), amelynek legtöbb eleme más osztályozási kísérletekben is felbukkan, viszont a földrajzi köznevek körébe vonhatónak ítéli a megkülönböztető elemeket is:

- településnevek (*falu, major, puszta*)
- településrész-nevek (*szeg, utca, vég*)
- közlekedést szolgáló tájrészek nevei (*allé, csapás, rámpa*)
- vízrajzi köznevek (*áztató, csatorna, ér, patak, iszap, láp*)
- térszinforma-nevek (*domb, hát, gödör, oldal*)
- gazdálkodástörténeti nevek (pl. *mező, pást, irtvány, tábla, rét*)
- növényzeti gyűjtőnevek (pl. *erdő, fiatalos*)
- köznevekből alakult megkülönböztető elemek (*kis, nagy; alsó, felső; új, ó*)

HOFFMANN ISTVÁNNAK A helynevek nyelvi elemzése című munkájában kialakított rendszere a helyek fajtáit különíti el (HOFFMANN 1993: 33–41). A székelyföldi helynévanyag számítógépes feldolgozásakor ezek a kategóriák jelentették a keretet a helynevek, helymegjelölések denotátum alapján történő elkülönítéséhez.

- víznevek (folyóvizek, állóvizek, álló- és folyóvizek részeinek nevei; források, kutak nevei)
- vízparti helyek (vízpartok, félszigetek; szigetek; mocsarak, lápok)
- domborzati nevek (hegyek; völgyek; ezek részeinek nevei; sík felszínű területek nevei, egyenetlen felszínű területek nevei)
- tájnevek
- határnevek (szántóföldek; kertek; gyümölcsösök, szőlők; rétek, legelők; erdők nevei)
- lakott területek nevei (közigazgatási egységek, helységnevek, településrész-nevek; utcanevek, tanyanevek)
- építménynevek (lakóháznevek; középületek nevei; kocsmák, csárdák, gazdasági célú építmények; állomásnevek; utak, vasútvonalak; hídnevek; kisebb építmények: keresztek, kemencék stb. nevei; bányák; határvonalak nevei)

Egy nagyobb terület névanyagának vizsgálatához jó példát nyújt KÁLNÁSI ÁRPÁD rendszerezése, amelyet a szatmári helynévtípusok vizsgálatában alakított ki (KÁLNÁSI 1996). Ő a nagyobb helyfajta csoportokon (településnevek, tájnevek stb.) belül, a LŐRINCZE-féle kategóriákba osztja a helynevek alapelemeit (természeti-műveltségi nevek). Csoportosításának határrésznévi alapelemekre vonatkozó része:

Természeti névi alapelemek

- térszíni (*hegy, oldal, domb, part, sziget, szugoly, fenék, halom*)
- talajminőségre utaló (*homok, fűveny, sivatag*)
- növényzetre utaló (*erdő, berek, füzes*)
- állatvilágra utaló (*gólyás, rókás*)

Műveltségi névi alapelemek

- földművelés (*szar, puszta, kert, rét, kaszáló, mező, sor, föld*)
- növénytermesztési (*szőlő, almás, szilvás*)
- gazdálkodás- és birtoklástörténeti (*tábla, telek*)
- pásztorkodásra, állattartásra utaló (*legelő, páskom, tilalmas*)

A székellyöldi helynevek névalkotó szókincsének névföldrajzi vizsgálatához a következő csoportokat alakítottam ki: 1. bemélyedést jelölő térszinformanevek, 2. kiemelkedést jelölő térszinformanevek, 3. viszonyító jelentésű térszinformanevek (domborzati egységek részeit kifejező földrajzi köznevek), 4. általános növényföldrajzi fogalmak, 5. növényzetre utaló szavak, 6. állatvilágra utaló szavak, 7. vízrajzi köznevek, 8. irtással kapcsolatos szavak, 9. fanevek, 10. gazdálkodásra utaló szavak, 11. legeltetésre utaló szavak.

A vizsgálatból kizártam a tulajdonnévi eredetű névelemeket és a lakott területek, valamint az építmények neveit. Az ún. határozós szerkezetű nevek (*Vízremenő, Alájáráó*) névelemeit sem soroltam be ezekbe a csoportokba, ezeket a dolgozat névszerkezeti vizsgálatokat tartalmazó fejezetében külön elemzem.

Minden egyéb név, tehát a víznevek, vízparti helyek nevei, domborzati nevek, tájnevek, határnevek és egyéb (meghatározatlan) helynevek közel 40 000-es elemszámú kategóriájából 33 915 névnek (84,78 %) a szókincsét tanulmányoztam. A többi névalkotó szót besorolhatatlannak vagy tulajdonnévi eredetűnek ítéltém.

A csoportok kialakítása természetesen önkényes, és elsősorban névföldrajzi célokat szolgál. A kategóriák kialakítását elsősorban a természetföldrajzi, domborzati, gazdálkodástörténeti sajátosságok befolyásolták.

Az egyes kifejezések, földrajzi köznevek, tájszavak helyhez, időhöz kötött jelentését nehéz pontosan meghatározni, így besorolásuk sem lehet hiba nélküli. A jelentésmeghatározáshoz HEFTY GYULA ANDOR több tekintetben úttörő, de sok helyütt hiányos, túlhaladott tanulmányából kerestem adatokat (HEFTY 1911), illetve a TESz., a Szótörténeti tár, az ÚMTSz. és különféle helynévgyűjtések, helynévfeldolgozások, tájszótárak anyagából merítettem.

3.2.3. A névalkotó lexémák szóföldrajzi térképlapjai

Az utóbbi évtizedek névtani irodalmában számos tanulmány vizsgálta egy-egy terület helyneveinek névalkotó lexémáinak földrajzi elterjedését, a hasonló jelentéskörbe tartozó kifejezések szóföldrajzát. A nevekben előforduló szavak számaránya, területisége különösen ómagyar kori adatokban fogódzót adhat az etimológiai, jelentésbeli kérdések tisztázásához.

Efféle vizsgálatokat természetesen egy időben és térben minél teljesebb adatállományon lenne a leghasznosabb elvégezni, amire egy egyesített digitális helynévtár és annak térképre alkalmazása adhat lehetőséget.

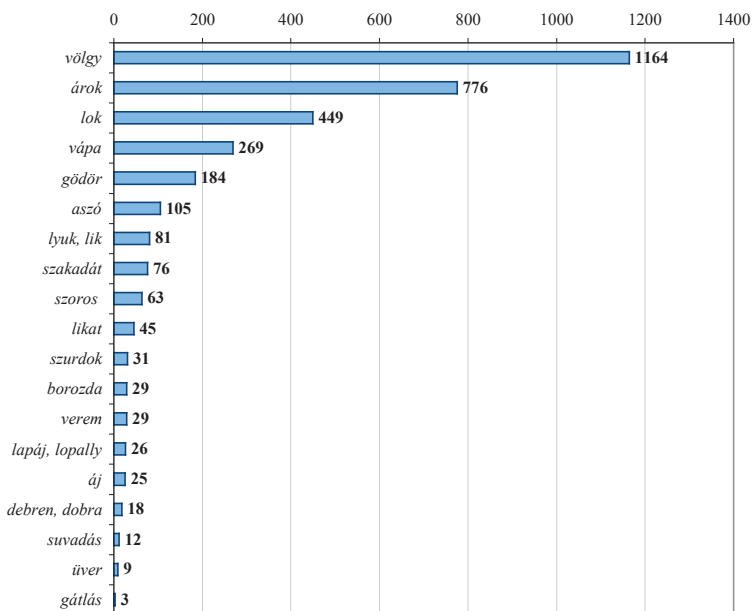
SZABÓ T. ATTILA helynévgyűjtéséből a víznevek, domborzati nevek és határnevek névalkotó közszavait csoportosítottam jelentésük alapján. Tehát kizártam a keresésekből a lakott területek és építmények elnevezéseit, azok eltérő tulajdonságai, jellemzői miatt. A csoportokon belül végzett gyakorisági vizsgálatok a más területekkel való összevetést, az egész nyelvterületre kiterjedő szóföldrajzi vizsgálatokat segíthetik. Ilyen összehasonlítás azoknak a szavaknak az esetében végeztem, amelyek a Székelyföld általánosan ismert helynévalkotó közszavai, más vidékeken azonban kevésbé gyakoriak. A Székelyföld helyneveinek belső szóföldrajzi tagoltságát viszont jó néhány hasonló jelentésű lexémával lehet szemléltetni a történeti helynevek alapján.

Az egyes szavak esetében felvillanó látványos területi kötöttséget történeti, nyelvi és természetföldrajzi okok magyarázzák. A történeti adatok vizsgálata épp azért jelentős, mert a 20. századi dialektológiai gyűjtések idejére már elavult szavak is felhasználhatók árnyaltabb jelenséghatárok meghúzására, a különböző időbeli metszetek pedig a jelenségek terjedéséről, egymásra hatásáról is tájékoztathatnak.

A térképek nagy számával azt is igyekeztem előrevetíteni, hogy valószínűleg egy (a jövőben talán létrehozható) részletes helynév-atlaszban is a névadáskor felhasznált szavakat lehet legsikeresebben földrajzi szempontok alapján elemezni, térképen ábrázolni. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a névalkotásban alkalmazott egyéb nyelvi elemek és szerkesztési szabályok ne rendelkeznének földrajzi kötöttséggel a magyar nyelvterületen belül, de használatuk sok esetben ősbíró és általánosabb, mint a neveket alkotó némely lexémáé, ezért névföldrajzi sajátosságai kevésbé leírhatók.

3.2.3.1. Bemélyedést jelölő térszinformanevek

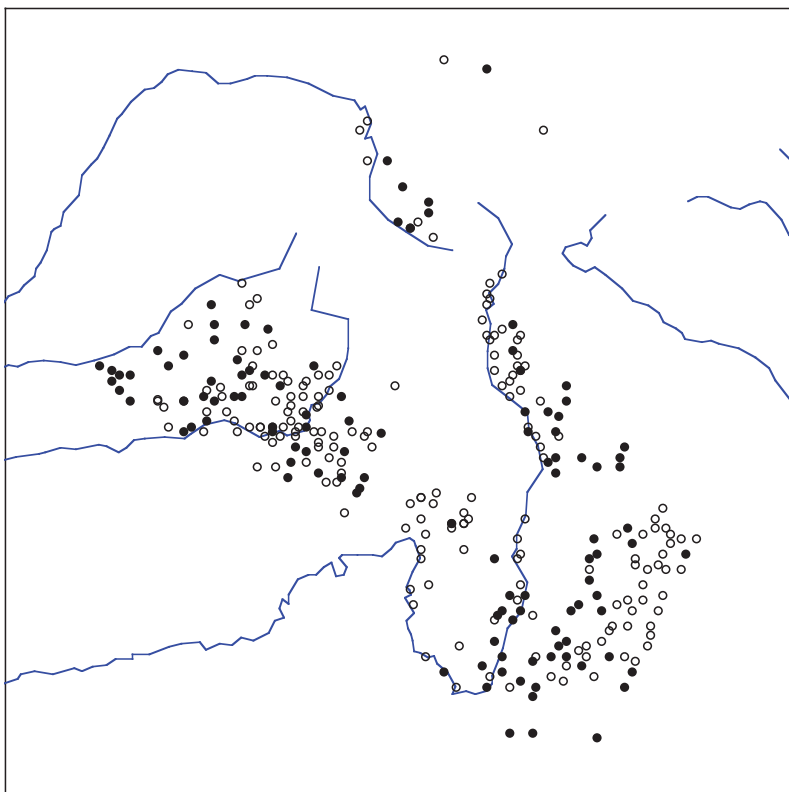
A bemélyedést jelölő térszinformanevek gyakorisági listája a következő:

35. ábra: a bemélyedést jelölő térszinformanevek gyakorisági listája

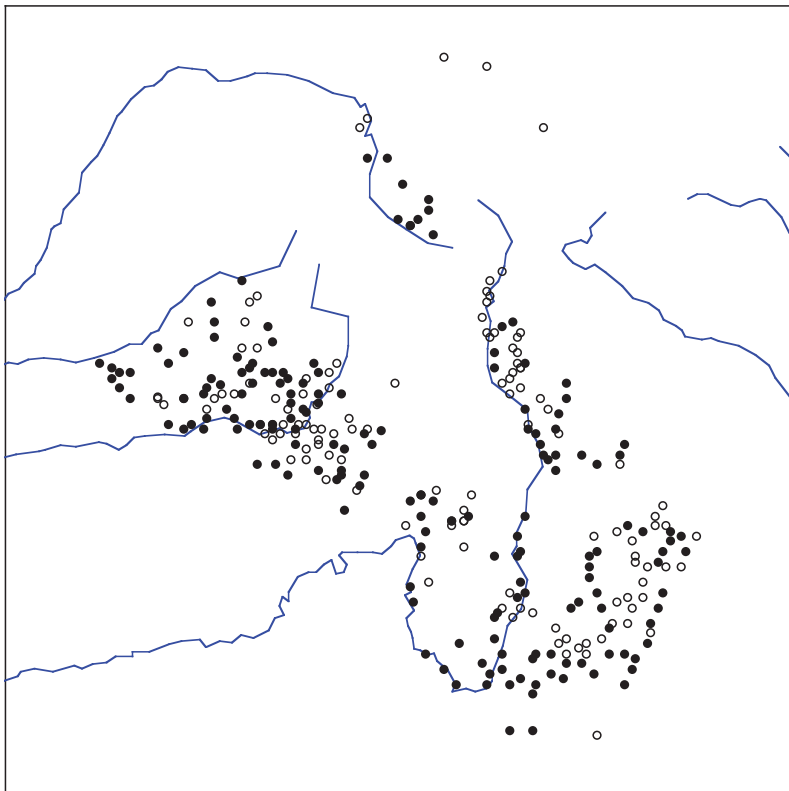
Bár az idevonható szavak között az egész nyelvterületen általános *völgy* fordul elő a legtöbbször a székelyföldi helynevekben, nagy számban szerepelnek az adatok között jellegzetes, erre a régióra jellemző tájszavak: *vápa*, *likat*, *áj*, *üver*, *szakadát*, *suvadás* és archaikus elemek: *lok*, *aszó*. Bizonyára a földfelszín változatos mivolta magyarázza, hogy ilyen sokféle elem jelöli a helynevekben a negatív terepformákat. Néhány szó esetében az első előfordulás dátuma arra utalhat, hogy a kifejezés a névadásban használt lexémák újabb rétegéhez tartozik a székely területeken, ilyenek a *szoros*, *likat*, *szurdok*, *borozda*, *lapáj*, *suvadás*, *üver*.

Bemélyedést jelentő térszínformanevek közül a legtöbb adatot (1164) a *völgy* térszínformanévre találunk a székelyföldi történeti helynévanyagban. A szó ősi, uráli eredetű, alapjelentése: ‘hegyek, magaslatok közötti, alacsonyabban fekvő terület’ (TESz.). HEFTY ‘hosszan elnyúló talajmélyedés’-ként fogalmazza meg a *völgy* jelentését. A székelyföldi helynevekben a különböző időszakokban az adatok számával arányosan fordul elő, már a legelső korszakokban is sok példát találunk rá, első adata a *mako vœlgyie* 1579-ből (ETH. 2: 186). A székelyföldi települések legtöbbjének anyagából sűrűn adathozható, csak néhány Orbai- és Kézdiszékhez tartozó, erdővidéki és felcsiki település névanyagából hiányzik.

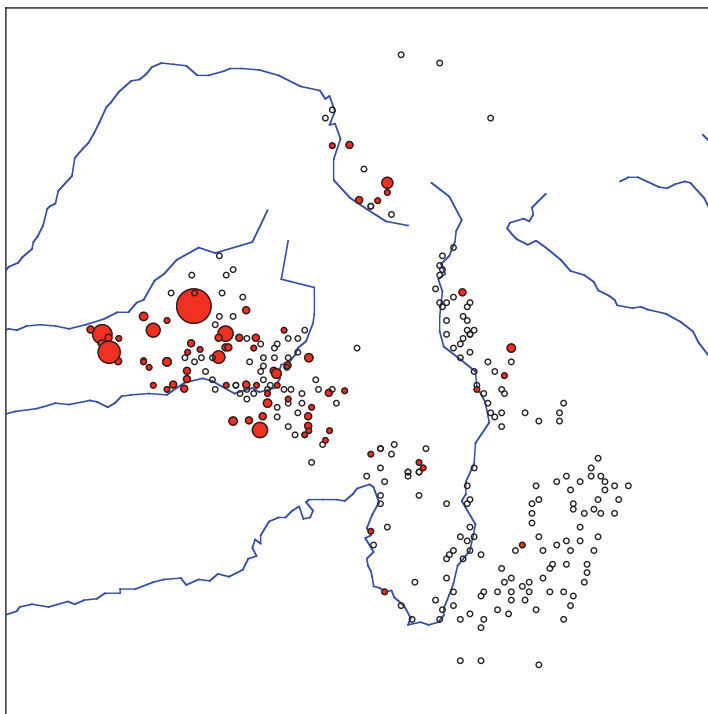
36. ábra: a *völgy* a helynevekben

Az *árok* szó 776-szor fordul elő. A TESz. szerint ötörök eredetű, jelentései: ‘hosszan elnyúló földmélyedés’, ‘gödör, vízlevezető csatorna’, ‘sáncárók’, ‘völgy’. A Szótörténeti tár ‘csatorna, útszéli árok, malomárok, vízmeder’ jelentését adja meg. Első adata 1519-ből való: *arokkewzy* (ETH. 2: 86). ASzékelyföld szinte minden településén előfordul.

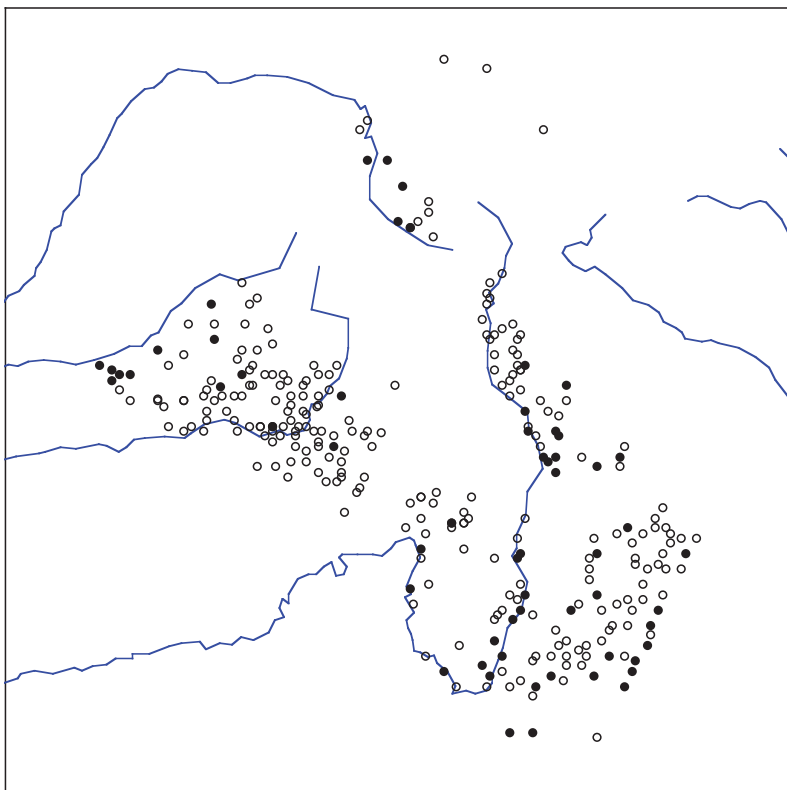
37. ábra: az *árok* a helynevekben

A *lok* 449-szer fordul elő a székelyföldi helynévanyagban. A szó bizonytalan eredetű, jelentése: ‘lapály’, ‘két hegy közötti völgy, szoros’, ‘rét’, ‘lapályos erdőség’ (TESz). Az ÚMTSz. ‘völgy lapályos, esetenként lakott része’, ‘lapályos, vizenyős erdőség’ és ‘hegyfok’ jelentését közli. Tájéztatóink tanúsága szerint a székely nyelvjárások szava. A Szótörténeti tár 1696-ból adatolja köznévi használatban, ‘(vízmenti) lapály’ bizonytalan jelentésben. SZABÓ T. ATTILA megjegyzése szerint a 19. századi adatokból valószínűsíthető a ‘vízmenti’ jelentésmozzanat és a szó nem tulajdonnévi használata. A 20. században már csak helynevekben fordul elő. Az SzT. adatai alapján legsűrűbben a keleti székelységnél jelentkezik, de vannak Kis- és Nagyküküllőbeli és kalotaszegi adatai is. Helynévi előfordulásai az alábbi térképen jól láthatóan leginkább Udvarhelyszékben és Gyergyóban gyakoriak, az adattárban első alkalommal 1591-ből bukkan föl, *lokon* alakban (ETH. 6: 175).

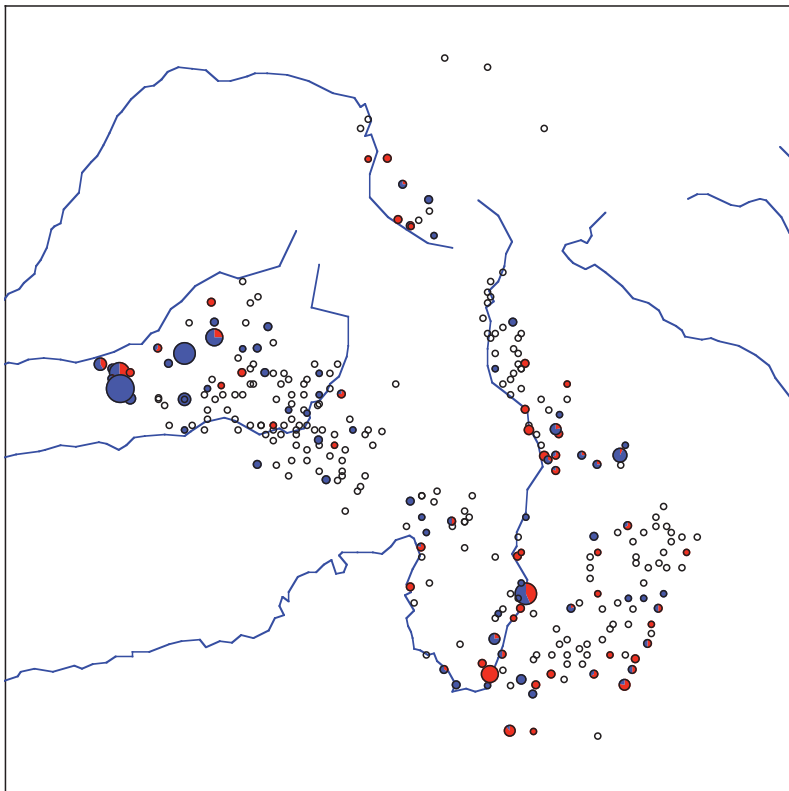
38. ábra: a *lok* a helynevekben

A *gödör* 184-szer szerepel a forrásokban. A TESz. alapján ismeretlen eredetű, jelentése: ‘mélyedés’, ‘sír’; HEFTYnél: ‘kisebb talajmélyedés’. Erdélyi jelentései a Szótörténeti tár tanúsága szerint: 1. ‘(föld)üreg’, 2. ‘vápa (talajmélyedés), 3. ‘(völgy)fenék’, 4. ‘határgödör’, 5. ‘bevágás fatörzsön’. A székelyföldi helynevekben először 1611-ben, *gódor* alakban (ETH. 8: 24) találjuk meg. Az ÚMTSz. adatai alapján leginkább Erdélyben és a Dunántúlon fordul elő ‘völgy’ jelentésben. Elszórtan, leginkább háromszéki települések helynévanyagában találkozunk vele SZABÓ T. ATTILA adatai között.

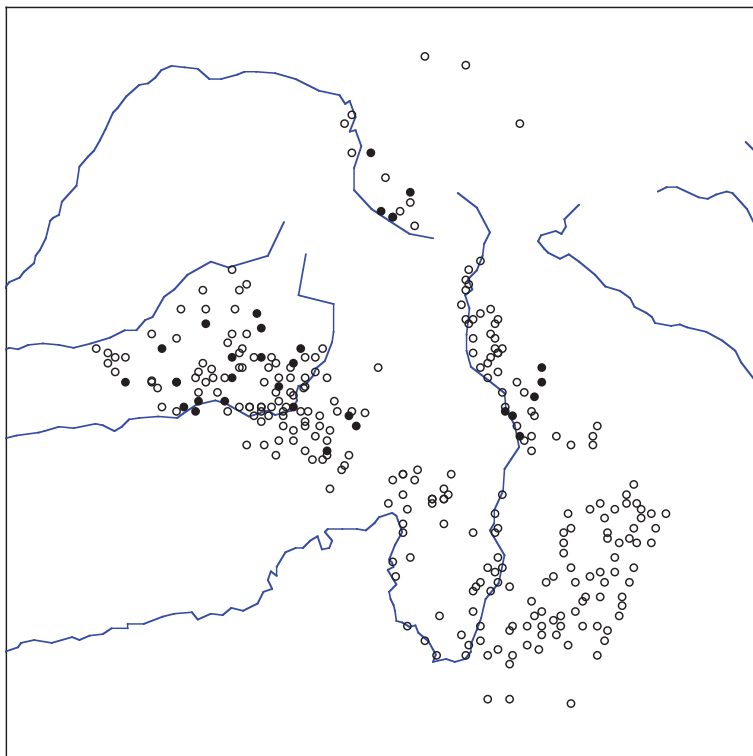
39. ábra: a *gödör* a helynevekben

A helynévtérképek alapján Udvarhelyszékben inkább a hasonló jelentésű *vápa*, a keleti székekben inkább a *gödör* jellemző. Ez különösen igaz, ha csak az 1750-ig terjedő időszak adatait vizsgáljuk, azért is, mert a *vápa* adatok közül több esik az 1750-ig terjedő időszakba, a *gödör* adatok közül több az 1750 utániba.

40. ábra: a gödör (pirossal) és vápa (kékkel) a helynevekben

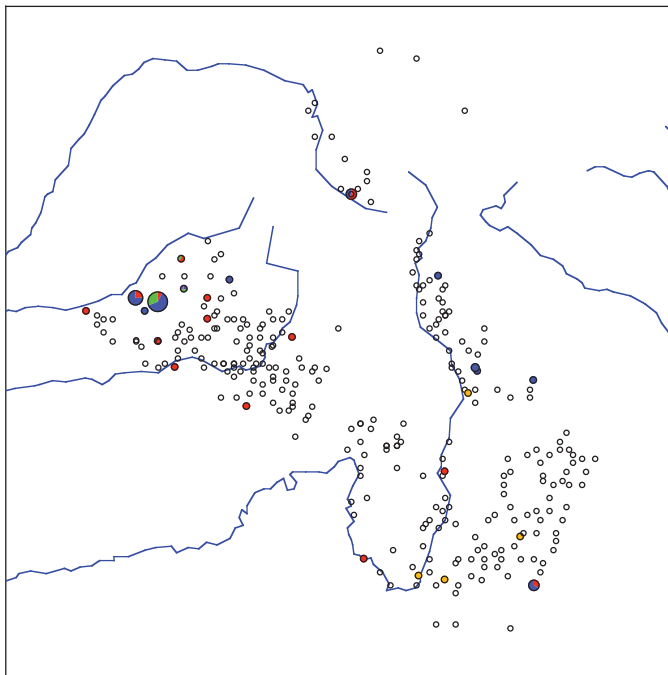
Az *aszó* 105-ször fordul elő a helynevekben. A TESz. szerint valószínűleg származékszó, köznévi jelentése ‘völgy, kiszáradt folyómeder’ lehetett. Csak helynevekből adathozható (ÚMTSz.). SZABÓ T. ATTILA ‘szárazpatak’ jelentését valószínűsíti, de megjegyzi, hogy mivel csak helynevekben él, ez nem állapítható meg pontosan. Az előfordulások szövegkörnyezete alapján állítja, hogy a „szótárról szótárra vándorló” ‘völgy’ jelentés elfogadhatatlan, és a ‘kiszáradt folyómeder’ helyett ‘időszakos vízfolyás’ a valószínűbb. A kétféle jelentés Árpád-kori adatokban való elkülönítésének nehézségét HOFFMANN ISTVÁN is megemlíti a Tihanyi alapítólevél szörványai kapcsán (HOFFMANN 2010: 142–3). Első előfordulása a székelyföldi helynevekben 1591-es: *hoszú aszo* (ETH. 6: 175). Területileg jól körülhatárolható: csak alcsíki és udvarhelyszéki falvak névanyagában szerepel, Háromszékben nem.

41. ábra: az *aszó* a helynevekben

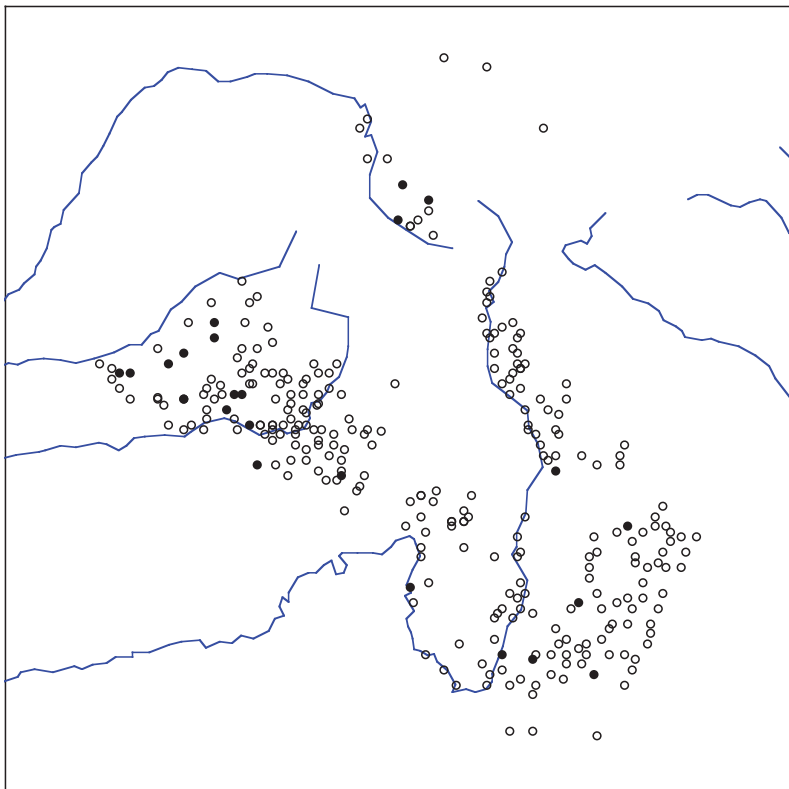
A *lyuk* valószínűleg ősi, finnugor eredetű szó, jelentése ‘üreg’, ‘nyílás’ (TESz.). A Szótörténeti tár ‘rés’, ‘üreg’, ‘barlang’ jelentését közli. Alakváltozatai a hangtani vizsgálatok térképlapjain szerepelnek.

A *szakadát* többféle alakváltozatban, 76-szor fordul elő a helynevekben. Származékszó (TESz.), az SzT. ‘(föld)omlás’, ‘omladékos, suvadásos erdőrészt’, ‘(hegy)omlás’ jelentésben adatoz. Székelyföldi helynevekben való első előfordulása: Nagy *szakadas* (1591) (ETH. 6: 93). A térképen pirossal jelölt *szakadás* jelentkezik a legtöbb helyen, Udvarhelyszékben, Háromszék nyugati részén és Gyergyóban. A késsel jelölt *szakadát* leginkább Csíkban és Udvarhelyszékben gyakori. A *szakadály* változat (zölddel jelölve) a Küsmöd völgyében, Etéden, Siklódon és Kőröspatakon fordul elő. A *szakadék* forma bukkan föl Háromszék déli részén, Ilyefalva, Uzon, Szöröcske adatai között, valamint Tusnádon (sárgával jelölve). Jászfalva helyneveiben *szakadozás* alakkal találkozunk.

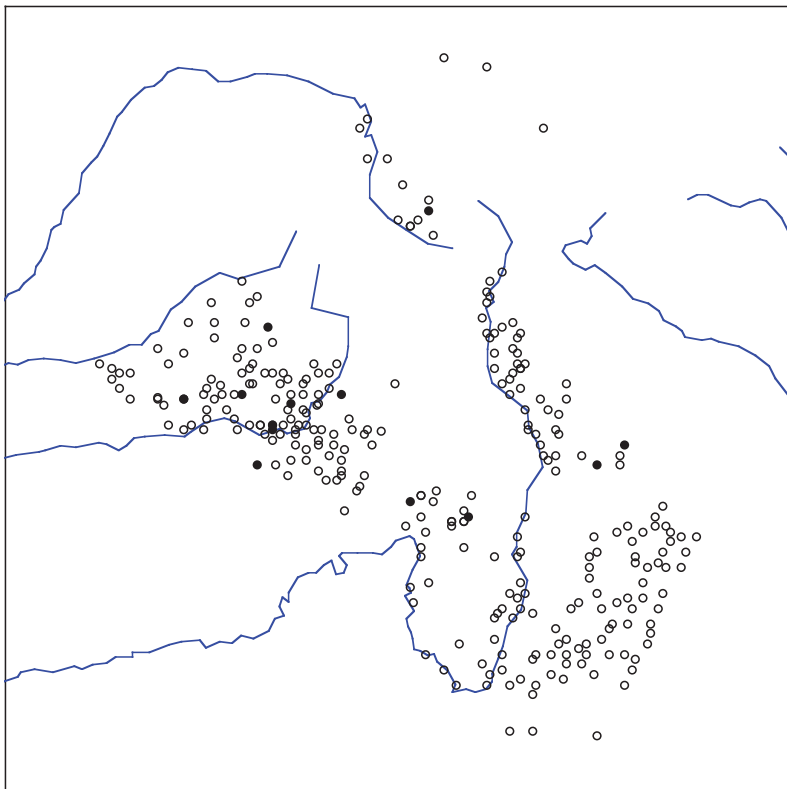
42. ábra: a *szakadát* és változatai a helynevekben

A *szoros* 63-szor fordul elő. A TESz. alapján ősi, finnugor eredetű, ‘szűk, meredek falú völgy’ jelentésű szó. Főleg Udvarhelyszékben, Háromszék nyugati felén és Gyergyóban találjuk meg a helynevekben. Első előfordulása 1646-ból: *Szoros niomasba* (ETH. 2: 176). A történeti helynevek nagy részében ‘keskeny, szűk’ melléknévi jelentésben szerepel, de előfordul ‘szűk völgy’ értelemben is.

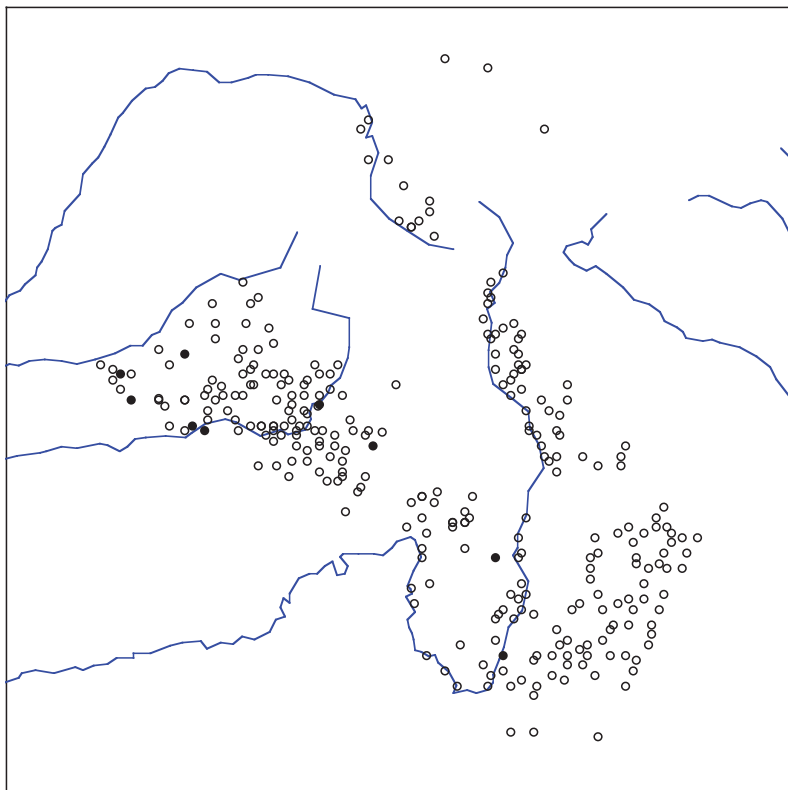
43. ábra: a *szoros* a helynevekben

A *likat* kifejezésre 45 példa van. Udvarhelyszék középső területeiről, Gyergyótekerőpatakról, Kászonból, valamint Udvarhelyszék és Háromszék határvidékéről kerül elő. Először *falka likat alat* alakban olvashatjuk 1638-ból (ETH. 6: 180). Minden bizonnyal származékszó, a Szótörténeti tár a *lyukat* címszó alatt említi, de jelentését nem határozza meg.

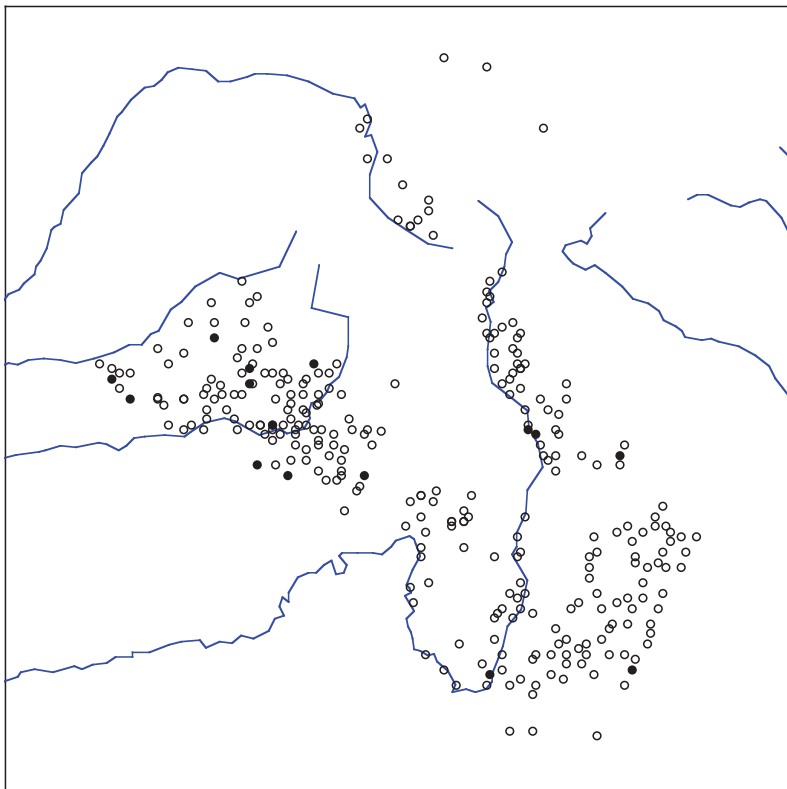
44. ábra: a *likat* a helynevekben

A *szurdok* 31-szer fordul elő, udvarhelyszéki, nyugat-háromszéki adatokban. Jelentése ‘két hegy közti szűk völgy’ (HEFTY). A TESz. alapján ‘keskeny völgy, út, vízmeder két meredek falú magaslat között’ jelentésű származékszónak tekinthetjük. SZABÓ T. ATTILA ‘szoros, keskeny völgy’ formában adja meg jelentését. Az SzT. Erdély több vidékéről közöl példákat, első adata Kolozs megyéből való, 1577-ből. A székelyföldi helynevekben való első előfordulása 1689-es: *Szurdok-alatt* (ETH. 2: 171). A térképen jól látszik, hogy a terület nyugati, Erdély középső vidékei felé eső részén találunk rá adatokat.

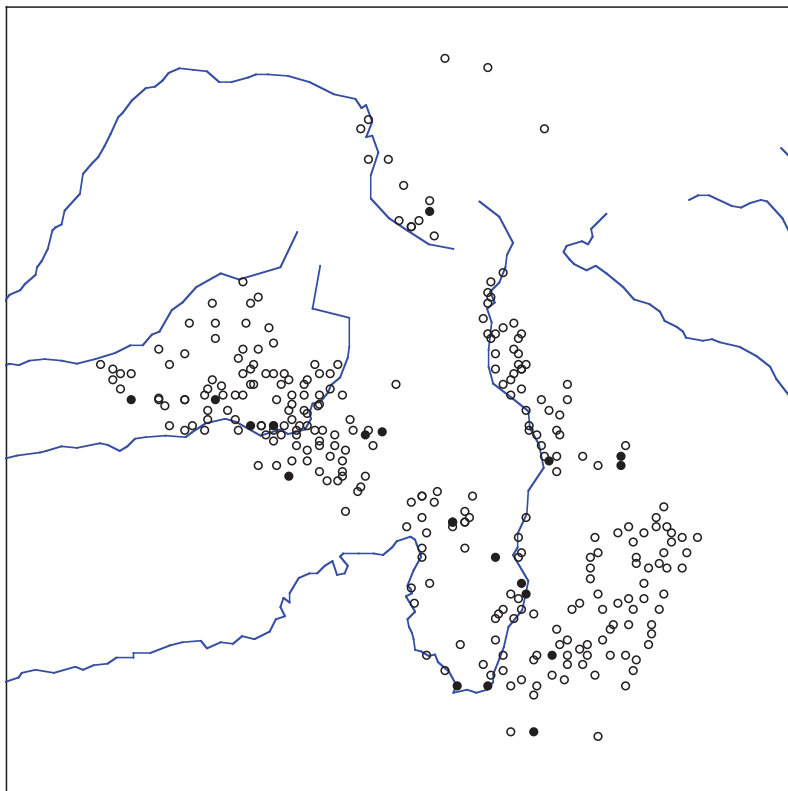
45. ábra: a *szurdok* a helynevekben

A *borozda* 29-szer szerepel udvarhelyszéki, dél-háromszéki és alcsíki, kászoni falvak helyneveiben. Első előfordulása 1698-ból való: *borozdan* (ETH. 8: 142). A *barázda* ~ *borozda* szláv eredetű (TESz.), a SzT. ‘ekebarázda’, ‘határbarázda’, ‘földpárkány-mezsgye’, ‘határárok’, ‘vízárkocska’ jelentését közli, és a helynévi adatok mellőzését is azzal indokolja, hogy a helynevekben nagyon gyakori.

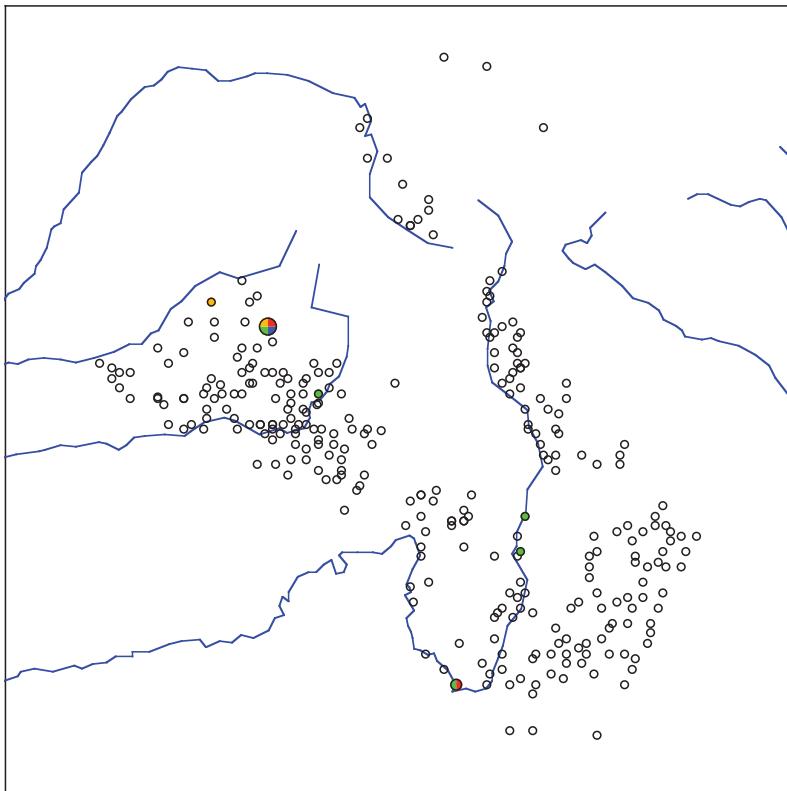
46. ábra: a *borozda* a helynevekben

A *verem* 29-szer fordul elő. A TESz. szerint valószínűleg alán eredetű szó, jelentése ‘földbe ásott gödör’, ‘árok’, ‘üreg, vájat’. Udvarhelyszék déli területein, Háromszék nyugati felén, kászoni és alsíki falvakban és Gyergyótekerőpatakon találjuk meg a székelyföldi helynevekben. Első előfordulása 1604-ből származik: *medűs Verem bwkj* (ETH. 6: 7).

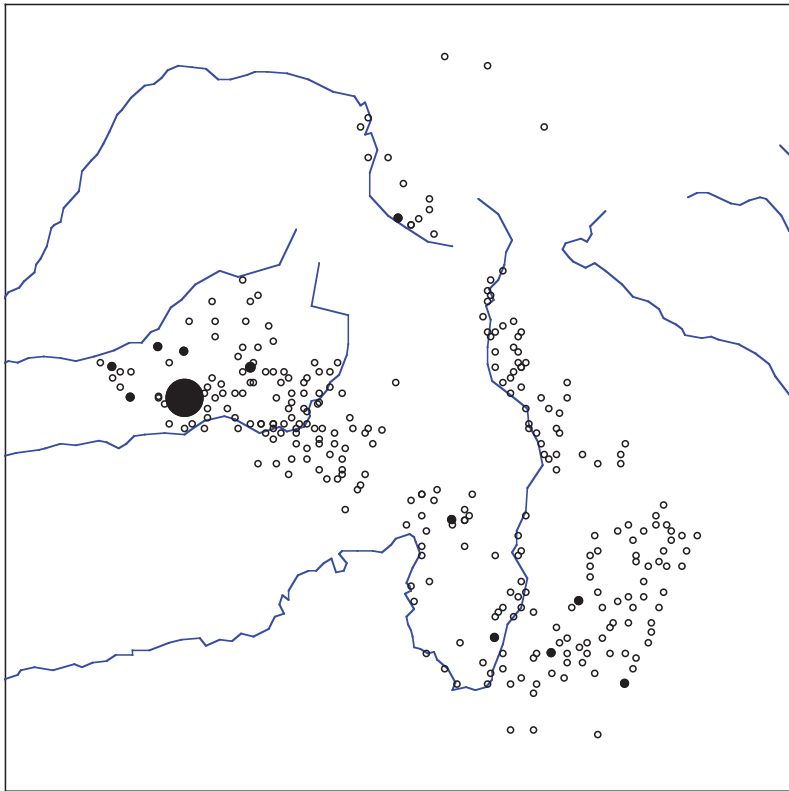
47. ábra: a *verem* a helynevekben

A *lapály* szó különböző változatokban 26-szor szerepel a helynevekben. Származékszó, jelentése ‘mélyedés’, ‘síkság, alacsonyan fekvő földterület’ (TESz.). Az SzT. ‘síkság’ jelentését közli. A *lapáj* (piros) Erősdön, a *lopáj* (zöld) Alsóüvegsűrön és Sepsibükszádon, a *lopágy* (sárga) Siklódon fordul elő. Az összes változat megtalálható Korond névanyagában, beleértve a *lapágy*-ot (kék) is. Első előfordulása 1698-ból adatolható: *Veczel lopallya* (ETH. 2: 50).

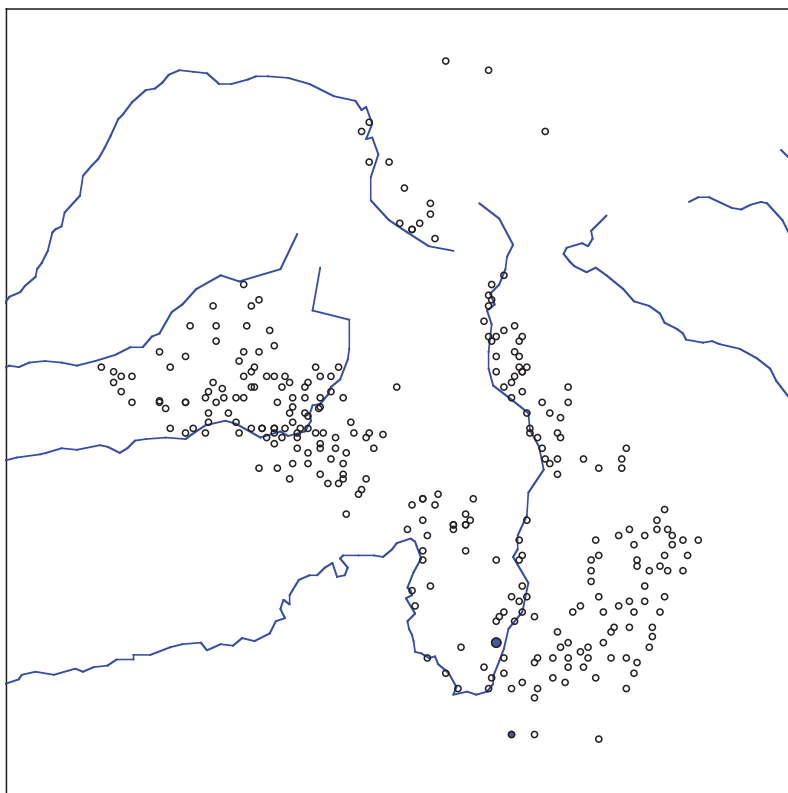
48. ábra: a *lapály* és változatai a helynevekben

Az *áj* szó legalább 25-ször fordul elő a helynevekben, bár nem minden esetben felismerhető, mert sokszor népetimológias változások alapjául szolgált. A TESz. szerint ősi, uráli eredetű, jelentése: valószínűleg ‘völgy’, ‘szakadék’, ‘nyílás’, ‘bevágás, mélyedés’. Először 1693-ból adatolható: *Közep aj* (ETH. 6: 229). Főleg Udvarhelyszék nyugati részén és Háromszék keleti felén bukkan föl a helynevekben.

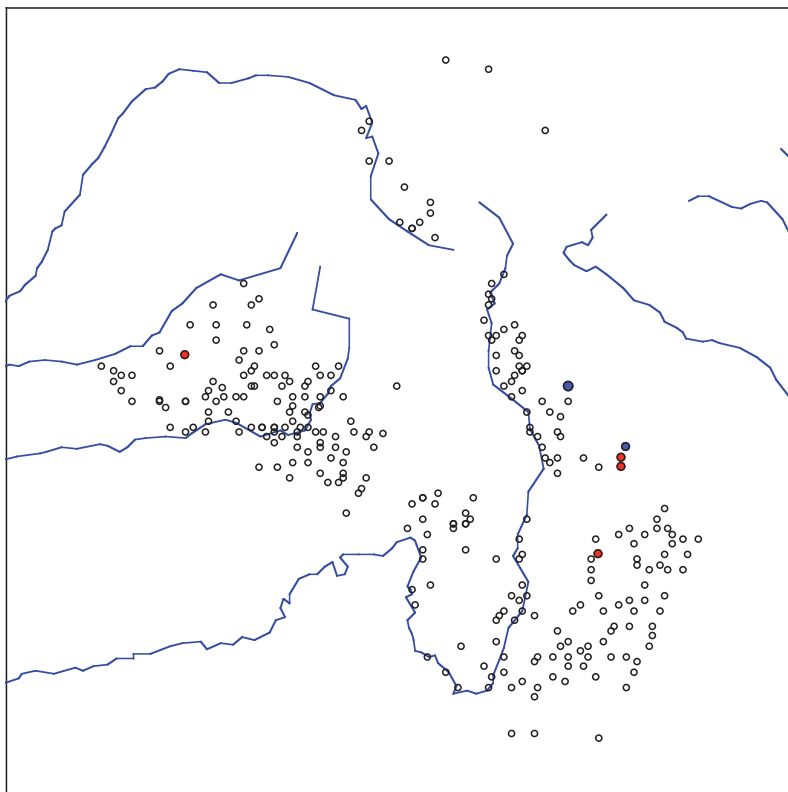
49. ábra: az *áj* a helynevekben

A *debren* 18-szor szerepel az adattárban, de csak két település anyagában: *deblen* formában Bodolán és *debren* alakban Sepsiszentgyörgyön. A TESz. a *döbör* címszó alatt tárgyalja *debrő*, *debren*, *dobra* stb. változataival együtt. Szlovák eredetű, a magyarba többszörös átvétellel is bekerült. Jelentése ‘gödör’, ‘vízmosás’, ‘kráter’, ‘dolina’. A TESz. jelzi, hogy élő jelentésben csak a szlováksággal érintkező nyelvjárásokban van meg, így a Szótörténeti tárban és az ÚMTSz.-ben sem találjuk nyomát. A székelyföldi helynévi előfordulásokból is gyanítható, hogy a helynevek lejegyzésének idején nem élt köznévi szerepben. További kutatásokra lenne szükség ahhoz, hogy a szó elterjedését, észak-magyarországi kapcsolatait tisztázhassuk. Első előfordulása az adatok között 1622-ből való: *Deblen mezeie* (ETH. 2: 36).

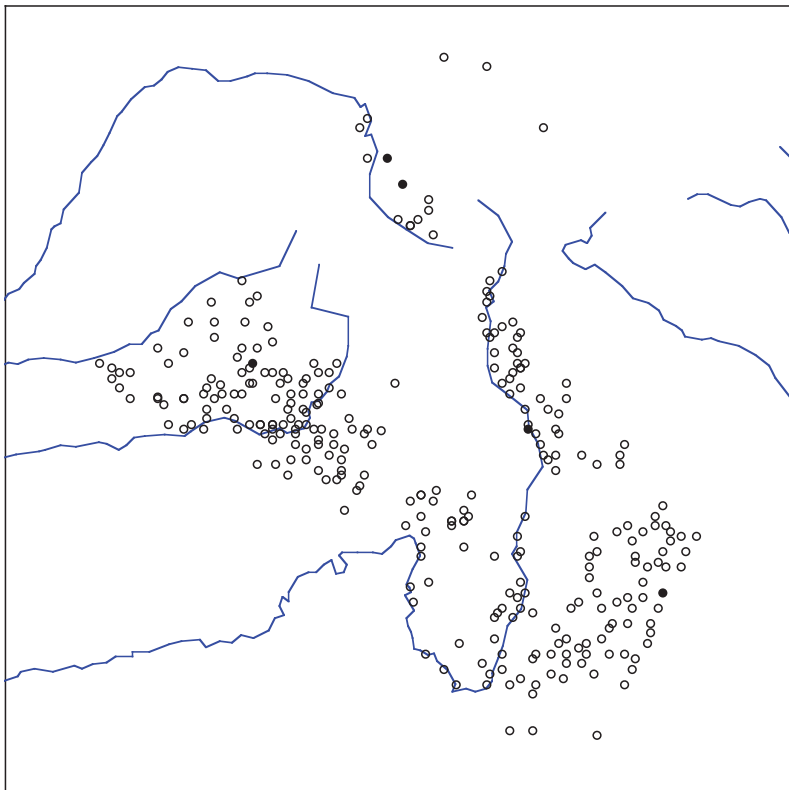
50. ábra: a *debren* a helynevekben

A *suvas* szó és *suhad* alakváltozata 12-szer fordul elő a helynevekben. Mindkettő a *suvas* hangutánzó eredetű szócsaládjába tartozik, jelentésük ‘omlás’ (TESz.). A Szótörténeti tár ‘földcsuszamlásos, omlásos hely’ jelentését közli. A *suvas* kászoni falvakban, az udvarhelyszéki Körispatakon jelentkezik, a *suhad* pedig Csíkmenaság és Kászonszék településeken. Első előfordulásai: *Suhadban Akasztó Padan* (1692; ETH. 8: 140) és *Suvas* (1731; ETH. 8: 143). A térkép tanúsága szerint jóval ritkább, mint a hasonló jelentésű *szakadás*, *szakadt*, és főleg peremvidékeken jelenik meg. Mindez valószínűleg a *szakadt*-nál, *szakadás*-nál újabb keletkezésére utal.

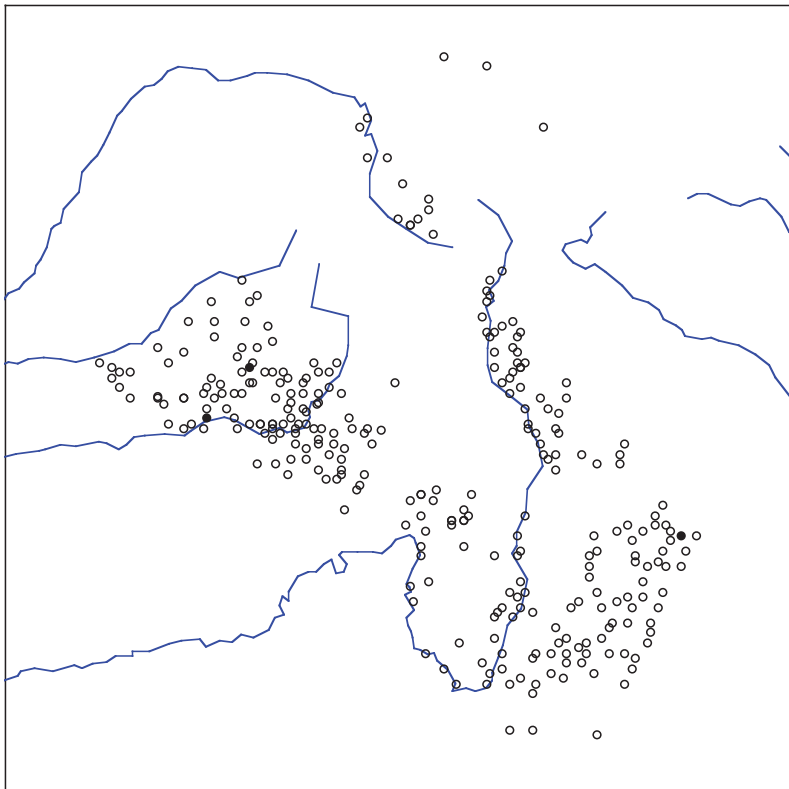
51. ábra: a *suvas* (pirossal) és *suhad* (késsel) a helynevekben

Az *üver* szó mindössze 9-szer fordul elő. Ismeretlen eredetű, jelentése ‘kiszáradt patakmeder’ (SzT.). Gyergyóban élő egyéb jelentésváltozatainak (‘árok’, ‘kisebb völgy’ stb.), – a *vápa* szó jelentésével összevetve – ÁRVAY JÓZSEF szentelt külön írást (ÁRVAY 1947). Gyergyói, csiki adatai mellett az udvarhelyszéki Csehétfalva és a háromszéki Gelence adataiban találjuk meg. Első előfordulása csak 1746-ból adatolható: *üver* (ETH. 8: 124).

52. ábra: az *üver* a helynevekben

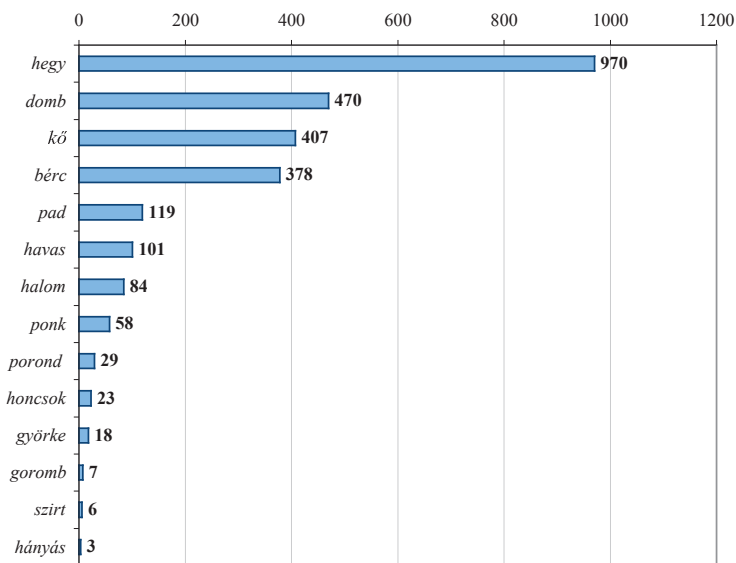
A *gátlás* szó mindössze háromszor fordul elő a helynevekben. Elsőként az udvarhelyszéki Tarcsafalváról, 1797-ből *Gátlásnál* alakban (ETH. 6: 235), majd Székelykeresztúr és Lemhény helyneveiben.

53. ábra: a *gátlás* a helynevekben

3.2.3.2. Kiemelkedést jelölő térszínformanevek

A kiemelkedést jelölő térszínformanevek gyakorisági listája a következő:

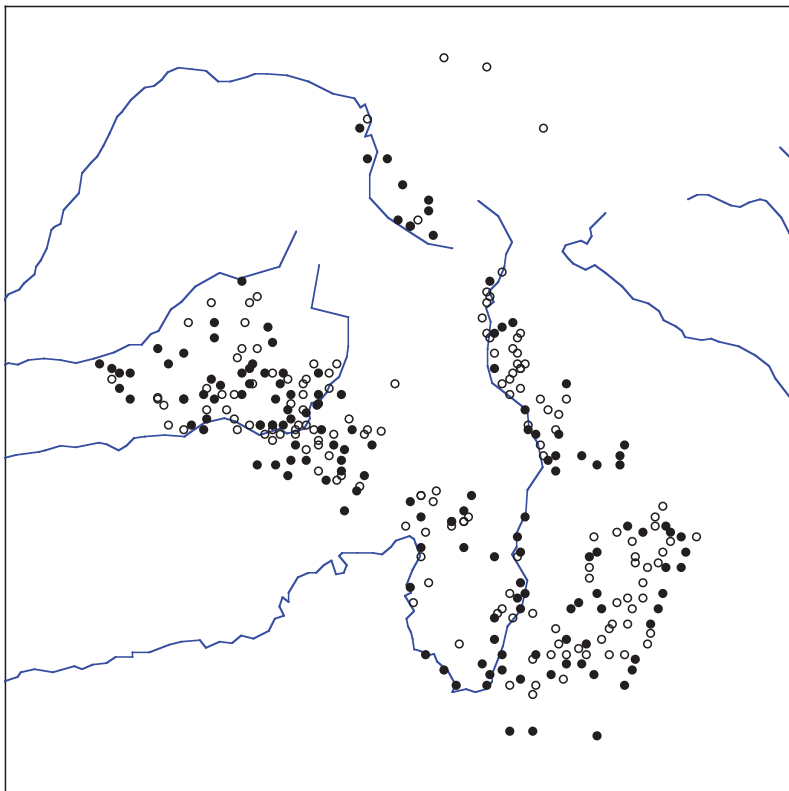

54. ábra: a kiemelkedést jelölő térszínformanevek gyakorisági listája

Ebben a csoportban négy kifejezés különösen nagy arányban szerepel: a *hegy* az idevonható helynevek kb. egyharmadában, a *domb*, *kő* és *bérc* együttvéve az adatok kb. felében megjelenik. Nem meglepő a *bérc* nagy száma, amely kifejezés az ómagyar kori adatok tanúsága szerint is erdélyi adatokban a leggyakoribb RESZEGI KATALIN részletes elemzésének tanúsága szerint (RESZEGI 2004: 146–54).

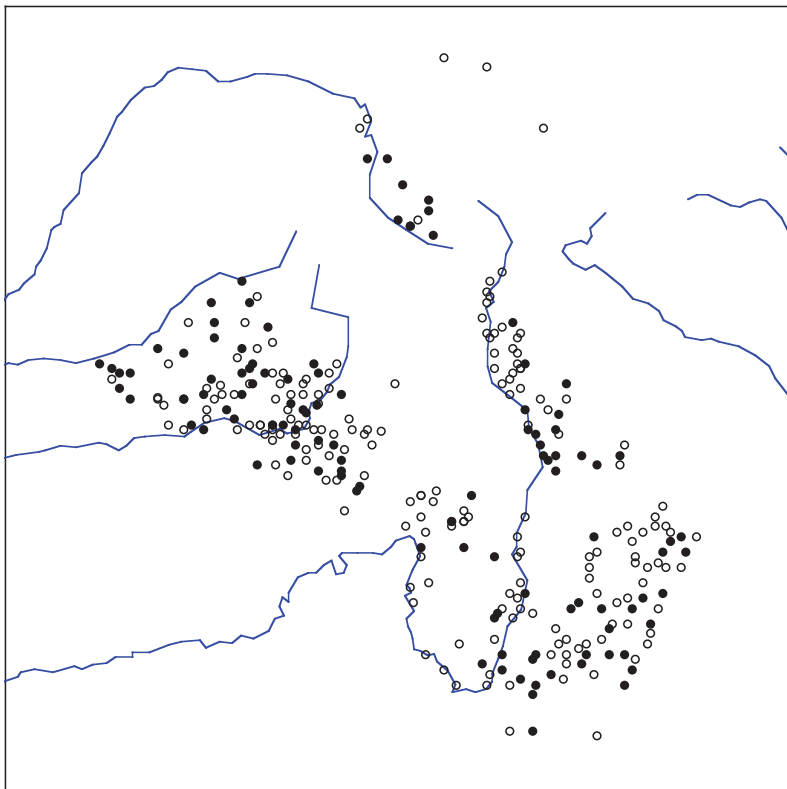
A bemélyedést jelölő térszínformanevekhez hasonlóan ezeknek a szavaknak a sokszínűsége mögött is a változatos földfelszínű táj minél pontosabb leírásának, jellemzésének igényét fedezhetjük föl.

A kiemelkedést jelölő térszinformanevek közül a *hegy* szóra találjuk legtöbb adatot (970) a székelyföldi mikronevekben. A *hegy* szó valószínűleg ősi eredetű (TESz.), jelentése némileg eltérő a magyar nyelvterület különböző részein, de mindenképp általános ‘kiemelkedés’ jelentésű (vö.: RESZEGI 2004: 156). Első előfordulása, a *Zent Miklos hegie* Székelyudvarhelyről, 1589-ből való (ETH. 6: 193). A székelyföldi települések szinte mindegyikének anyagából sűrűn adatolható, csak néhány Orbai- és Kézdiszékhez tartozó település névanyagából hiányzik.

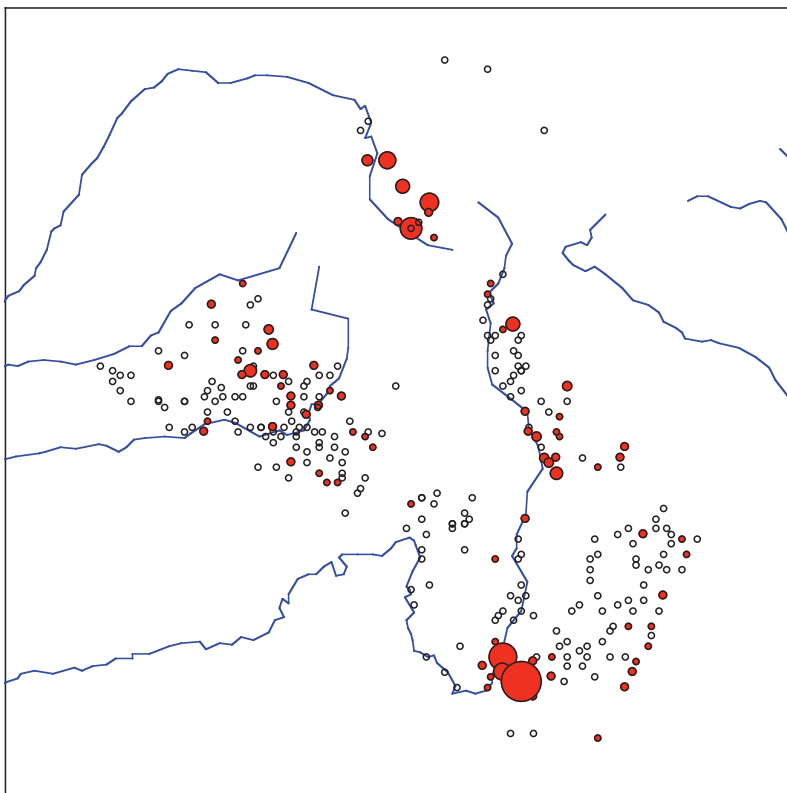
55. ábra: a *hegy* a helynevekben

A második leggyakoribb kiemelkedést jelölő kifejezés, a *domb* 470-szer fordul elő. A TESz. alapján a *domb* szó az ugor korig visszavezethető ősi örökség. Alapjelentése ‘kiemelkedő dolog’ lehetett. A Szótörténeti tár a *domb* ‘halom, halmocska’ erdélyi jelentését adja meg. Első adata 1592-ből való a székelyföldi helynevekben: *Kossar cherrey dombya* (ETH. 6: 189). A vizsgált települések nagy részében előfordul.

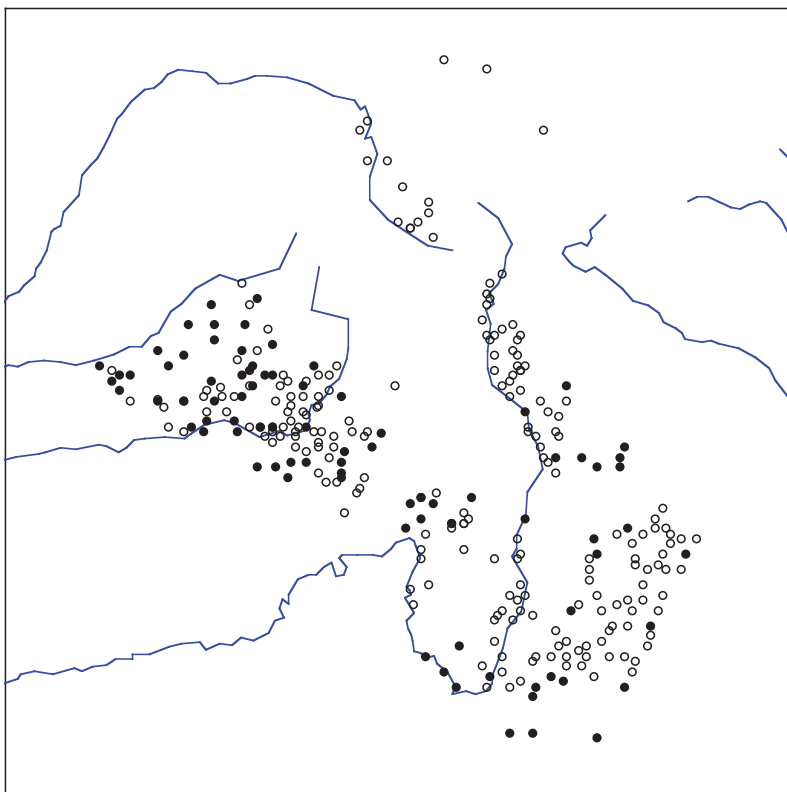
56. ábra: a *domb* a helynevekben

Az ősi, finnugor eredetű *kő* kifejezés 407-szer szerepel, legtöbbször gyergyói, dél-háromszéki, alcsíki és udvarhelyszéki falvak helyneveiben, általában ‘szikla’ jelentésben. Első előfordulása 1576-ból: *kő hid* (ETH. 2: 86). Általános ‘hegy’ jelentése a történeti helynevek alapján nem igazolható.

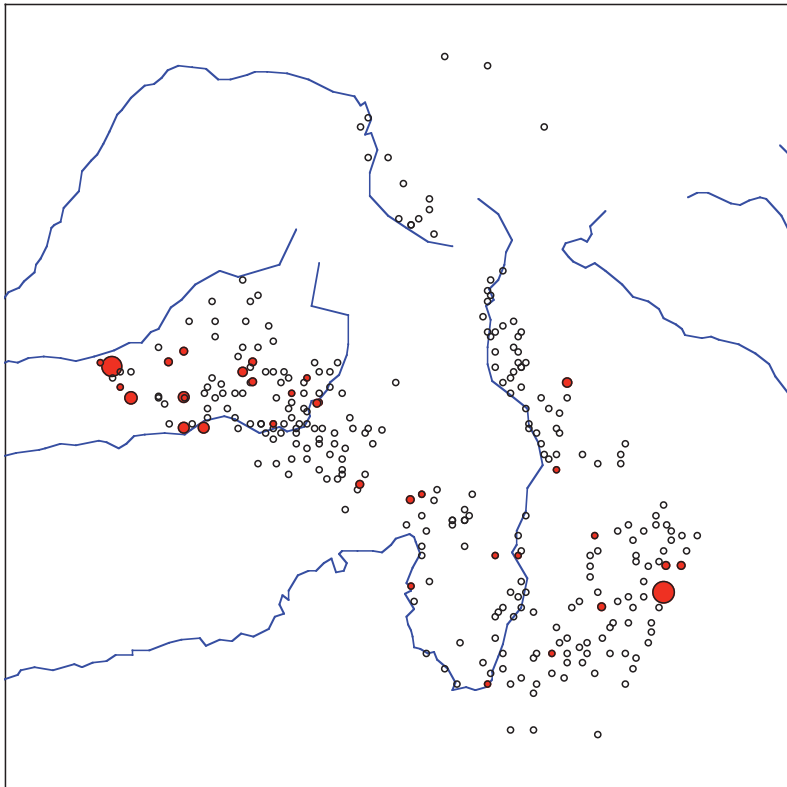
57. ábra: a *kő* a helynevekben

A *bérc* szó 378-szer fordul elő a helynevekben. Minden bizonnyal szláv eredetű, bár az átvett nyelv nem tisztázott pontosan (TESz.). Első adata, a *Berch* már 1366-ban jelentkezik (ETH. 2: 61) a Székelyföldön. Udvarhelyszék és Háromszék sok településén szerepel az adatok között, de a kászonai és alszékelyi területeknél északabbra hiányzik. Jelentésének pontosításához a történeti helynevekből kevés fogódzóra számíthatunk, de arra mindenképpen fel kell hívnom a figyelmet, hogy a körülírási szerkezetekben nagyon sok esetben szántók, kaszálók találhatók „valaminek a bércein”, vagyis nem a Szótörténeti tárból is megjelölt ‘hegycsúcs, hegytető’, hanem ‘kiemelkedő rész’ jelentést tulajdoníthatunk neki.

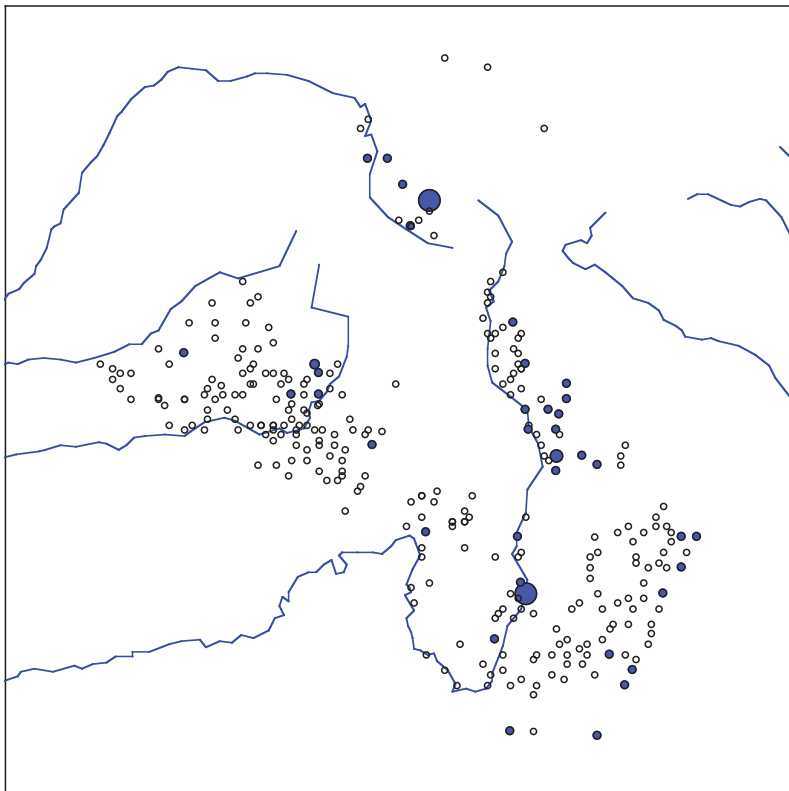
58. ábra: a *bérc* a helynevekben

A *pad* 119-szer szerepel a forrásokban. A szó déli szláv eredetű, ‘lapos dombhát’ jelentése valószínűleg a ‘lóca’ jelentésből alakult hasonlóságon alapuló névátvitellel (TESz.). Először 1603-ban, *Pad feöld oldala* alakban (ETH. 6: 246) a székelyföldi adatokban. Leginkább udvarhelyszéki, kézdiszéki és alsíki települések helynévanyagában fordul elő.

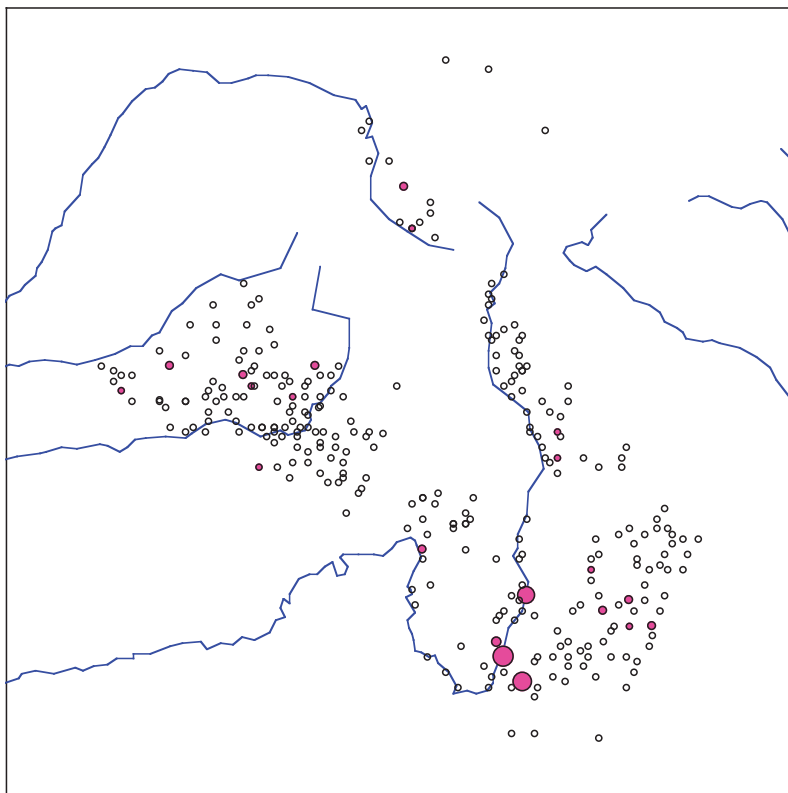
59. ábra: a *pad* a helynevekben

Az ősi, uráli eredetű *havas* szavunk 101-szer fordul elő a helynevekben. Jelentése ‘majdnem mindig hó borította (fátlan) hegy’ (TESz.). Székelyföldi első előfordulása 1586-ból való: *Agus havas* (ETH. 2: 159). Udvarhelyszék délkeleti részén, a csíki és gyergyói falvak névanyagában, valamint Háromszék keleti szélén gyakori.

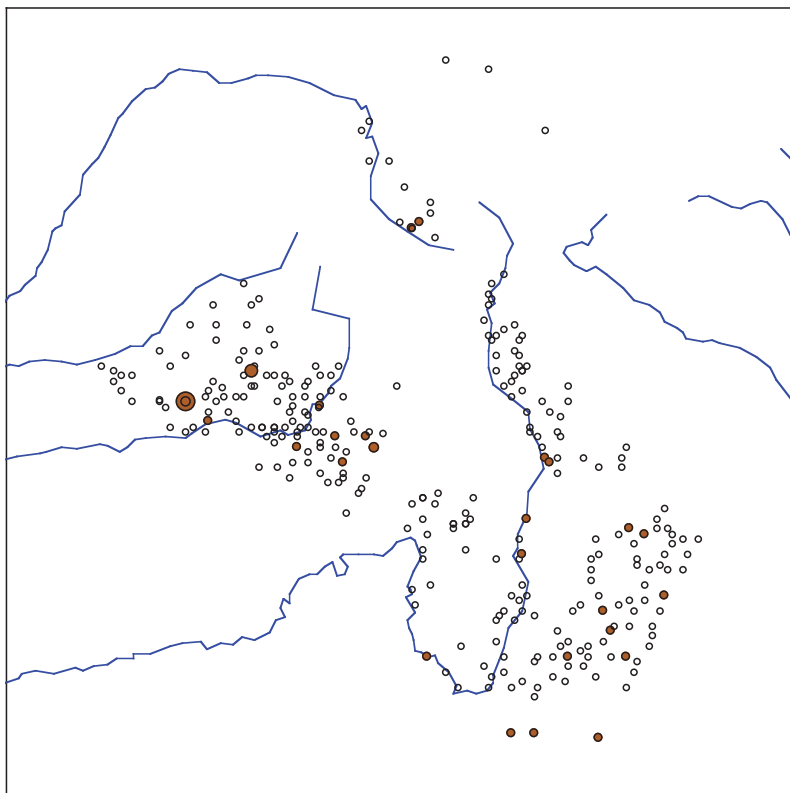
60. ábra: a *havas* a helynevekben

A 'kisebb domb' jelentésű, szláv eredetű (TESz.) *halom* szót 84-szer említik a helynevekben. Első előfordulása Oroszhegy adatai között található: *halom* (1599) (ETH. 6: 145). Elsősorban sepsiszéki falvak anyagában található, de többször előfordul Udvarhelyszék középső részén, Alcsíkban és Gyergyóban is.

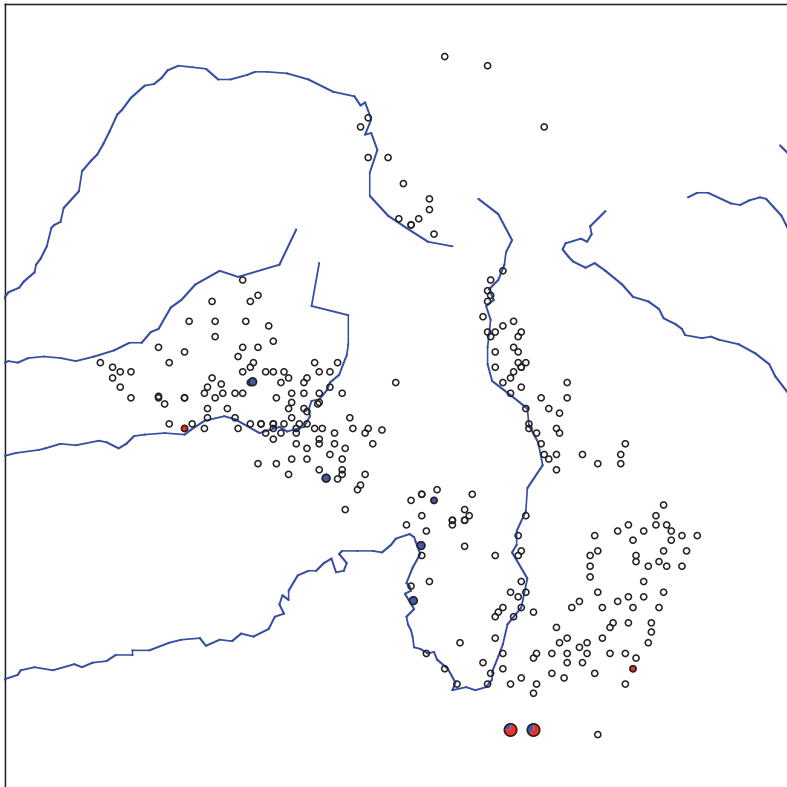
61. ábra: a *halom* a helynevekben

A valószínűleg erdélyi szász eredetű, ‘kis domb, halom’ jelentésű *ponk* 58-szor fordul elő a Székelyföldön. Főleg Udvarhelyszékben, Háromszék keleti felén és Gyergyóban találjuk meg a helynevekben. Első előfordulása 1586-ból: *Cheres Ponk* (ETH. 8: 58).

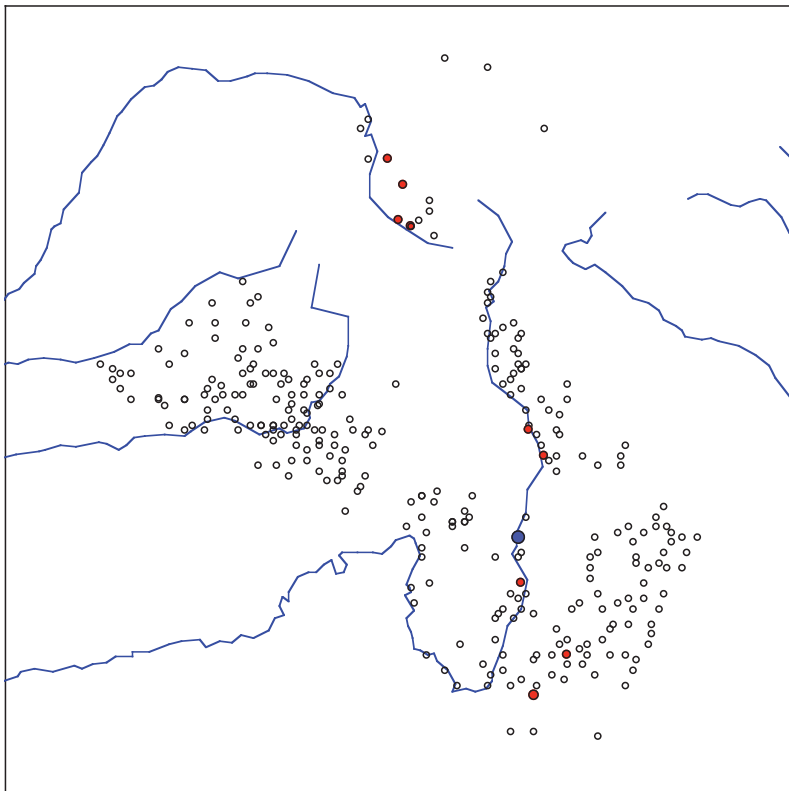
62. ábra: a *ponk* a helynevekben

Az ‘emelkedés, hát’ jelentésű *porond* szláv eredetű szó (TESz.). A kifejezésre 29 példa van az adattárban. Udvarhelyszékből és az Erdővidékről a *porongy* változat bukkan föl, Háromszék déli, délkeleti peremvidékéről pedig a *porond*. Először *Porond* alakban olvashatjuk 1652-ből (ETH. 2: 37). Csík-Gyergyó-Kászton vidékéről nincs adatunk erre a földrajzi köznévre.

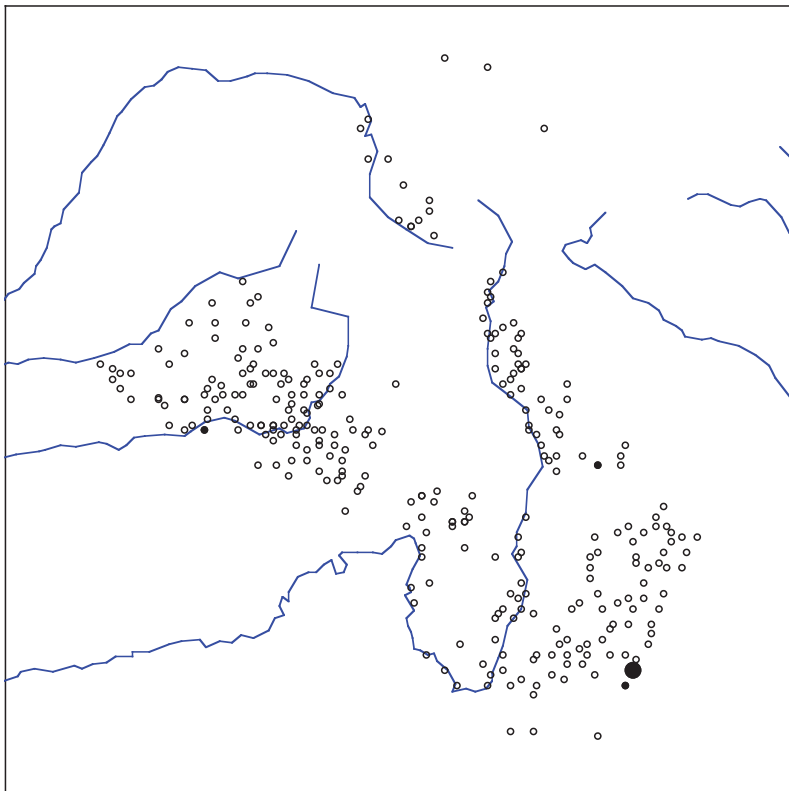
63. ábra: a *porond* a helynevekben

A ‘kisebb halom’ jelentésű *honcsok* 23-szor fordul elő a székelyföldi helynévanyagban. Előfordulásai jól láthatóan Gyergyó, Csík és Háromszék területén, az Olthoz közel eső falvakban tűnnek föl. Mikóújfaluból *höncsök* formában kerül elő (kékkel jelölve). Első alkalommal 1643-ban bukkan föl, *Honcsokos* alakban (ETH. 2: 31).

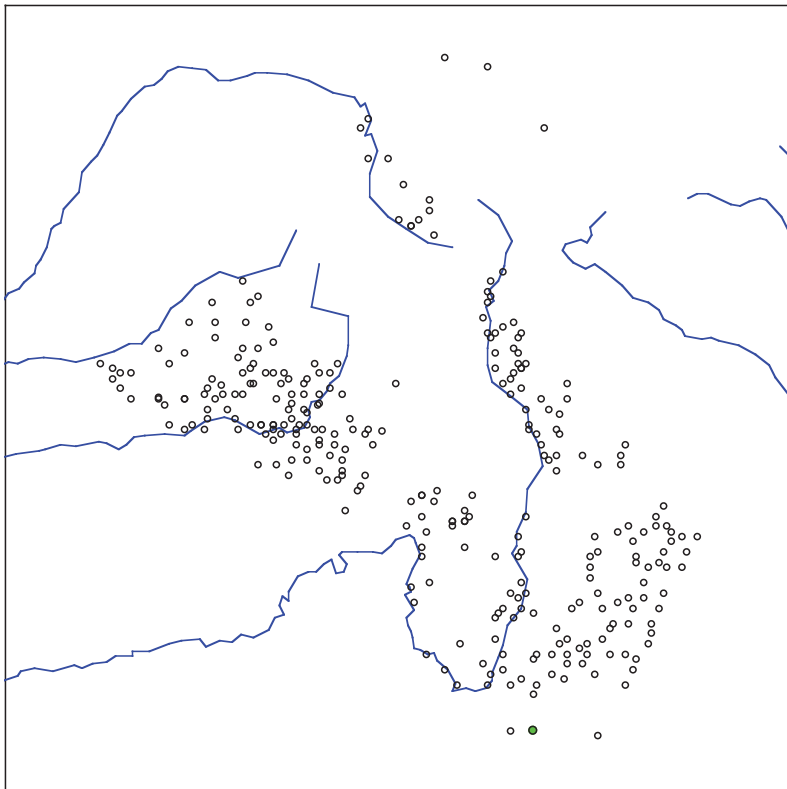
64. ábra: a *honcsok* a helynevekben

A 'bucka, domb' jelentésű *györke* 18-szor fordul elő, mindössze négy település helynévanyagában. A háromszéki Papolc és Zágon, az udvarhelyszéki Fiafalva, valamint Kászonújfalú adatai között szerepel. Első előfordulása csak 1722-es: *Györkében* (ETH. 2: 146).

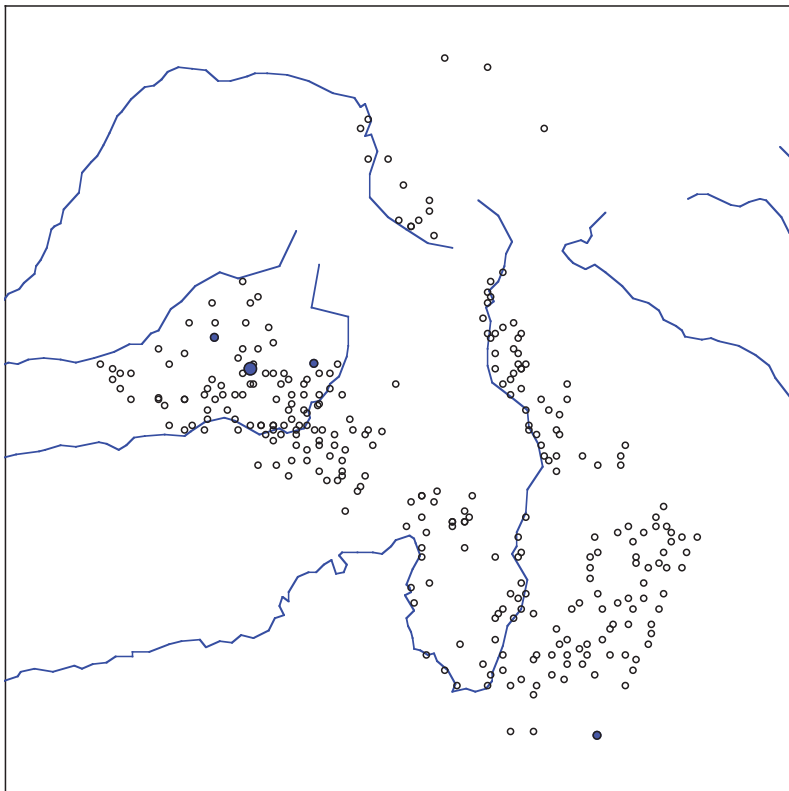
65. ábra: a *györke* a helynevekben

A 'dombos hely, földhát' jelentésű (ÚMTSz.) *goromb* szó minden bizonnyal szláv eredetű. Székelyföldi adatok között csak hét esetben fordul elő, egytől egyig Nyén (Keresztvár) adatai között, 1835-ből: *Varas goromb* (ETH. 2: 137).

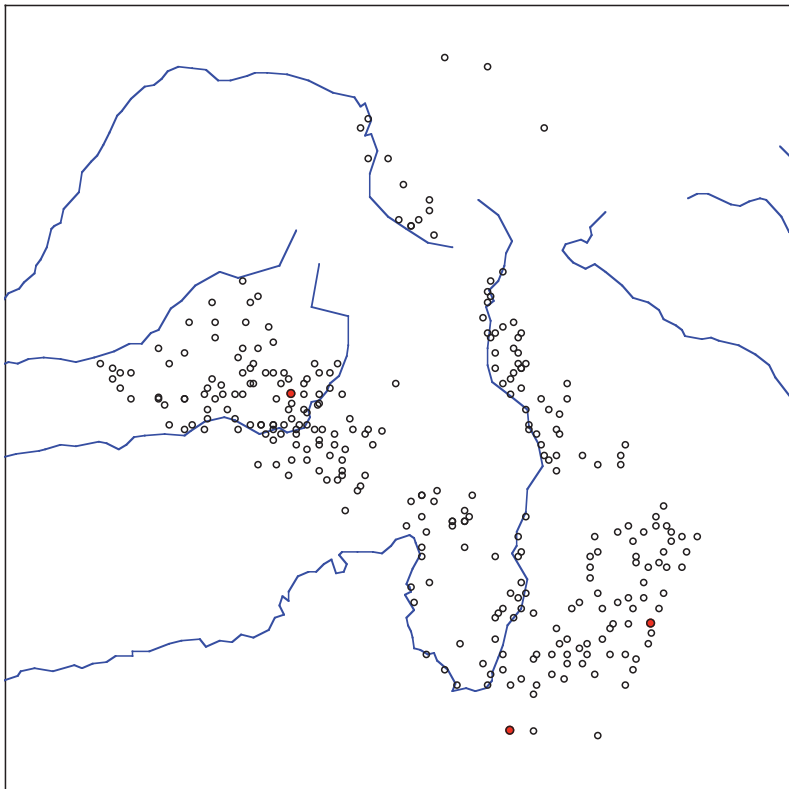
66. ábra: a *goromb* a helynevekben

A *szirt* szó ótörök eredetű, jelentése: ‘magas, meredek, csupasz szikla’ (TESz.). Mindössze hatszor fordul elő a székelyföldi helynevekben, az udvarhelyszéki Tarcsafalva, Etéd, Oroszhegy és a háromszéki Magyarbodza adataiban. Első előfordulása 1641-ből adatható: *Szirt alatt* (ETH. 6: 147).

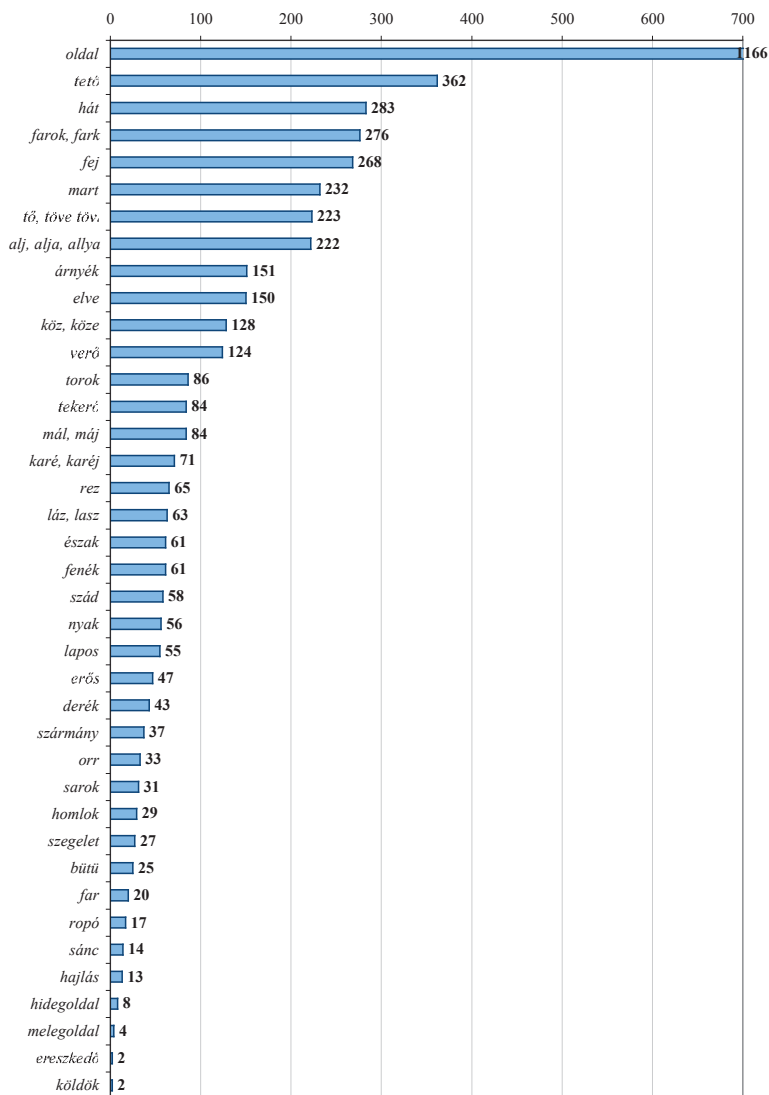
67. ábra: a *szirt* a helynevekben

A 'mesterséges kiemelkedés' jelentésű *hányás* 3-szor fordul elő a székelyföldi helynévanyagban, először az udvarhelyszéki Székelylengyelfalván: *halom hánias* 1599-ben (ETH. 6: 177), valamint a háromszéki Bodolán és Zabolán.

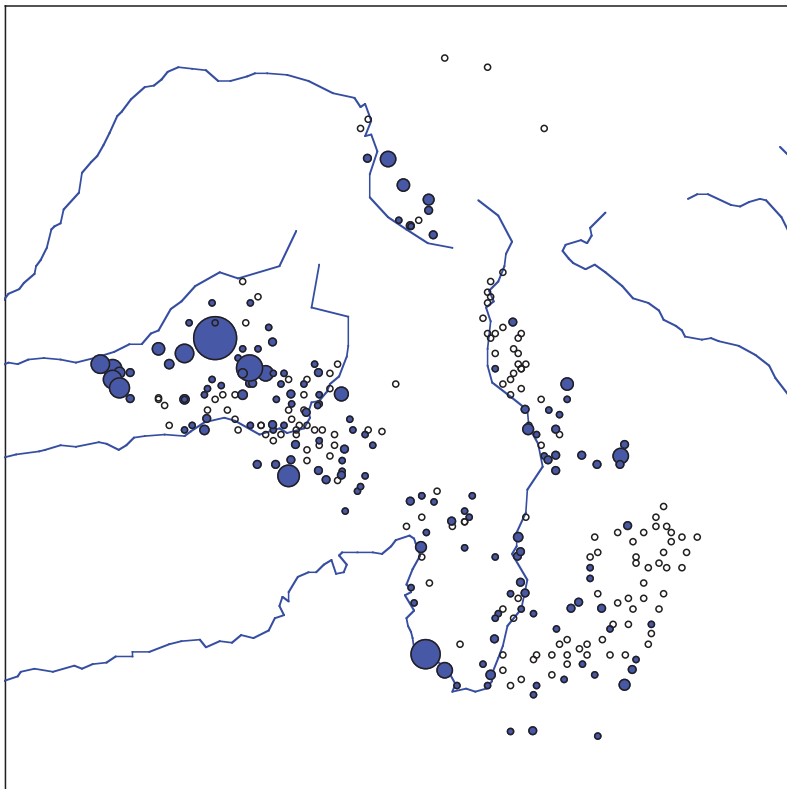
68. ábra: a *hányás* a helynevekben

3.2.3.3. Viszonyító jelentésű térszínformanevek

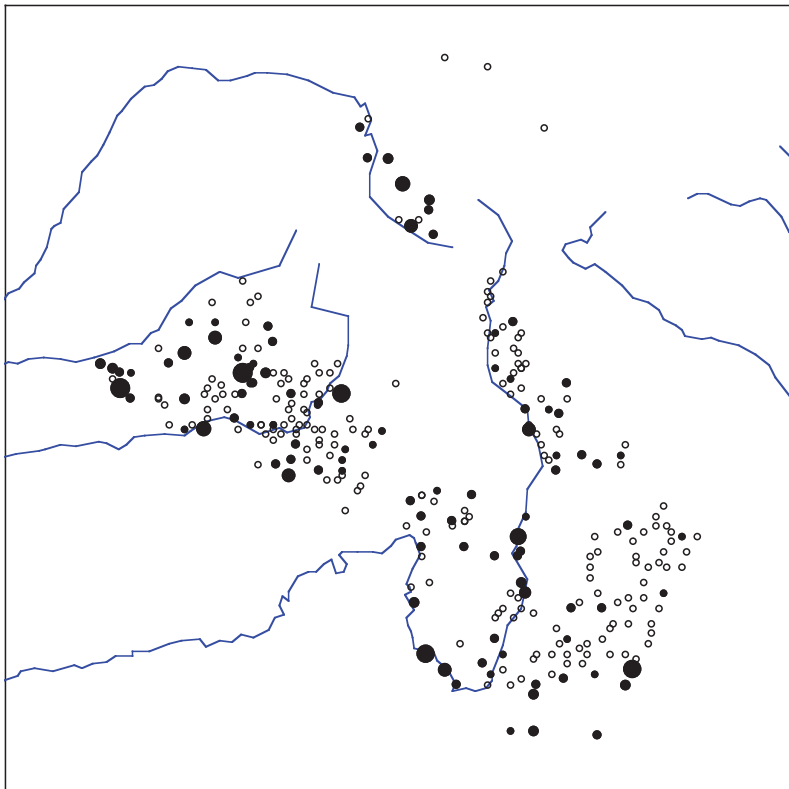
69. ábra: a viszonyító jelentésű térszínformanevek gyakorisági listája

A viszonyító jelentést kifejező térszinformanevek közül az *oldal* a leggyakoribb a székelyföldi nevekben, 1166 előfordulással. Eredete bizonytalan, alapjelentése a ‘térzíni alakulatok alsó és felső rész közötti felülete’, ‘ember, állat törzsének a szimmetria-tengelytől jobbra vagy balra eső része’ volt. Adataim között először 1589-ben említik, *Omlas oldala* alakban (ETH. 6: 188). A Székelyföld legtöbb részén gyakori, csak Felcsík és Háromszék keleti része nem mutat efféle adatokat.

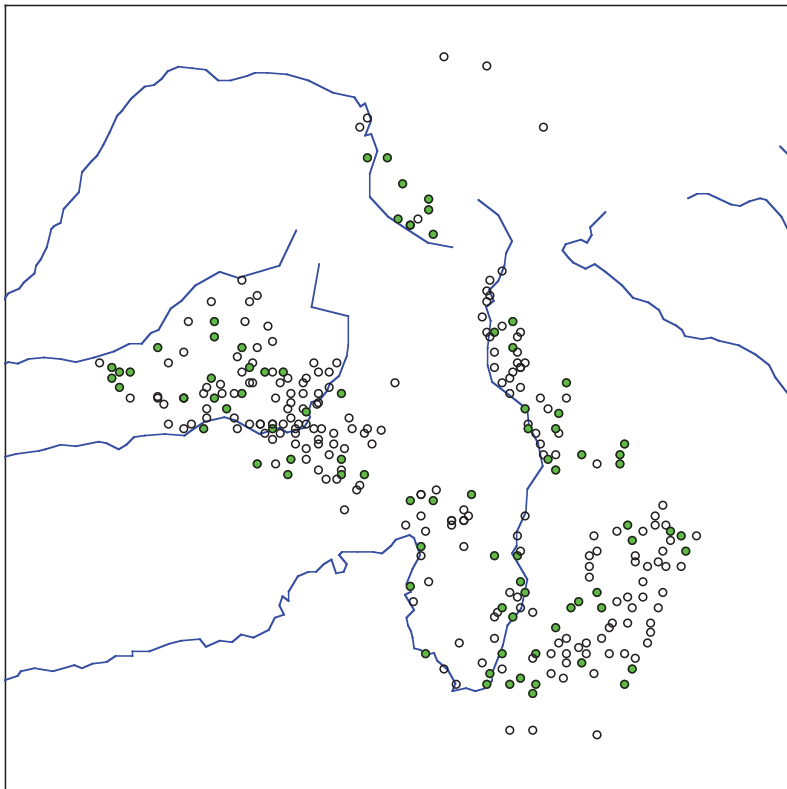
70. ábra: az *oldal* a helynevekben

A *tető*, *teteje* ‘hegy felső része’ jelentésben 362-szer fordul elő a nevekben. A *tető* származékszó (TESz.). Először 1603-ból adatolható: *Arnyjak tetejen* (ETH. 6: 47). A székelyföldi falvak nagy részében előfordul.

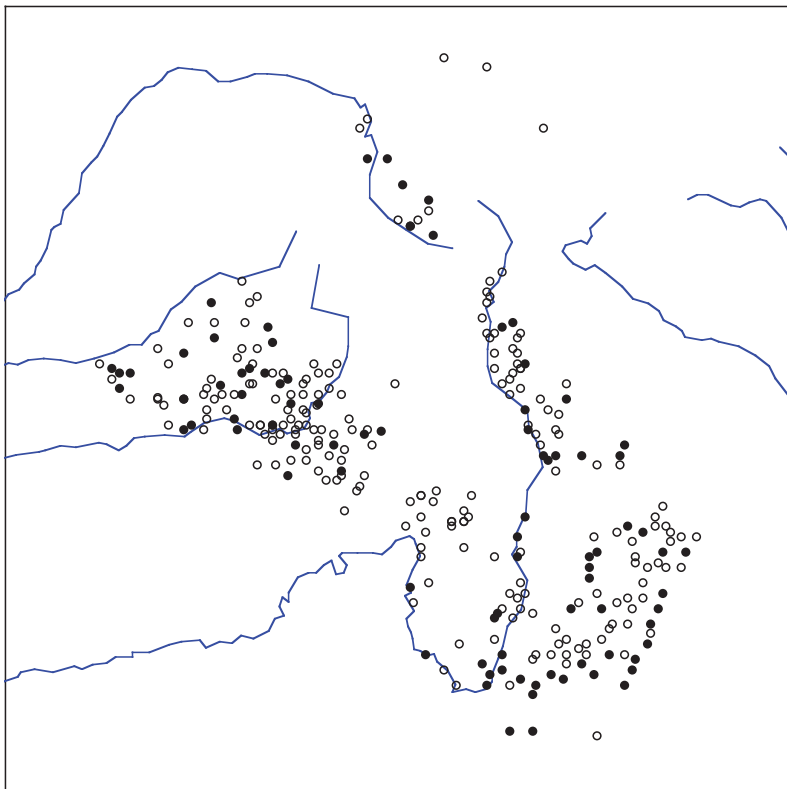
71. ábra: a *tető*, *teteje* a helynevekben

A 'domború hegyoldal, vagy hegytető, valaminek a hátsó része' jelentésű *hát* ősi, uráli eredetű szó. A székelyföldi helynevekben 283 adatban szerepel. Első előfordulása: *cziere hat* (1589, ETH. 6: 193). Minden vizsgált területen előfordul.

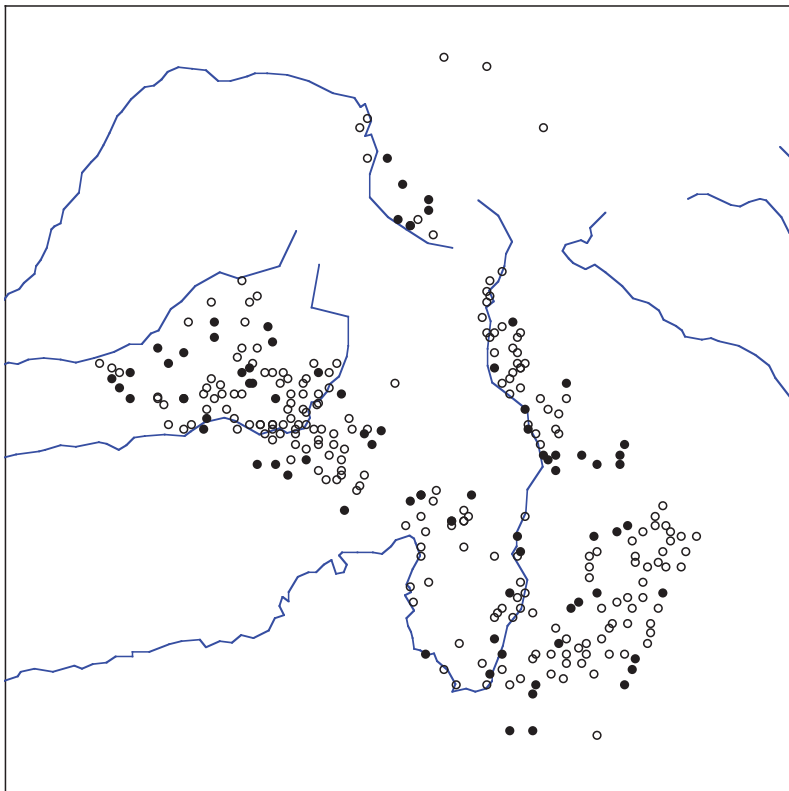
72. ábra: a *hát* a helynevekben

A *farok*, *fark* szó 276-szor fordul elő a székelyföldi helynévanyagban. Földrajzi köznévi jelentése: ‘valamely tájrész, pl. hegy elkeskenyedő vége’. A *farok* az ősi eredetű *far* származéka (TESz.). Először az udvarhelyszéki Szentléleken szerepel: *Csere fark* 1598-ban (ETH. 6: 225). Az Erdővidék településeinek kivételével minden területen feltűnik.

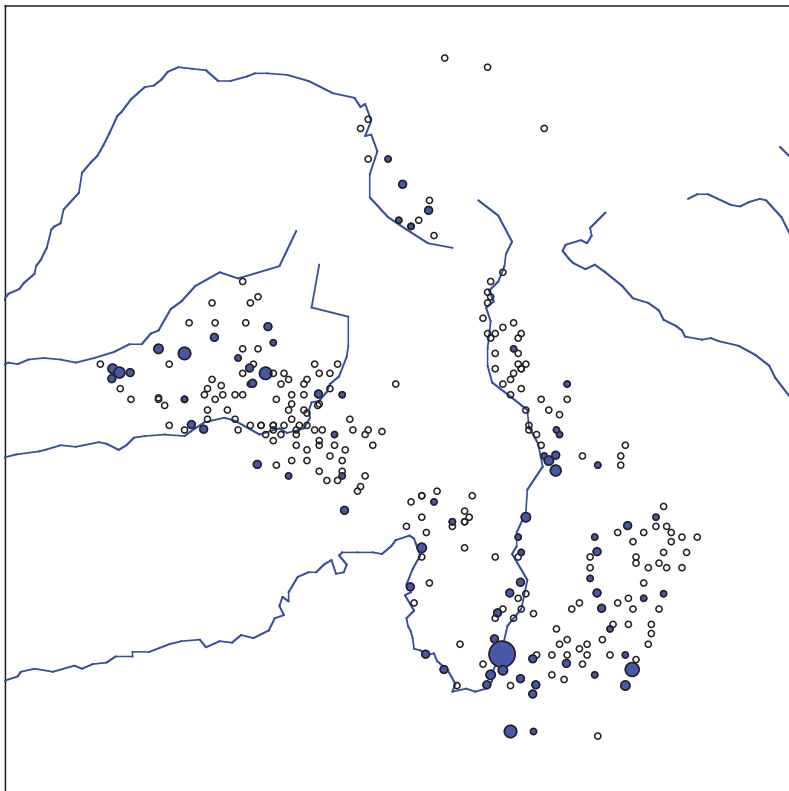
73. ábra: a *farok*, *fark* a helynevekben

A *fej* földrajzi köznévi szerepben 'hegy kiemelkedő, legmagasabb része, valamilyen víz forrástája' jelentésű lehet. A szó ősi, finnugor eredetű (TESz.). 268-szor szerepel a székelyföldi helynevekben. Első előfordulása 1576-ból: *heres feye* (ETH. 6: 210). A Székelyföld nagy részéből találunk rá adatot.

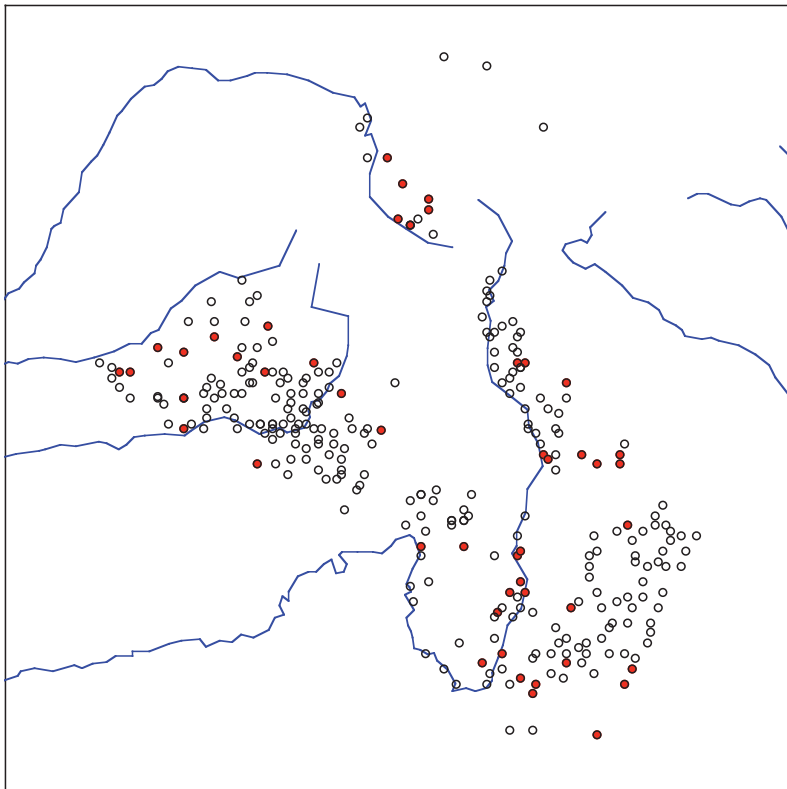
74. ábra: a *fej* a helynevekben

A *mart* 232-szer szerepel a helynevekben. A TESz. ‘kis hegy, domb, emelkedés’, valamint ‘vízpart’ jelentésben adatozja, és ismeretlen eredetűnek tekinti. A székelyföldi helynevekben utóbbi jelentése gyakori. Először 1629-ben tűnik föl, *vizmartra meneoben* alakban (ETH. 2: 87). Leggyakoribb Udvarhelyszék nyugati felén és Háromszékben.

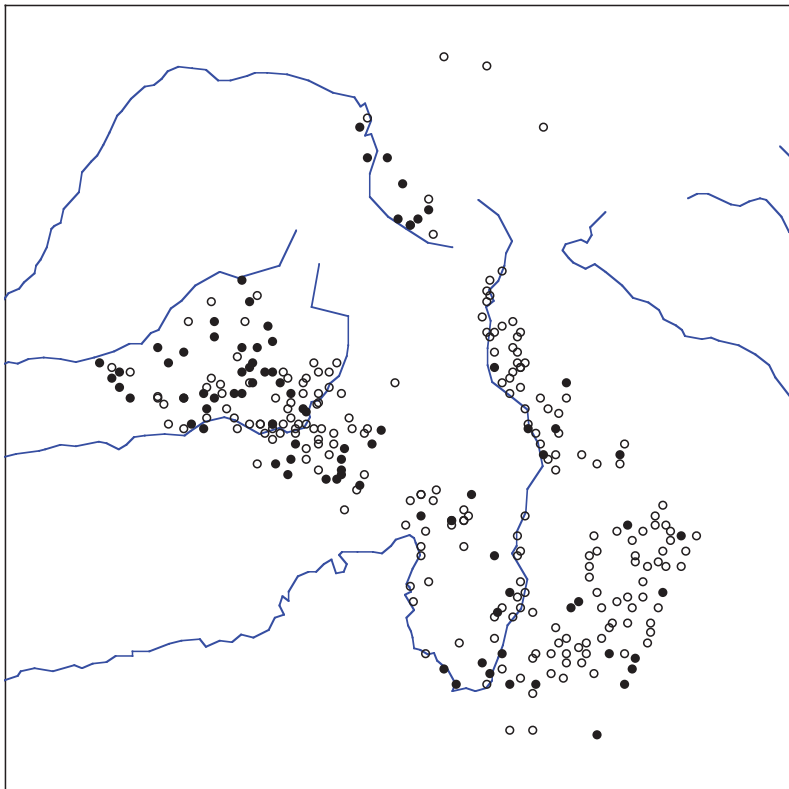
75. ábra: a *mart* a helynevekben

A *tő*, *tőve* 223-szor fordul elő a nevekben. A szó ősi örökség a finnugor korból, jelentése ‘folyó, árok stb. torkolata, vége’ (TESz.). Első előfordulása 1598-ból a *szep viz tőuin* (ETH. 8: 21) kifejezés. A Székelyföld nagy részén megtalálható a névadatokban.

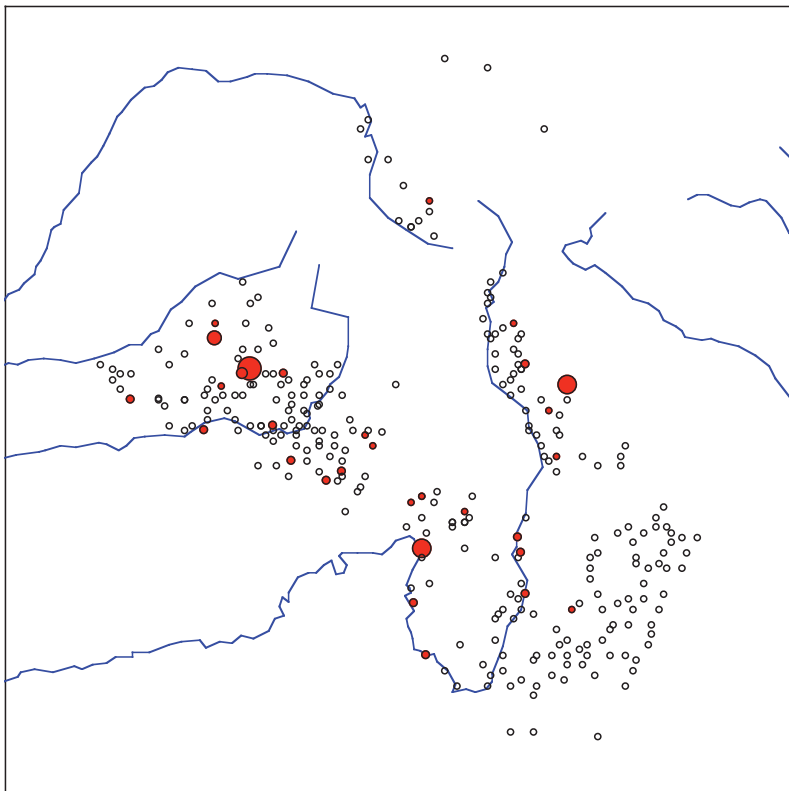
76. ábra: a *tő*, *tőve* a helynevekben

Az ‘alsó rész’ jelentésű *alj*, *alja* ősi örökség a finnugor korból (TESz.). 222-szer szerepel a forrásokban. Első előfordulása 1590-ből való: *harnas Alhya* (ETH. 6. 177.). A Székelyföld nagy részéről adatolható.

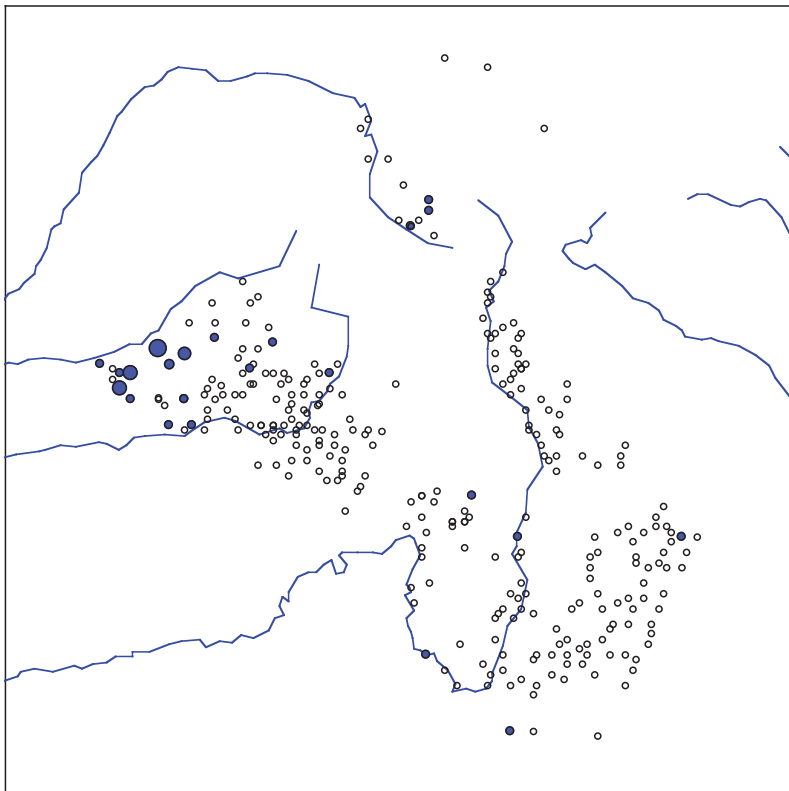
77. ábra: az *alj* a helynevekben

Az ‘árnyékos rész’, ‘északi hegyoldal’ jelentésű *árnyék* szó ismeretlen eredetű (TESz.). A Szótörténeti tár ‘északos oldal’ jelentését adja meg. Gyakran szerepel az ellentétes ‘napos, déli hegyoldal’ jelentésű *verő*, *verőfény* szóval egy területen. 151-szer fordul elő a székelyföldi helynevek adattárában. Először 1592-ben: *Arniek chyerie* alakban (ETH. 6: 70).

78. ábra: az *árnyék* a helynevekben

Az *észak*, *észok* 61-szer szerepel a helynevekben. A kifejezés ősi összetétel, az éjszaka jelentésű *é ~ éj*, és a ‘darab, rész’ jelentésű *szak* rejlik benne (TESz.). A Szótörténeti tár ‘északi fekvésű föld’ jelentését közli. Az ÚMTSz. adatai alapján erdélyi, leginkább székelyföldi tájszó. Első előfordulása 1693-ból: *Eszak bükki alatt* (ETH. 6: 210).

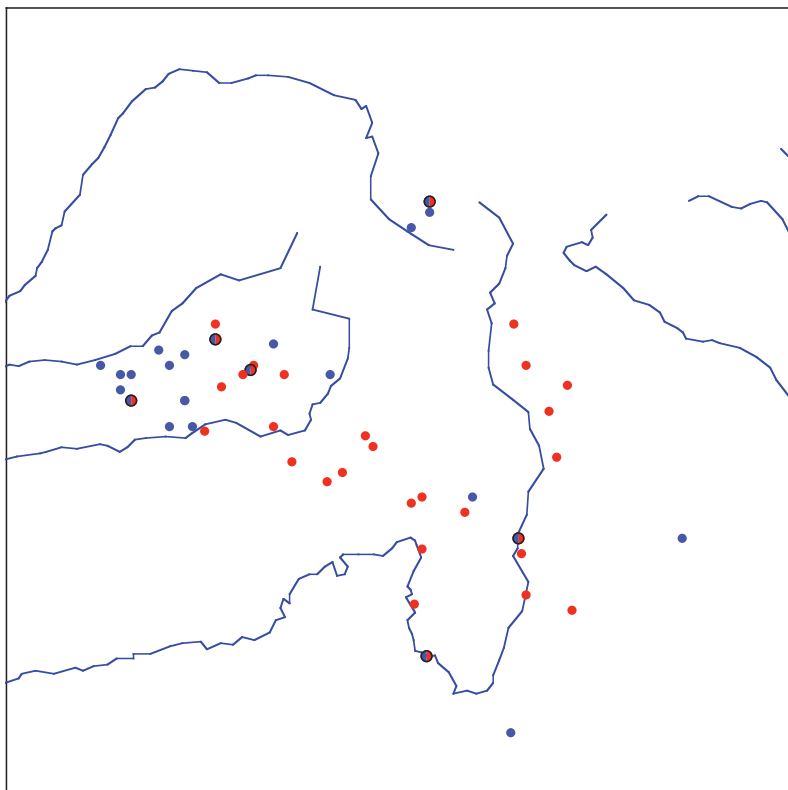

79. ábra: az *észak*, *észok* a helynevekben

Az *árnyék* és *észok* közös térképlapján jól látszik a két hasonló jelentésű fogalom területi megoszlása: az *árnyék* a Székelyföld belső területein, az *észak*, *észok* viszont a peremvidékeken és az Erdély belső tájaihoz közeli (nyugati) részekben gyakori.

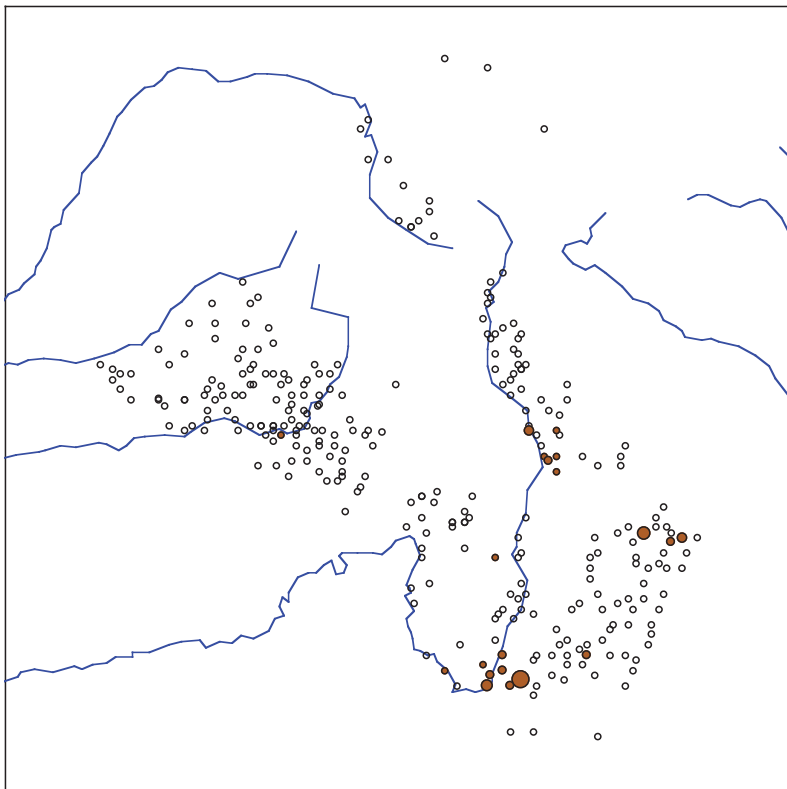
BENKŐ LORÁND az *észak* ~ *észok* földrajzi köznevet is azok közé a példák közé sorolja, amelyek korai magyar (nem székely) népesség jelenlétét igazolják Maros- és

Udvarhelyszék területén (a Mezőségen, a Maros és a Nyárad közti dombos vidéken, a Kisküküllő alsó folyásának környékén, a Küsmöd völgyében, a Véckepatak vidékén és a Solymosi patak völgyében), mert a keleti székely székekben ez a szó nem található meg. A SZABÓ T. ATTILA által gyűjtött székelyföldi történeti helynevekben egy-egy példát Háromszékből és Gyergyóból is találunk az *észak* köznévre (Lemhény: *Kőves orr Északjába*, Bodola: *Pap pataka északában* – ETH. 2: 114, 2: 40), de nagyobb tömegben valóban csak Udvarhelyszék nyugati részén fordul elő a szó.

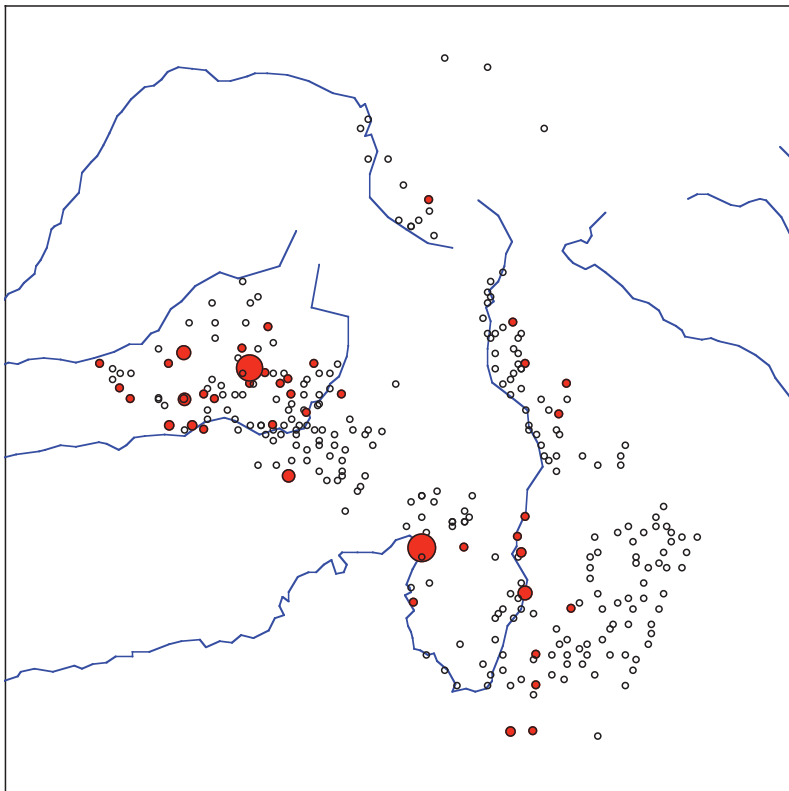
80. ábra: az *árnyék* (piros) és *észak* (kék) a helynevekben

Az *elve* 150 adattal szerepel a helynevek között. A szó ősi örökség az ugor korból, jelentése ‘valamin túl fekvő rész’ volt (TESz.). A 20. században már nem élt a nyelvjárásokban, csak földrajzi neveken. Először 1607-ből van rá példa: *Kovazna Elve* (ETH. 2: 43). Jól láthatóan az egykori Sepsiszek déli részén, Kézdiszék nyugati végén és Alcsikban fordul elő legtöbbször, de van adat az udvarhelyszéki Bögözből is.

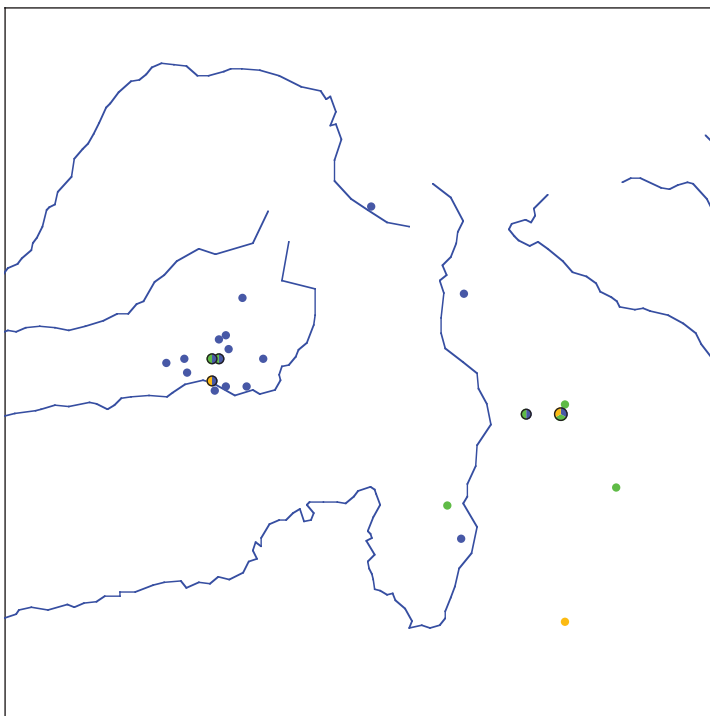
81. ábra: az *elve* a helynevekben

A *verő*, *verőfény* 124-szer fordul elő a helynevekben. A *ver* ige származéka, jelentése ‘napos, déli hegyoldal’. Első adata 1589-ből: *Verőfel zegben* (ETH. 6: 193). Legtöbbször udvarhelyszéki települések névanyagában, Háromszék keleti felén, Csíkban és Gyergyóban találjuk meg.

82. ábra: a *verő*, *verőfél*, *verőfény* a helynevekben

A *mál* különböző változatokban (*máj*, *már*) 84 esetben található meg a helynevekben. A szó ősi örökség a finnugor korból, végső soron feltehetőleg azonos *mell* szavunkkal (TESz.). Jelentése ‘déli hegyoldal’ lehetett, de a népetimológiai változások arról tanúskodnak, hogy ez a jelentés már a 17–18. századra sok helyütt elhomályosult.

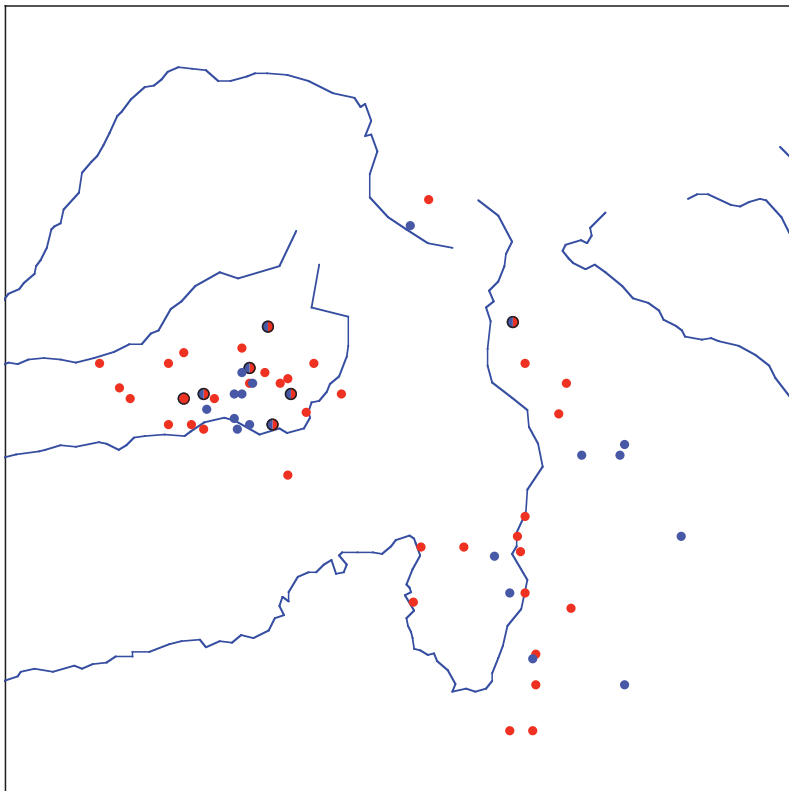

83. ábra: a *mál* (kék), *máj* (zöld), *már* (sárga) a helynevekben

A *mál* 68-szor fordul elő, első adata 1604-ből való: *nagi mal* (ETH. 6: 93). Főleg Udvarhelyszék nyugati részéből és Kászonból van rá adat. A *máj*-ra 13 adatunk van, az első 1692-ből: *Bakmájban* (ETH. 8: 140). Ez a forma leginkább a Székelyföld keleti pereméről, kászoni falvakból, a háromszéki Lemhényből bukkan föl, de egy-egy adat van a háromszéki Szemerjából és két faluból Udvarhelyszék középső részéről is. A *már* változat csak három esetben jelenik meg: az udvarhelyszéki Betfalva adatai között, valószínűleg az 1863-ból adatolt *mál* változataként 1931-ből, a kászonimpérfalvi *Bakmár* névben (1700,

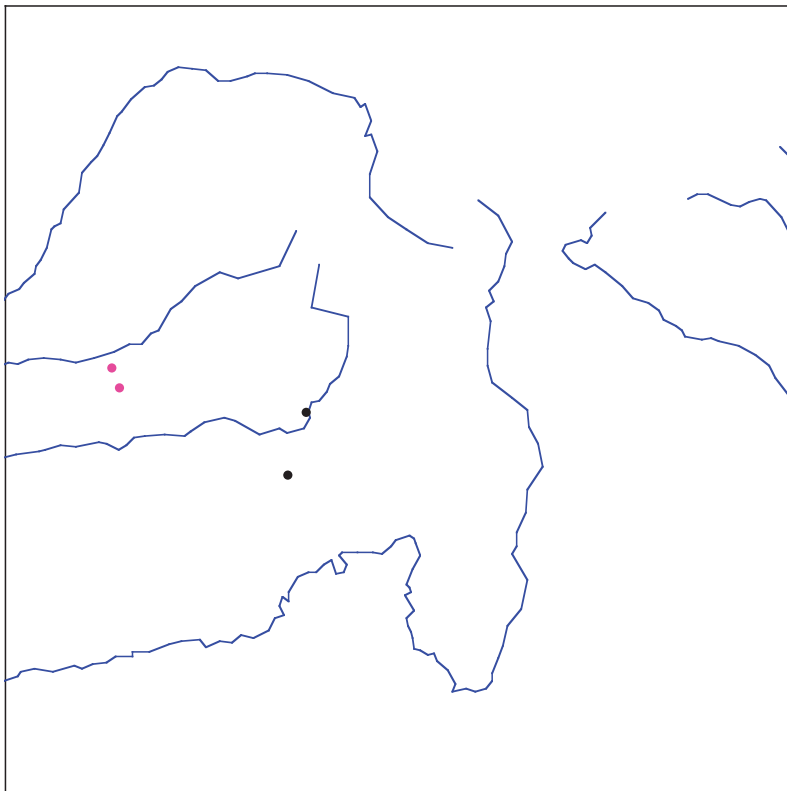
ETH. 8: 144), amelynek különböző előfordulásaiban változik az *l*-es, *ly*-s, *j*-s végződés a 17–18. századi adatokban (ETH. 8: 142–4) és egy zágoni helynévben (1722, ETH. 2: 198).

A hasonló jelentésű *mál* és *verőfény* földrajzi köznevek egymást kiegészítő területi eloszlását a következő térkép szemlélteti.

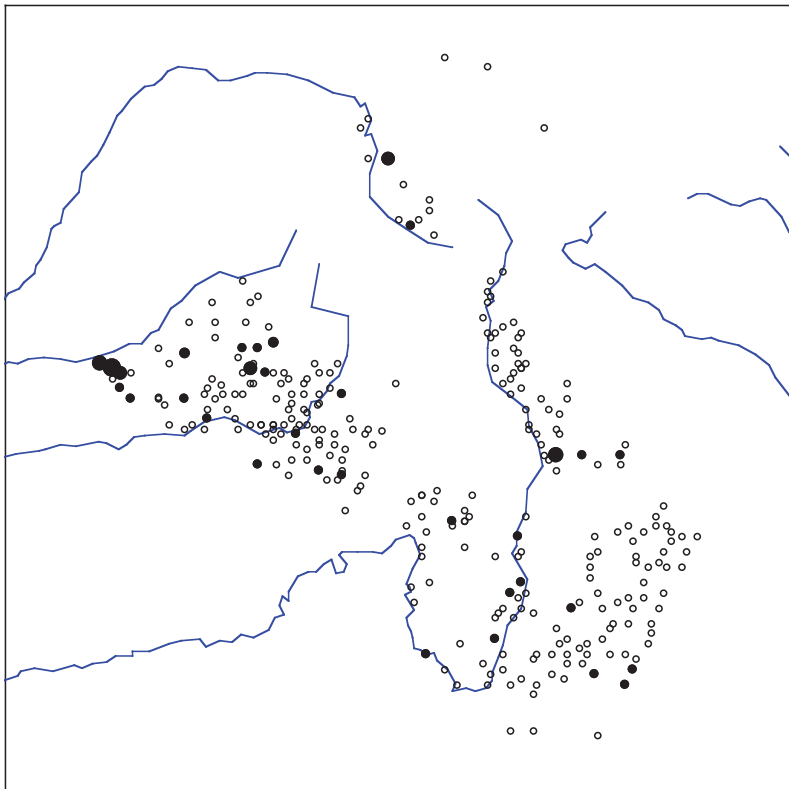
84. ábra: a *verőfény* (pirossal) és *mál* (késsel) a helynevekben

A fenti földrajzi köznevekhez (*árnyék, észok, mál, verőfény*) hasonló jelentésű *hidegoldal* és *melegoldal* jóval kisebb számban, udvarhelyszéki települések neveiben, a terület nyugati peremén fordul elő. Előbbi 8, utóbbi 4 esetben. Az adatok mind a 18–19. századból valók.

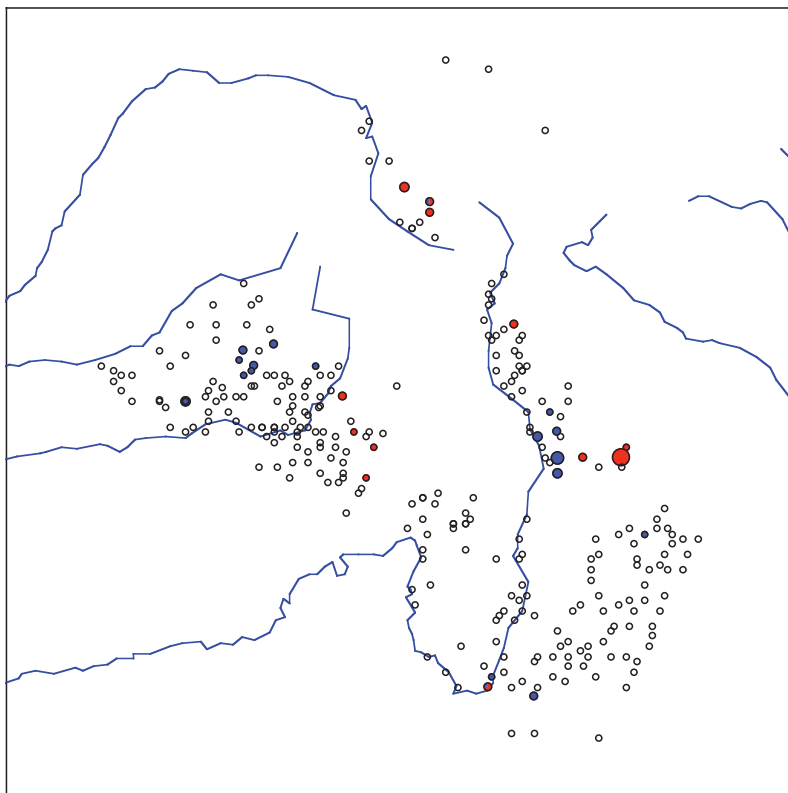
85. ábra: a *hidegoldal* (feketével) és *melegoldal* (lilával) a helynevekben

A *torok* szó ősi örökség az ugor korból, földrajzi köznévi jelentése ‘szűkülő, kisebb völgy’. 86-szor szerepel a székelyföldi helynevekben. Először 1591-ben fordul elő: *Sos viz torkaba* (ETH. 6: 175). Feltűnő hiánya csak a csíki területeken mutatkozik.

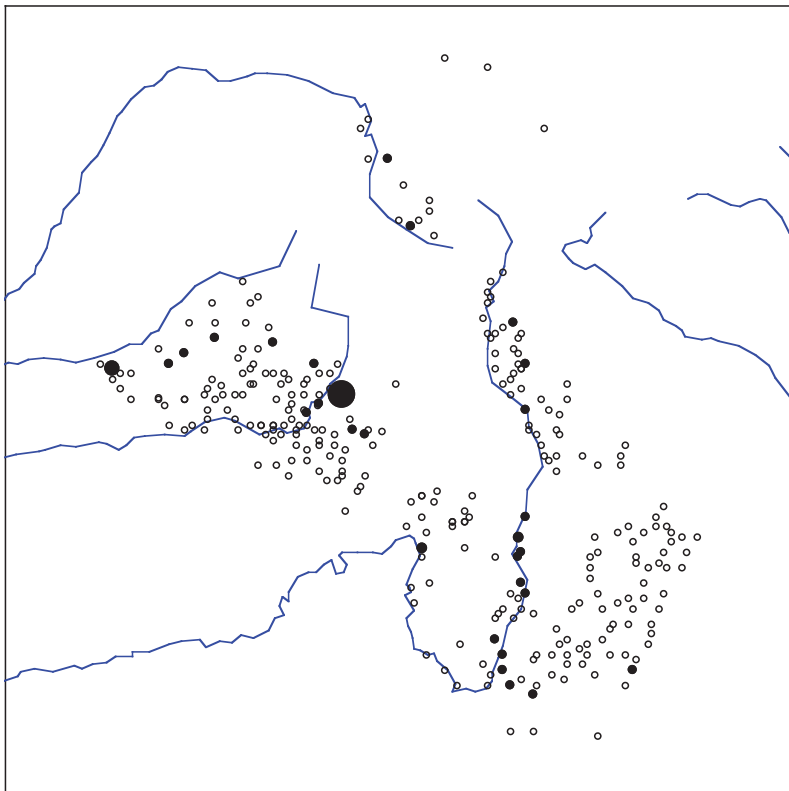
86. ábra: a *torok* a helynevekben

A *tekerő*, *tekerés* 84 esetben szerepel a mikronevekben. A kifejezés a bizonytalan eredetű *teker* szó származéka. Előbbi 37-szer, leginkább a Homoród vidékén, Kászonban és Gyergyóban fordul elő. Utóbbi 47-szer, Udvarhelyszék nyugati részén, Alcsikban és Háromszék legdélibb településein.

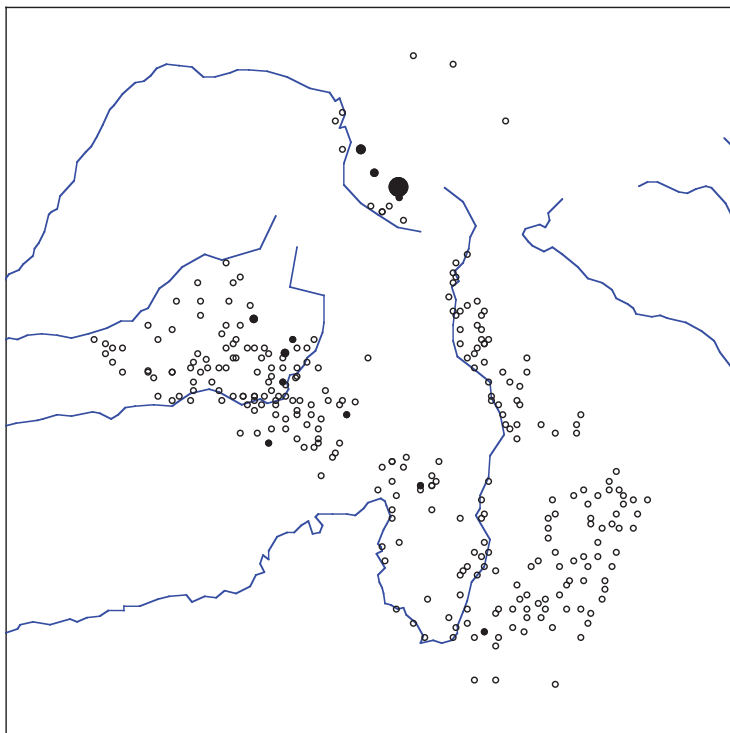
87. ábra: a *tekerő* (pirossal) és *tekerés* (késsel) a helynevekben

A *karé*, *karěj* 71-szer fordul elő a helynevekben. Jelentése ‘völgy felső részét képező, félkörben beléereszkedő hegyoldal’ (HEFTY 1911: 214). A szó szláv eredetű (TESz. *karaj* alatt). Első adata: *Karén* (1604, ETH. 6: 7). A Székelyföld nagy részén megtalálható, kivéve Háromszék keleti és Udvarhelyszék déli részén.

88. ábra: a *karé*, *karěj* a helynevekben

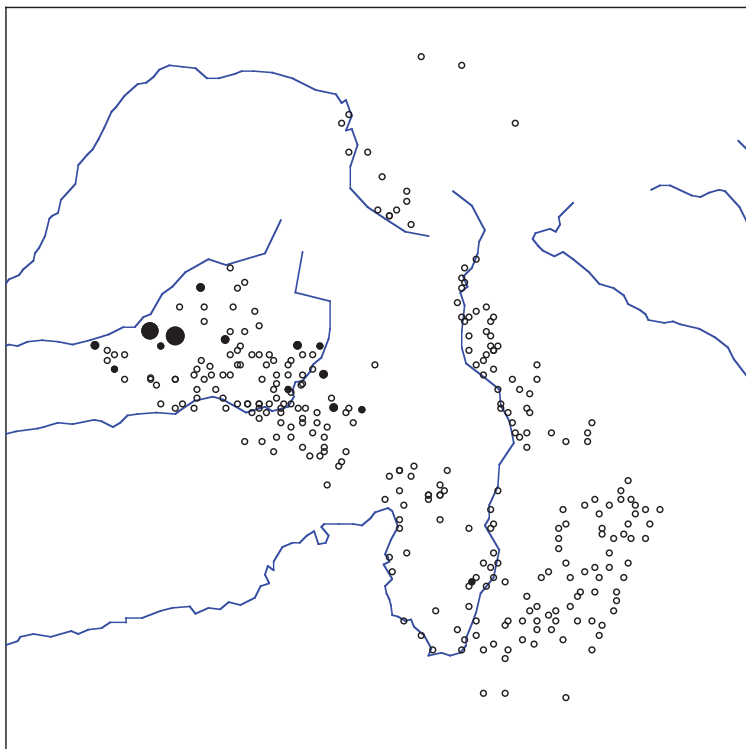
A valószínűleg szláv eredetű (TESz.) *rez* földrajzi köznév 65-ször szerepel a helynevekben, először 1592-ben, *Kezepréz* formában (ETH. 6: 172). Jelentése csak bizonytalanul határozható meg, mert csak helynévi előfordulásait ismerjük. Valószínűleg ‘vágás, csapás, irtás’, illetve ‘hegycsúcs’, ‘fennsík’ jelentésben használták (TESz.). Annak kapcsán, hogy a Tihanyi alapítólevél egyik ismeretlen eredetű szórványának, a *kangrez*-nek utótagjában is valószínűleg ez a földrajzi köznév szerepel, SZENTGYÖRGYI RUDOLF foglalta össze etimológiájának, jelentésének, történetének kérdéseit (SZENTGYÖRGYI 2008: 37–46), és egy korai ‘irtás’, majd egy később kialakult ‘hegy, hegycsúcs’ jelentést tart elképzelhetőnek. HOFFMANN ISTVÁN a *kangrez* olvasata, elemeinek jelentése, etimológiája kapcsán továbbra is fennálló bizonytalanságának ad hangot nemrég megjelent könyvében (HOFFMANN 2010: 153–5).

89. ábra: a *rez* a helynevekben

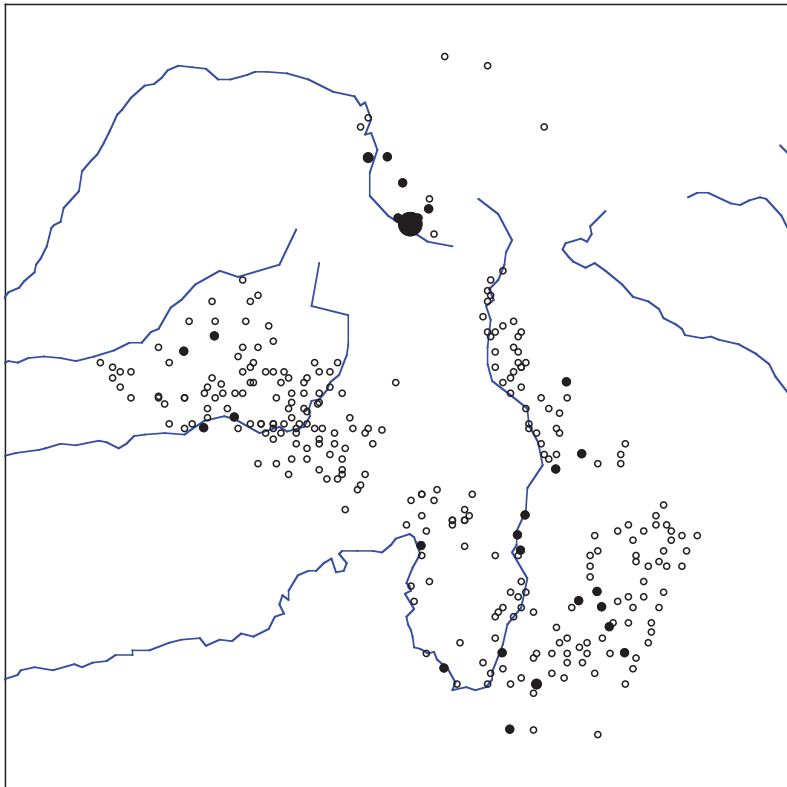
A székelyföldi történeti helynévadatok között a *rez* Gyergyóban és Udvarhelyszék északkeleti részében a leggyakoribb. Előfordulásait olykor nehéz megkülönböztetni a *rész*-től. Helynevekben való előfordulásaiból csak óvatosan következtethetünk egykori jelentésére: a *Rez tető* (ETH. 8: 107), *Rez alatt* (ETH. 6: 71) alakok *rez* névrésze valószínűleg kiemelkedő térszínformára utal, a *Gaz Rez* (ETH. 8: 98) viszont valamiféle bozót irtására, vágására. (Bizonytalanságunkat tovább fokozhatja, hogy ez utóbbi helynév a *Gaz rez havassa* név részeként is megjelenik, hegy jelölőjeként – ETH. 8: 105).

A szláv eredetű, ‘tisztás, rét, irtvány, fennsík’ jelentésű (TESz.) *láz* 63-szor szerepel az adatok között. Első adata 1598-ból való, *Laz* alakban (ETH. 6: 192). Egy 1721-es sepsikőröspataki helynév kivételével valamennyi előfordulása Udvarhelyszék nyugati, északi területeiről való.

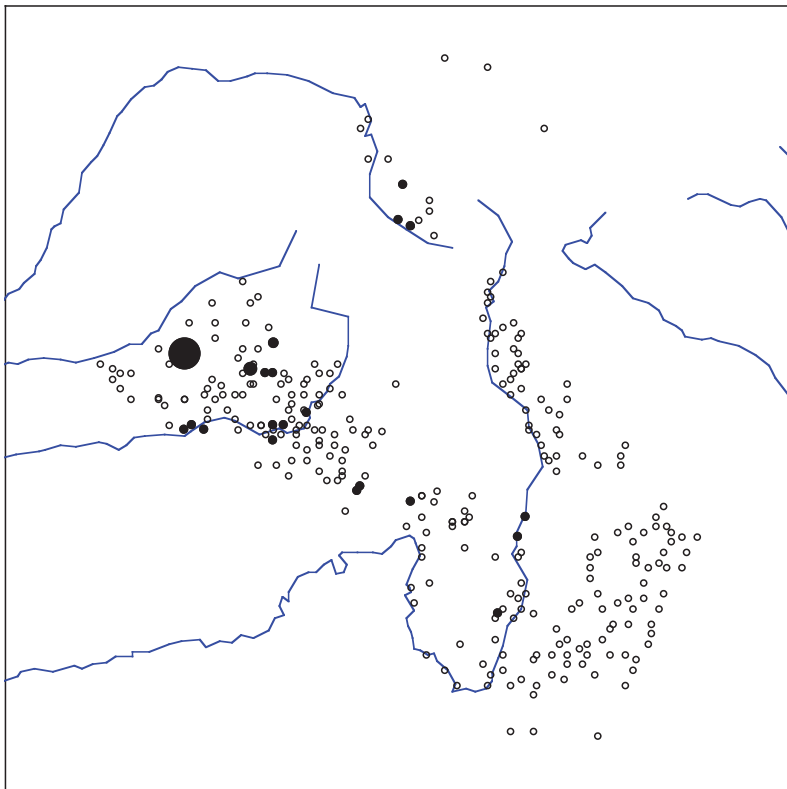
90. ábra: a *láz* a helynevekben

A bizonytalan, talán a *fen* igéből származtatható *fenék* 61-szer szerepel az adattárban. Jelentése ‘vízmedernek, kútnak, veremnek, talajnak legalsó része’ (TESz.). Legkorábbi előfordulása 1658-ból adatható: *fenekben* (ETH. 2: 18). Legnagyobb arányban Gyergyó településeinek helyneveiből adatható, legkevesebb példával Udvarhelyszékben találkozunk.

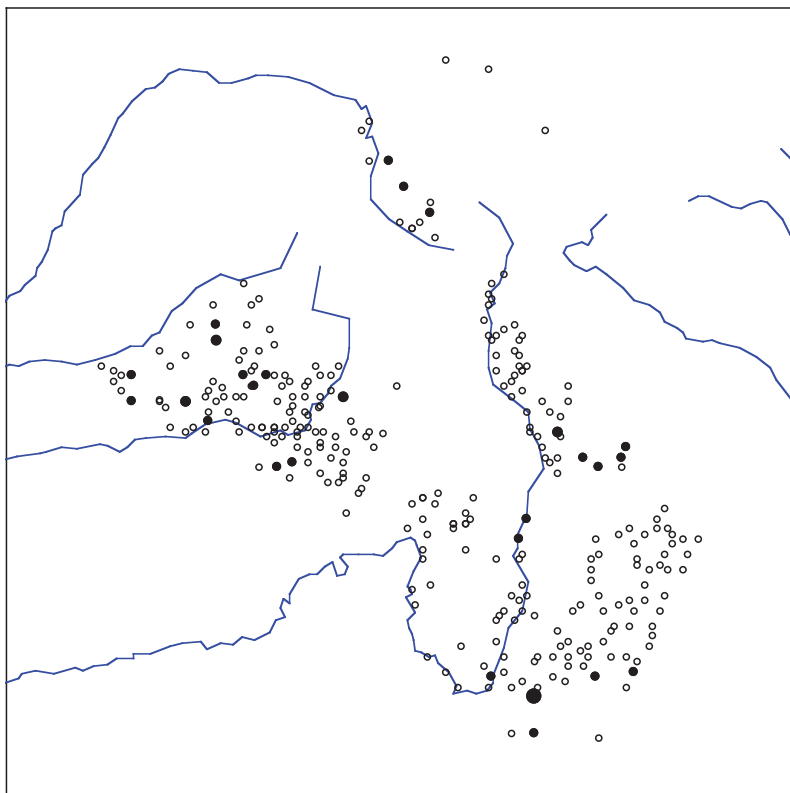
91. ábra: a *fenék* a helynevekben

A *szád* 58 esetben fordul elő a helynevekben. A kifejezés a *száj* korábbi töv változatának származékszava, már a Tihanyi alapítólevélben is földrajzi köznévi értelemben, ‘hegysoros, völgy stb. kezdete, bejárata’ jelentésben szerepel. Székelyföldi helynevekben először 1590-ből találjuk meg, *Heazo Zada* formában, (ETH. 6: 10). Elterjedése Udvarhelyszékre összpontosul, de megtaláljuk Háromszék nyugati felében és Gyergyóban is. Csíki és kelet-háromszéki települések anyagából viszont hiányzik.

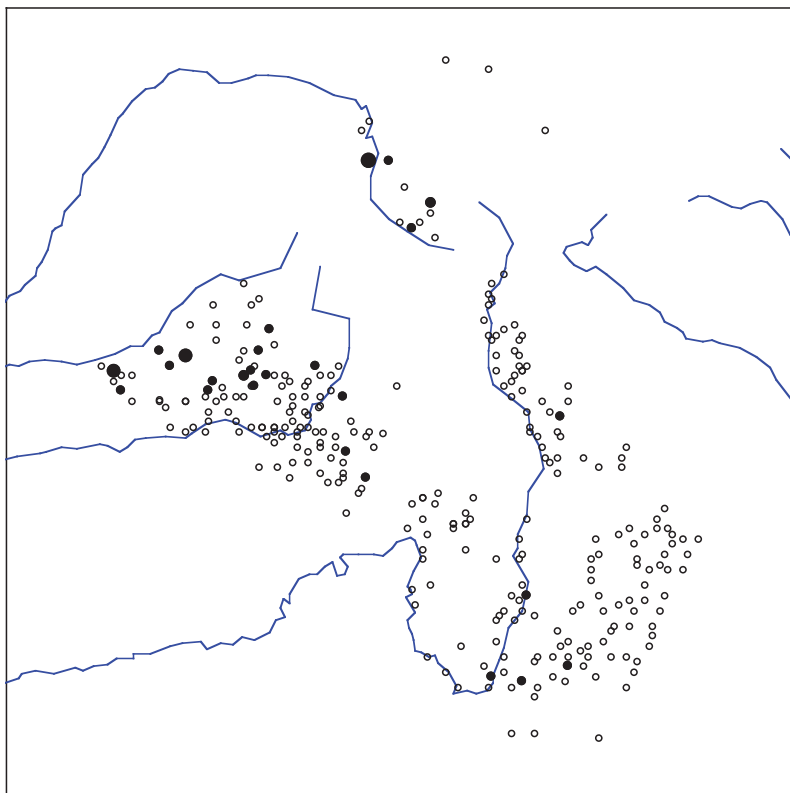
92. ábra: a *szád* a helynevekben

Az ismeretlen eredetű *nyak* 56 esetben tűnik föl az adatok között. Első adata 1616-ból származik: *Akazto Hegy Nyákon* (ETH. 8: 140). Helynevekben ‘dombnak nyakszerű hajlata, elkeskenyedő része’ jelentésben (TESz.) fordul elő. Kászonban, Gyergyóban, Udvarhelyszék nyugati és Háromszék déli részén gyakori.

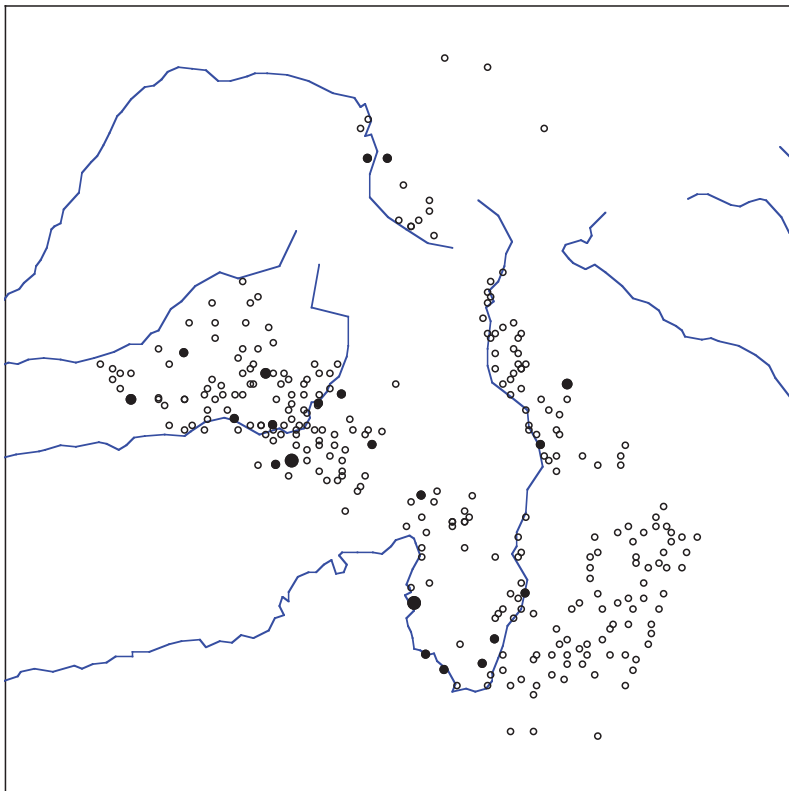
93. ábra: a *nyak* a helynevekben

A 'sík terület' jelentésű *lapos* 59-szer szerepel az adatok között. Származékszó, alapszava, a *lap* ősi örökség az uráli korból (TESz.). Első előfordulása: *Medenczes kwt lapossa* (1597, ETH. 6: 67). Az adatok többsége Udvarhelyszék északnyugati területéről, Gyergyóból, és Háromszék déli részéről való.

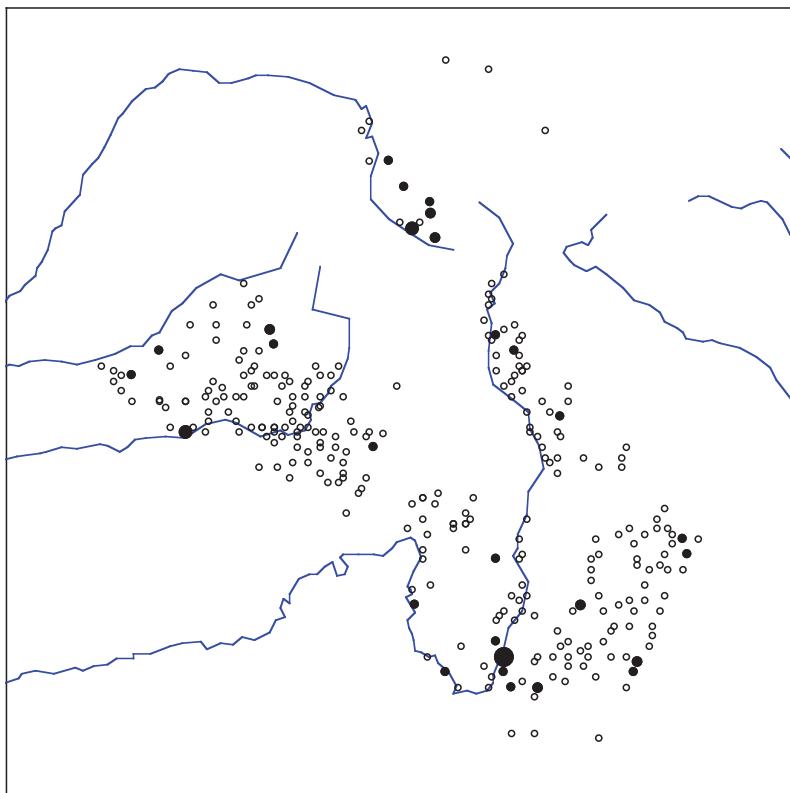
94. ábra: a *lapos* a helynevekben

A 'meredek lejtő' jelentésű (ÚMTSz.) *erős* 47-szer fordul elő a helynevekben. A szó az ótörök eredetű *erő* származéka (TESz.). Először *eros oldalaban* formában, 1617-ben (ETH. 8: 87). A felsíki és kelet-háromszéki területeken kívül a legtöbb vidéken akad rá példa.

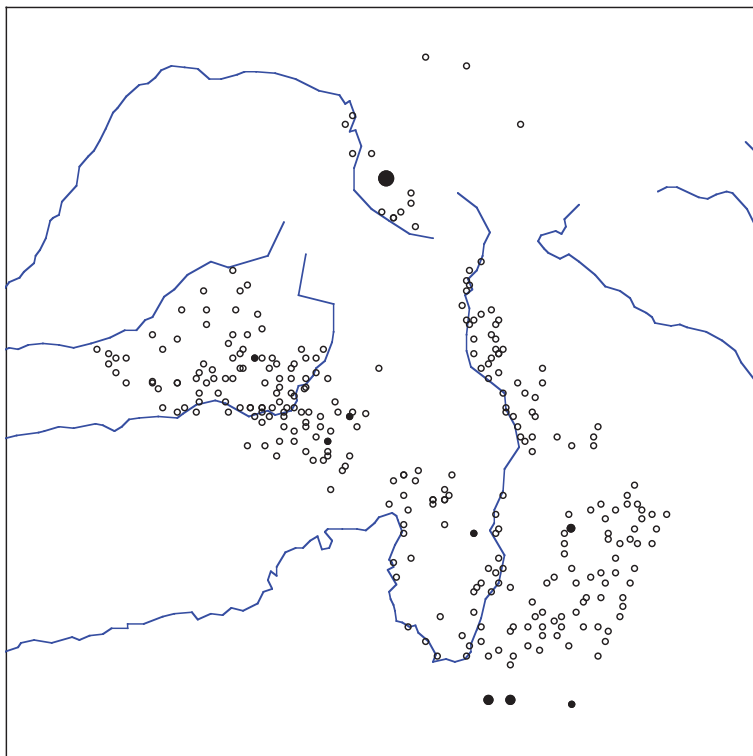
95. ábra: az *erős* a helynevekben

A 'középső rész' jelentésű *derék* 43-szor fordul elő a székelyföldi nevekben. Bizonytalan, feltehetőleg szláv eredetű szó. Gyergyószárhegy adatai között, 1713-ban fordul elő először: *Falu Derékban* (ETH. 8: 123). A Székelyföld belső területeiről viszonylag kevés helynévben kerül elő.

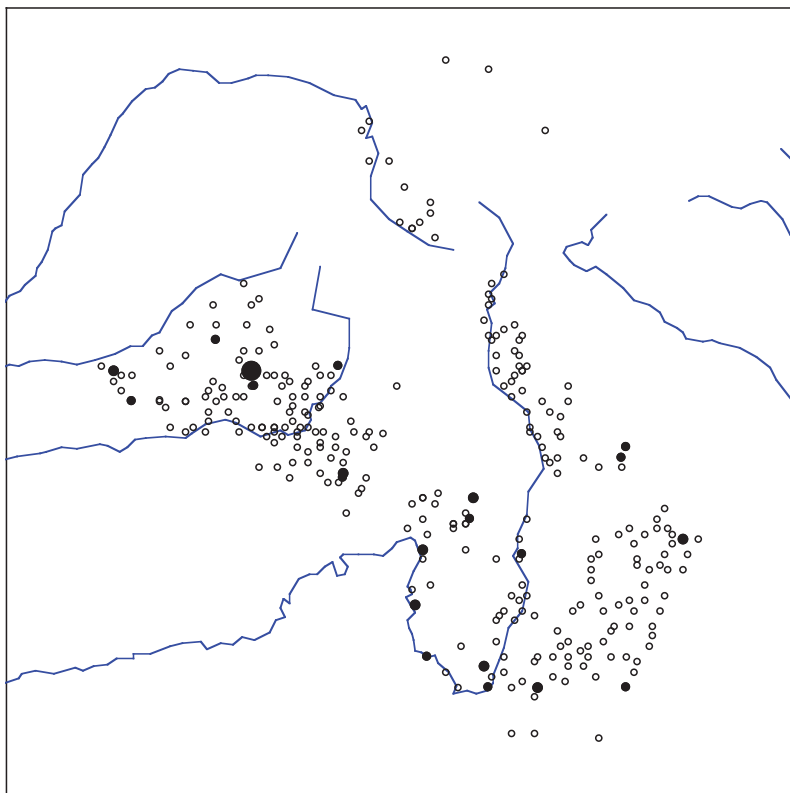
96. ábra: a *derék* a helynevekben

A bizonytalan jelentésű és ismeretlen eredetű *szármány* 37-szer szerepel a helynevekben. A helynévi adatok többségéből nem következtethetünk a jelentésére, Hefty ‘meredek, kopasz hegyoldal’ jelentését közli a Magyar tájszótár alapján. Az SzT.-ben nem találjuk nyomát, vagyis SZABÓ T. ATTILA gyűjtései között nem akadt közszoí említése. Felmerülhet a *szarm* ‘vízmeder, völgy, árok elágazó része’ földrajzi köznévvvel való kapcsolata, bár erre nem találunk utalást a TESz.-ben. Gyanakodhatunk összetétel voltára, előtagjában ugyanazzal a ‘tar, kopasz’ jelentésű *szár* szóval, amely például a gyergyói *Szármány-hegy* melletti *Gyergyószárhegy* nevében is előfordul, utótagjában pedig a *mál* ‘hegyoldal’ *mány* alakváltozatával. Első adata: *szarma[n]* 1604-es (ETH. 6: 7). Legtöbbször a peremvidékeken, Háromszék déli részén és Gyergyóban találkozunk vele az adatokban.

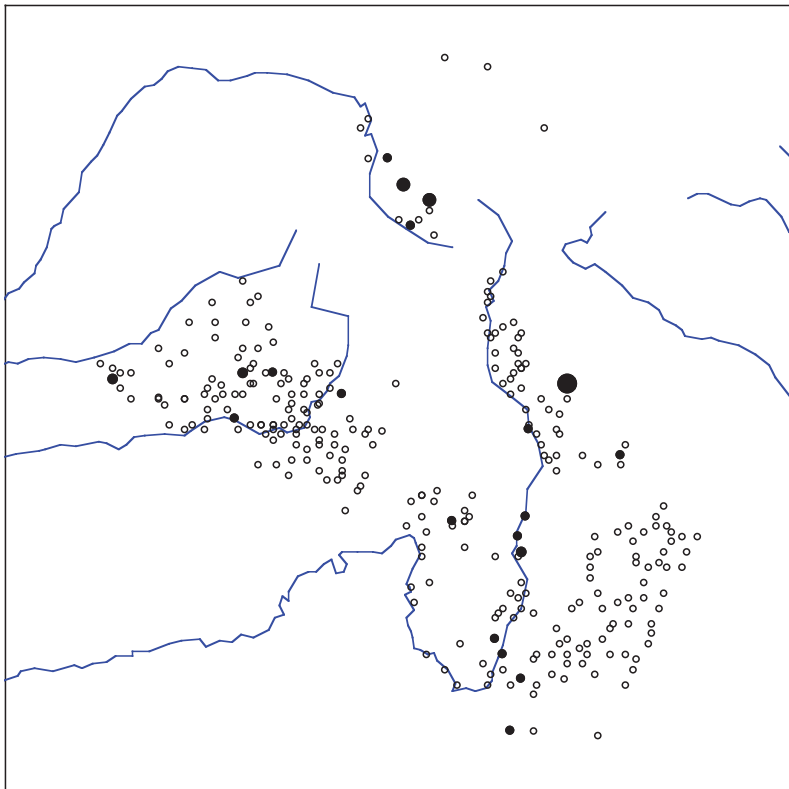
97. ábra: a *szármány* a helynevekben

Az ősi, finnugor eredetű, ‘orom, magaslat’ jelentésű (TESz.) *orr* 33-szor fordul elő a Székelyföldön. Először a *Közepseo hatarban Bas orran* adatban 1615-ben (ETH. 2: 13). Udvarhelyszékben, Kászonban és Háromszékben gyakori, viszont Csíkban, Gyergyóban hiányzik.

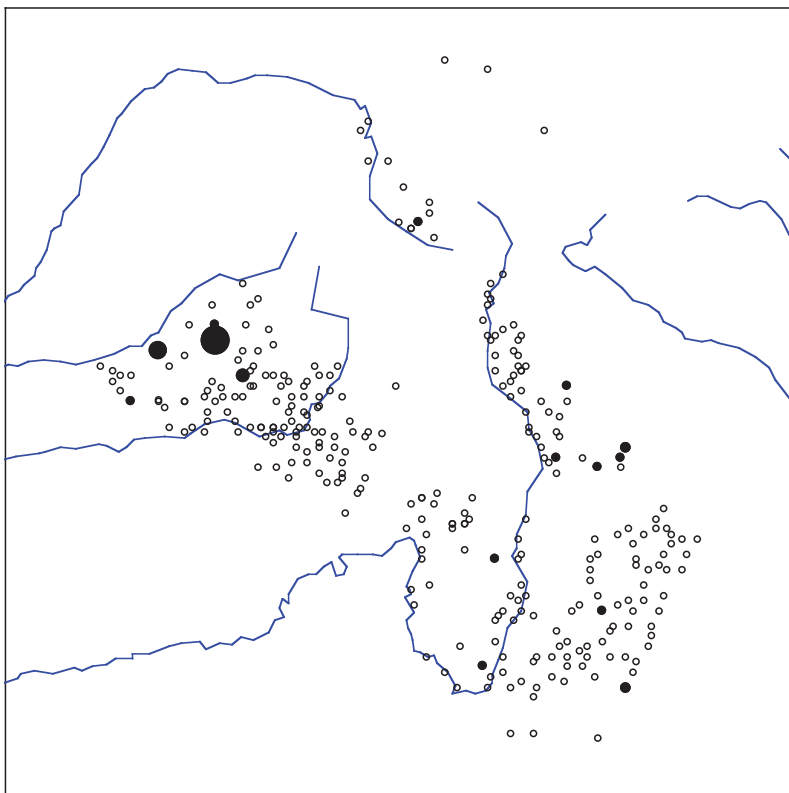
98. ábra: az *orr* a helynevekben

A *sarok* szót 38 helynévben találjuk meg. Valószínűleg származékszó. HEFTY ‘erősen kiugró, meredek előhegy’ jelentését adatolja. Első adata: *Nýres Sarok* 1586-ból (ETH. 2: 159).

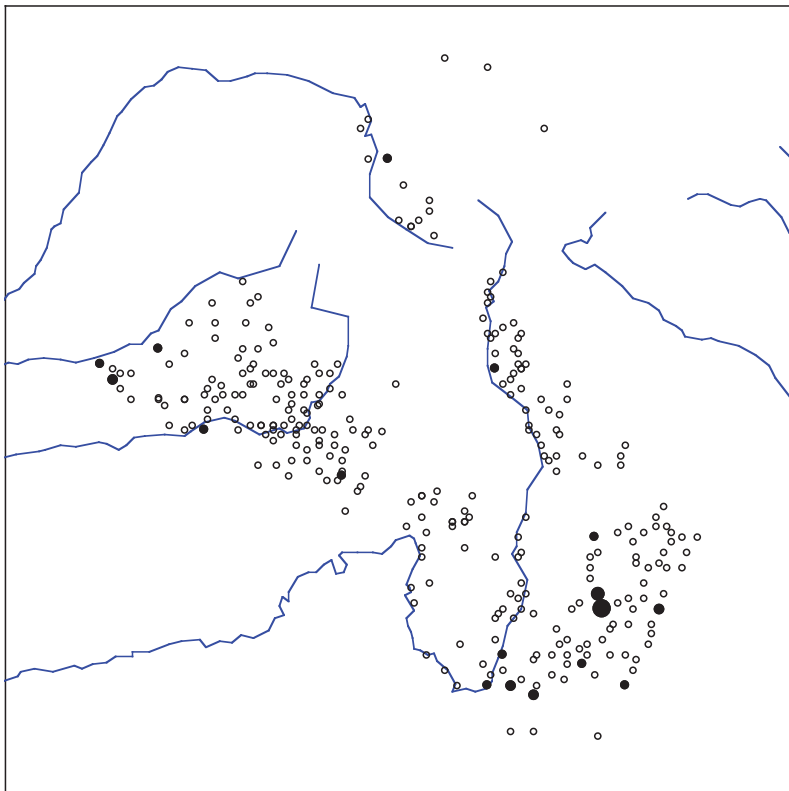
99. ábra: a *sarok* a helynevekben

A *homlok* szó 29-szer szerepel a helynevekben. Földrajzi köznévi jelentése valószínűleg ‘hegy kiugró, kiemelkedő része’. A *homlít* ige műveltető képző nélküli *homl-* alapszavának származékszava (TEsz.). Első előfordulása: *Zep havas homlokaban* (1608, ETH. 8: 63). Udvarhelyszék északi részén és Alcsíkban a leggyakoribb.

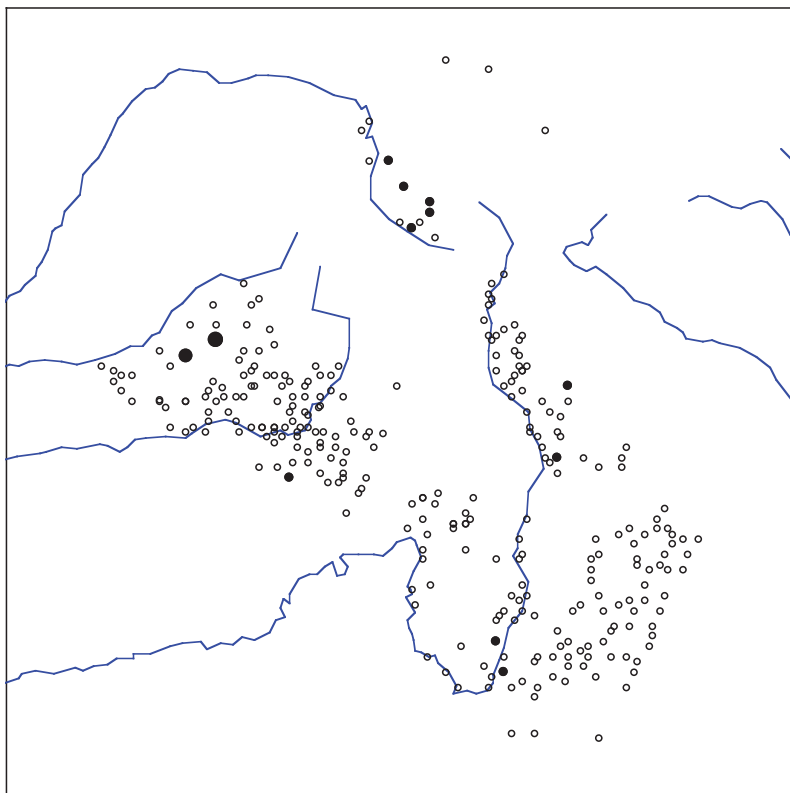
100. ábra: a *homlok* a helynevekben

A *szegelet* 27-szer fordul elő a vizsgált anyagban. Először *szegelet* alakban 1600 körül (ETH. 2: 131). Udvarhelyszék nyugati peremén, Háromszék délkeleti részén szerepel nagy számban. A szó valószínűleg az ősi eredetű *szeg* származéka, földrajzi köznévi jelentése ‘csúcs, kiszögellés’ vagy ‘sarok, beszőgellés’ lehet (TESz.).

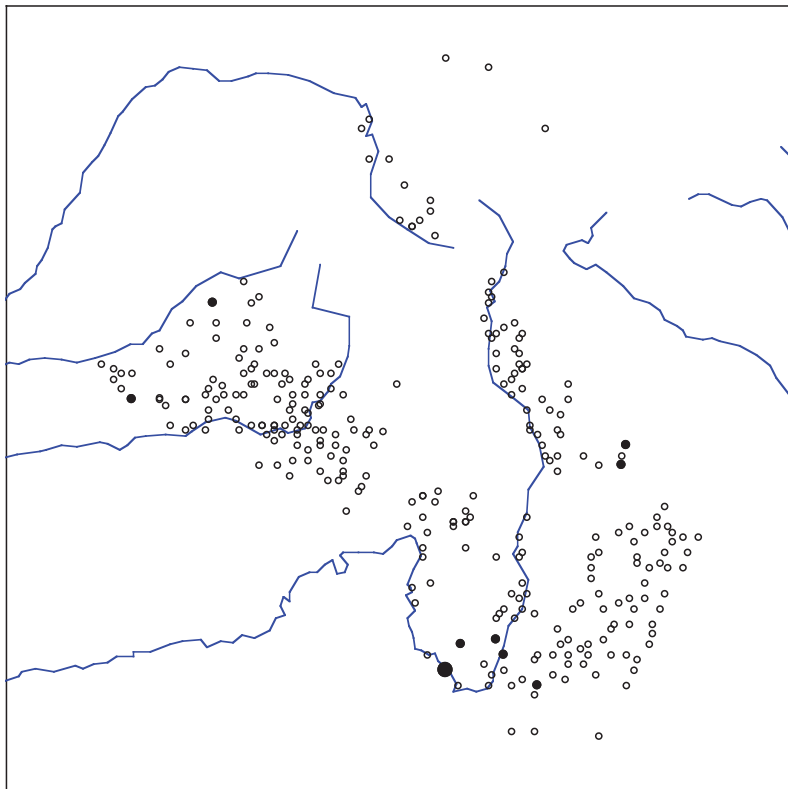
101. ábra: a *szegelet* a helynevekben

Az ismeretlen eredetű *büti* 25 névadatban szerepel. Jelentése ‘a hegy töve’ (TESz.). Első előfordulása: *Ut valasz bütiünel* 1693-ból (ETH. 2: 161). A leggyakoribb a gyergyói falvakban, de előfordul Alcsíkban, Sepsiszékbén és Udvarhelyszék északnyugati részén is.

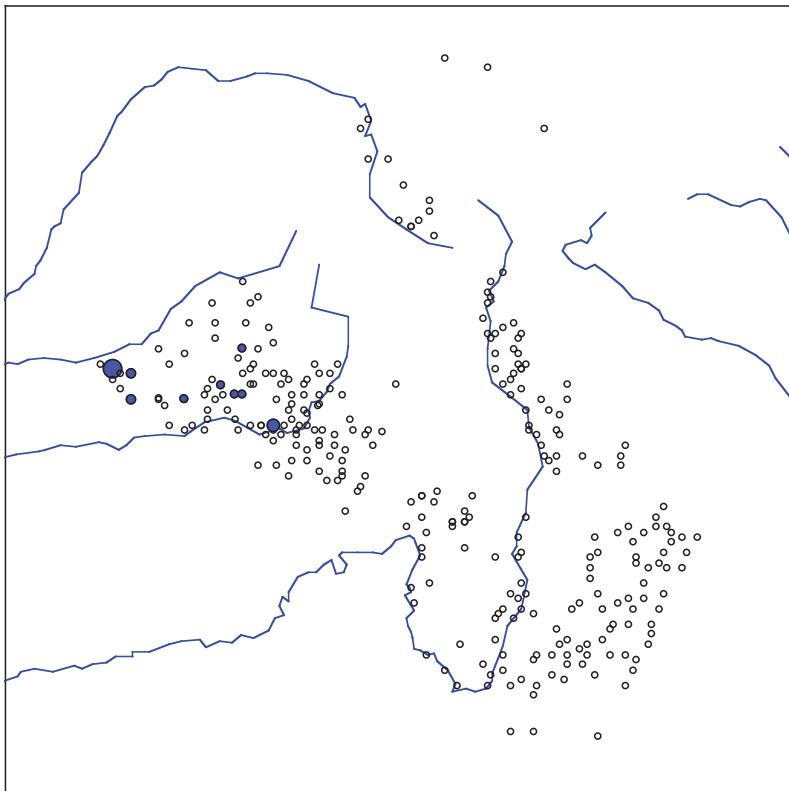
102. ábra: a *büti* a helynevekben

A *far* 20-szor fordul elő a helynevekben, először *far Bik alat* formában, 1619-ben (ETH. 8: 145). Helynevekben valószínűleg ‘hátsó rész’ jelentésben szerepel (HEFTY). A szó ősi örökség az uráli korból (TESz.). A Székelyföldön csak a peremterületeken, Háromszék déli részén az Olt kanyarulatában, Kászon falvaiban és Udvarhelyszék legnyugatibb településein találkozunk vele.

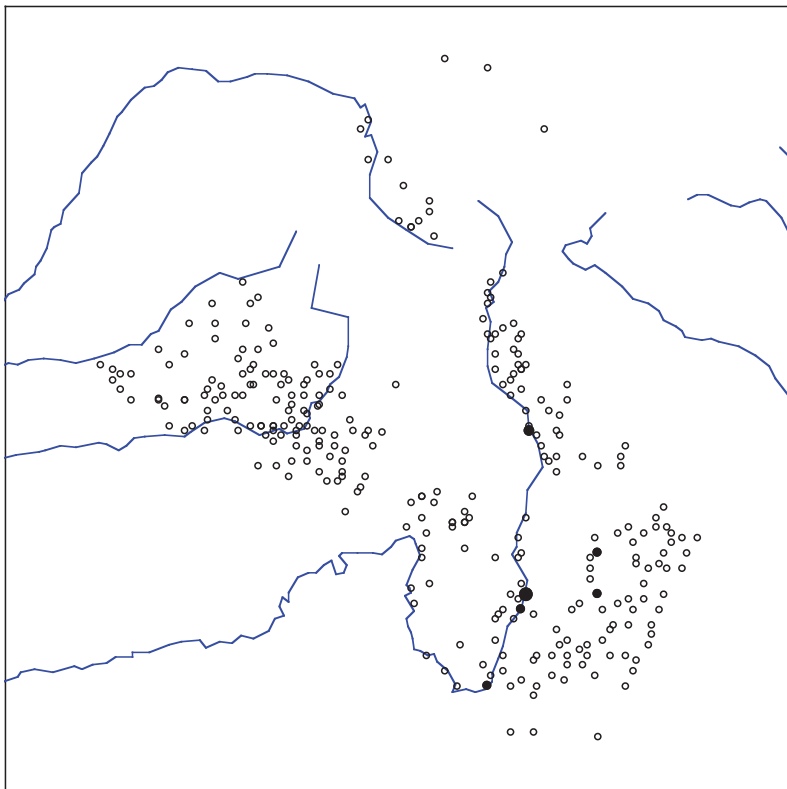
103. ábra: a *far* a helynevekben

A *ropó* 17 adattal szerepel az adattárban. A TESz. szerint a hangutánzó eredetű *rop* szó származéka, ‘lejtő, emelkedő’ jelentésben. Először 1693-ból, *Ropoban* formában (ETH. 6: 46). Kizárólag Udvarhelyszék nyugati részéből fordulnak elő olyan helynevek, amelyekben megvan.

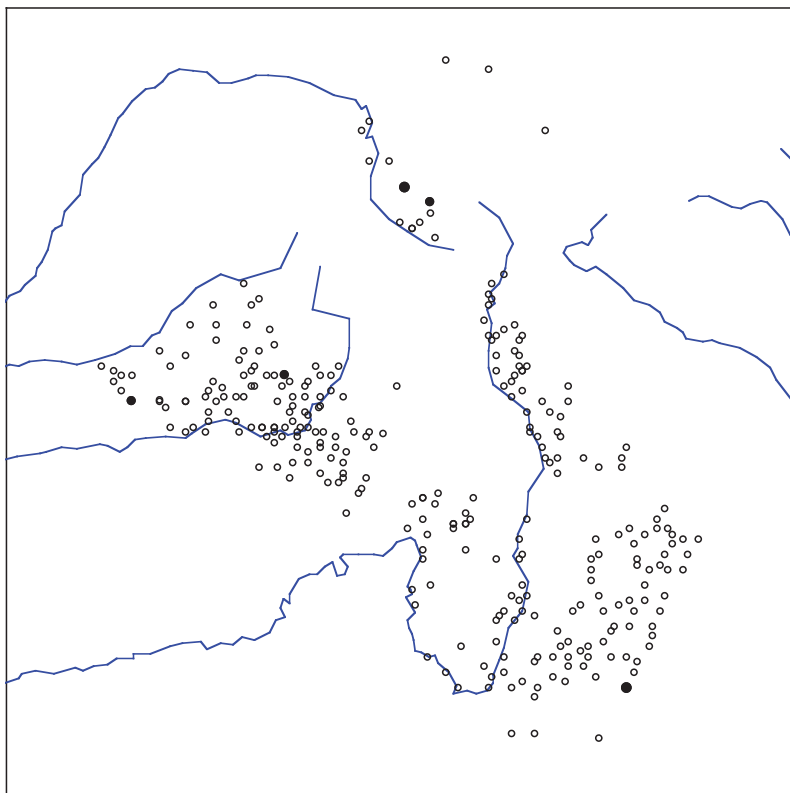
104. ábra: a *ropó* a helynevekben

A bajor-osztrák eredetű *sánc* 14 adatban szerepel. Jelentése ‘védelmől emelt földhányás, töltés, gát’, ‘hosszan elnyúló árok a kiásott földdel együtt’ (TESz.). Első előfordulása: *Patak sanczába[n]* 1671-ből (ETH. 2: 14). Háromszék középső területein és Alcsíkban található meg.

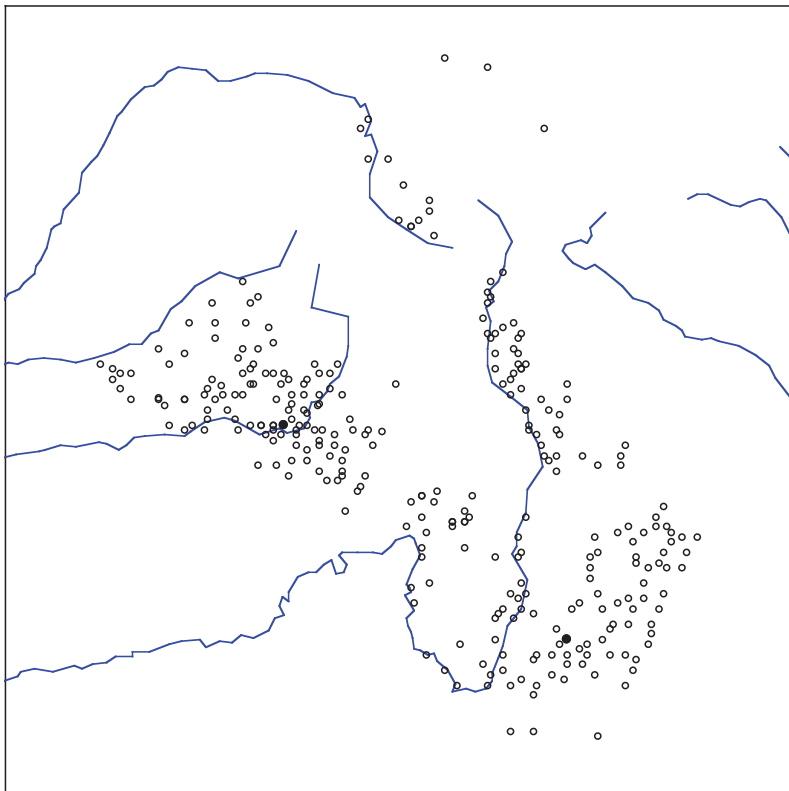
105. ábra: a *sánc* a helynevekben

A *hajlás* ‘szélesebb sekély talajmélyedés’ (HEFTY) 13 helynévben fordul elő. Első adata: *Kert hajlásb[an]* (1722, ETH. 2: 196). Figyelemre méltó, hogy csak a Székelyföld külső részein, peremvidékein: Gyergyóban, Zágonban (Háromszék délkeleti csücskében) és Udvarhelyszék legnyugatibb végében kerül elő.

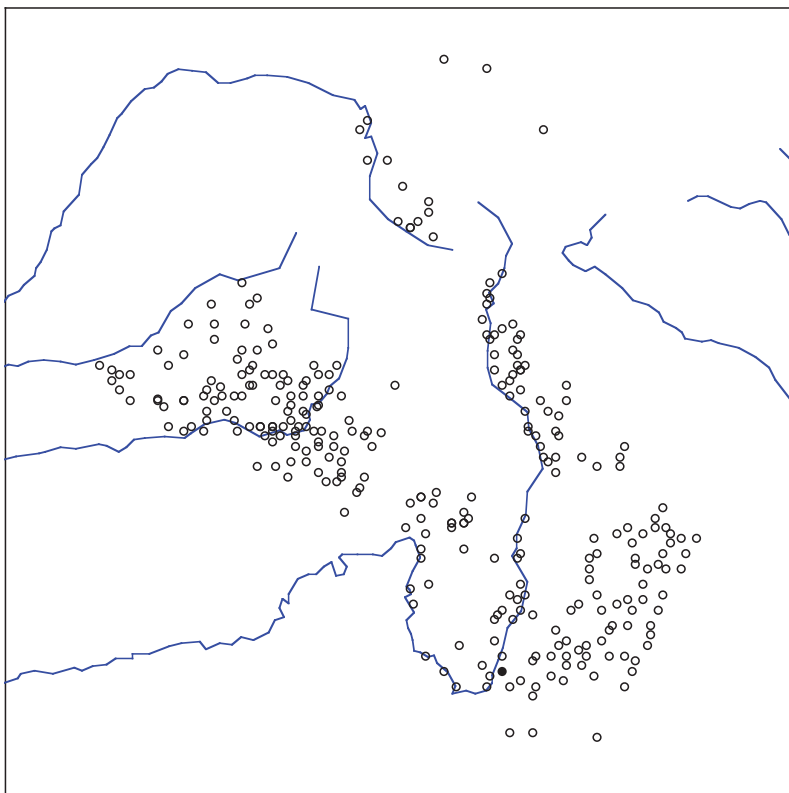
106. ábra: a *hajlás* a helynevekben

Az *ereszkeő* 'lejtő' (SzT.) mindössze két helynévben szerepel az udvarhelyszéki Bétán és a háromszéki Maksán. Első adata: *Őrdög ereszkeő tetején* 1776-ból (ETH. 2: 121).

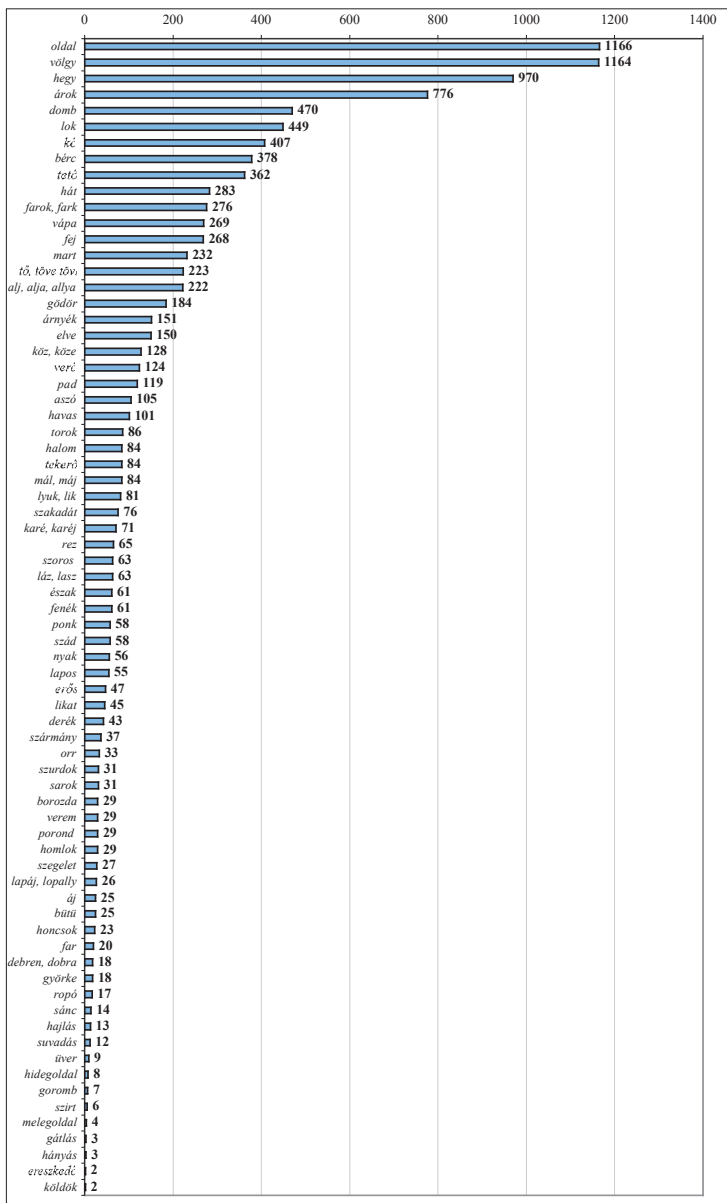

107. ábra: az *ereszkeő* a helynevekben

A török eredetű (TESz.) *köldök* csak két esetben, de egy településen, a háromszéki Szotyorban fordul elő, valószínűleg 'valaminek a középső része' jelentésben. Először *mező köldökben* alakban bukkan föl 1669-ben (ETH. 2: 178)

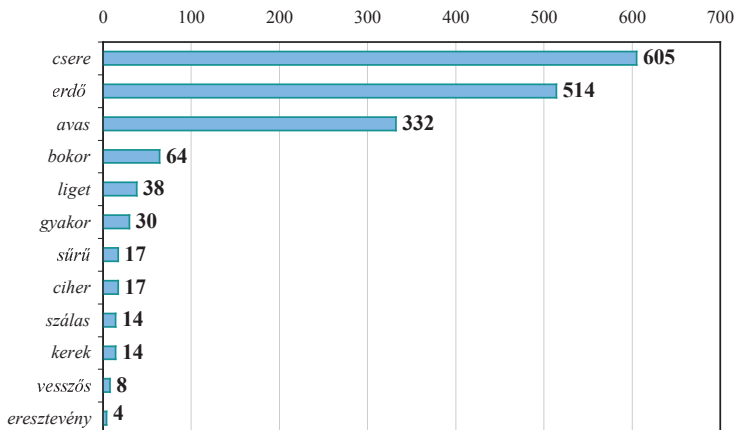
108. ábra: a *köldök* a helynevekben

109. ábra: a térszinformanevek összesített gyakorisági listája

3.2.3.4. Általános növényföldrajzi fogalmak

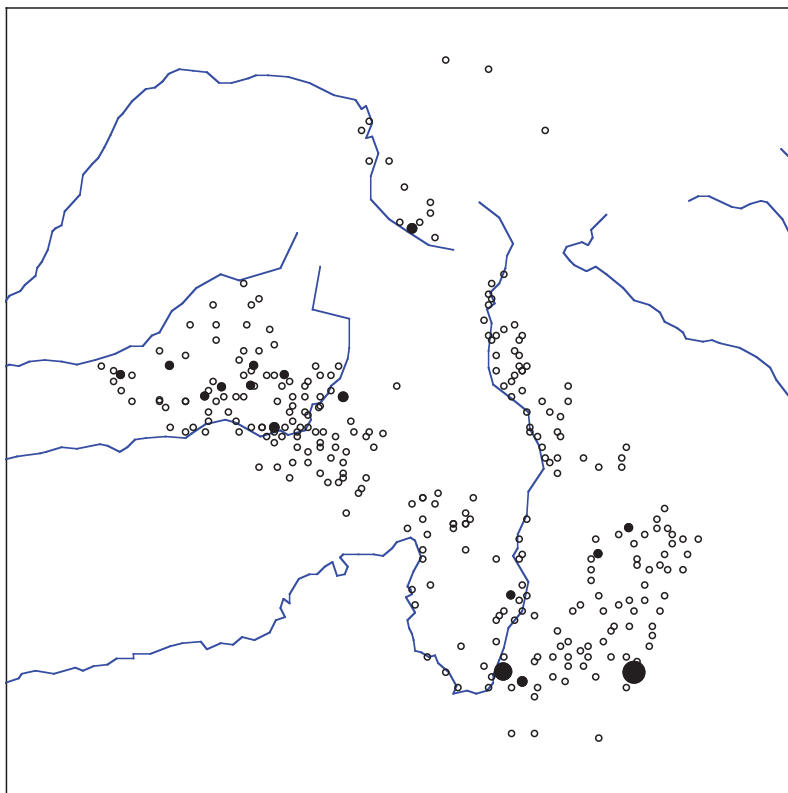
Az alábbiakban a térszinformanevekhez képest kevésbé részletesen, a gyakoriság összevető listájával, és egy-egy jellemző lexéma térképes ábrázolásával mutatom be szőföldrajzi vizsgálatok lehetőségeit ezekben a szócsoportokban.

110. ábra: az általános növényföldrajzi fogalmak gyakorisági listája

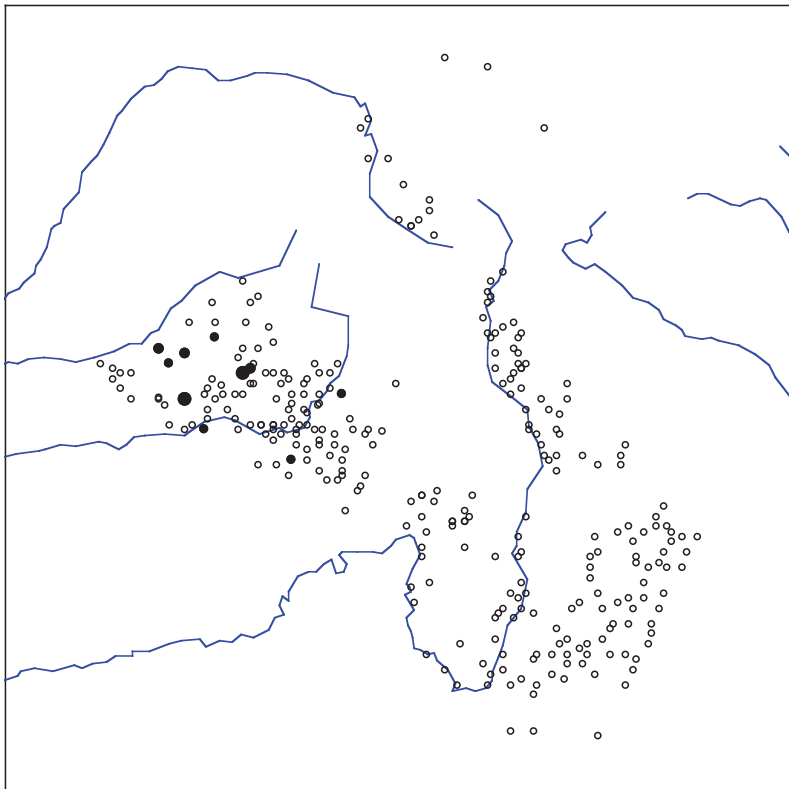
Az ebbe a kategóriába tartozó szavak közül a *csere*, az *erdő* és az *avas* a legtöbb település helynévanyagában előfordul. A *bokor* Háromszékben gyakori, Udvarhelyszékben, Csík-, Gyergyó-ban kevesebb esetben fordul elő. A *liget* Udvarhelyszékben és Háromszék északi részén gyakori. A *szálás* Udvarhelyszék déli részén és Gyergyóban fordul elő. A *ciher* Udvarhelyszék északi részén, Kászonban és Háromszék keleti részén szerepel a helynevekben. A *kerek* 'erdő' jelentésben leginkább Udvarhelyszékben és Csíkban fordul elő. A *vesszős* a Székelyföld nyugati és déli peremén jelentkezik, az *eresztevény* csak Alcsíkban és Háromszék keleti részén.

Példaként a ‘sűrű erdő’ jelentésű *gyakor* szó elterjedését mutatom be, amely 30-szor fordul elő a helynévanyagban. Először 1631-ben *Farkas gyakor* alakban (ETH. 6: 217). Udvarhelyszékben és Háromszék déli részén gyakori, Gyergyóban is előfordul, de a csiki, kászoni területeken teljesen hiányzik.

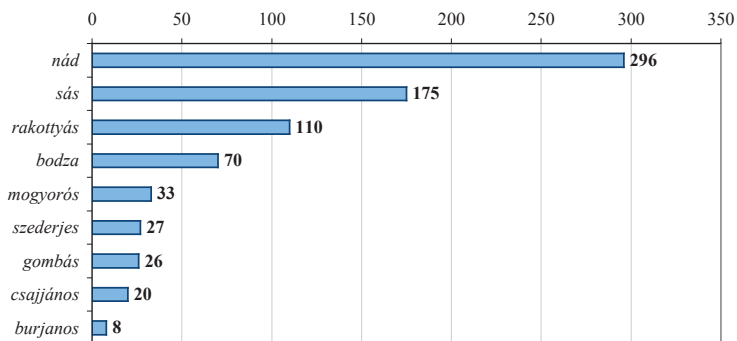
111. ábra: a *gyakor* a helynevekben

A hasonló jelentésű *sűrű* ‘fiatalabb sűrű sarjerdő’ először *Bükösuru berczj* formában szerepel a helynevek között 1655-ből (ETH. 6: 227). Valamennyi adata Udvarhelyszékből való.

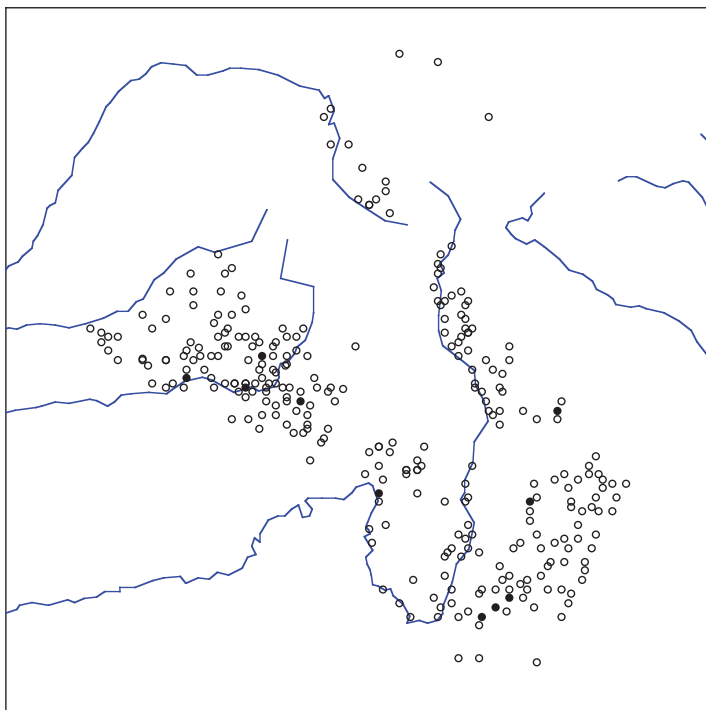

112. ábra: a *gyakor* a helynevekben

3.2.3.5. Növényzetre utaló földrajzi köznevek

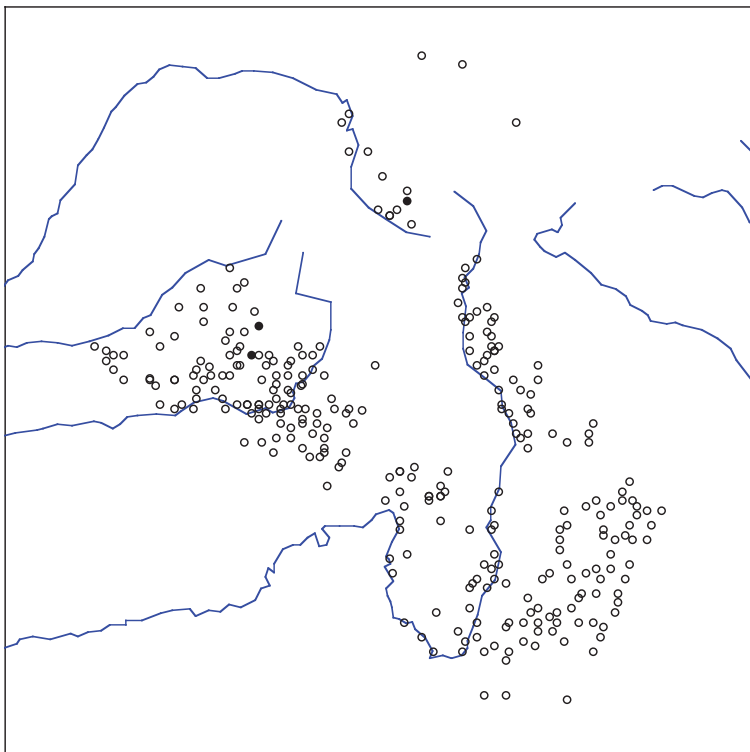
113. ábra: a növényzetre utaló földrajzi köznevek gyakorisági listája

114. ábra: a *mogyorós* a helynevekben

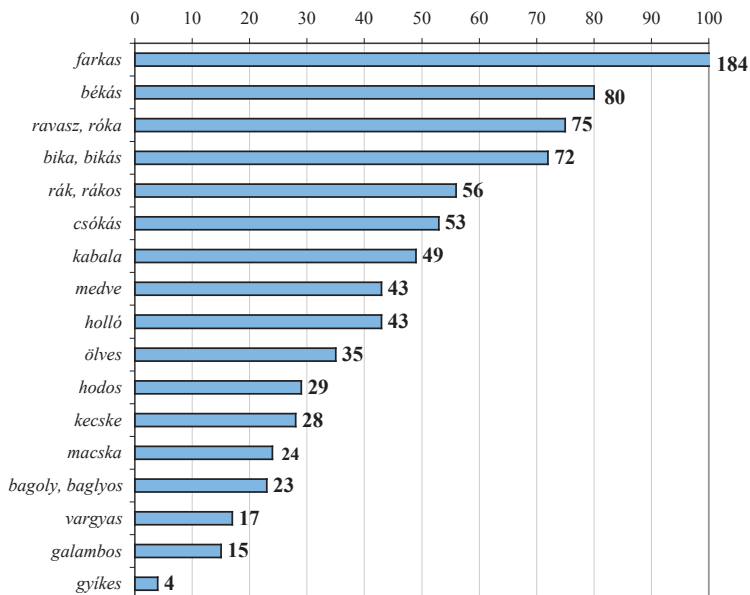
A növényzetre utaló szavak legnagyobb része a Székelyföld minden területén felbukkan: a *nádas*, *sás*, *rakottvás*, *szederjes*, *gombás*, *csajjános*. A *bodza* alakváltozatait és elterjedését a hangtani fejezetben már bemutattam.

Területi kötöttséget mutat viszont a *mogyorós* és a *burjános* szó elterjedése. Előbbi *Mogioro zeg* alakban, 1568-ban fordul elő első alkalommal a helynevek között (ETH. 2: 159). Utóbbi *Burjánosb[an]* formában, 1701-ben (ETH. 2: 183). A *mogyorós* Udvarhelyszék déli részén és Háromszékben, a *burjános* Udvarhelyszék északi részén és Gyergyóban fordul elő.

115. ábra: a *burjános* a helynevekben

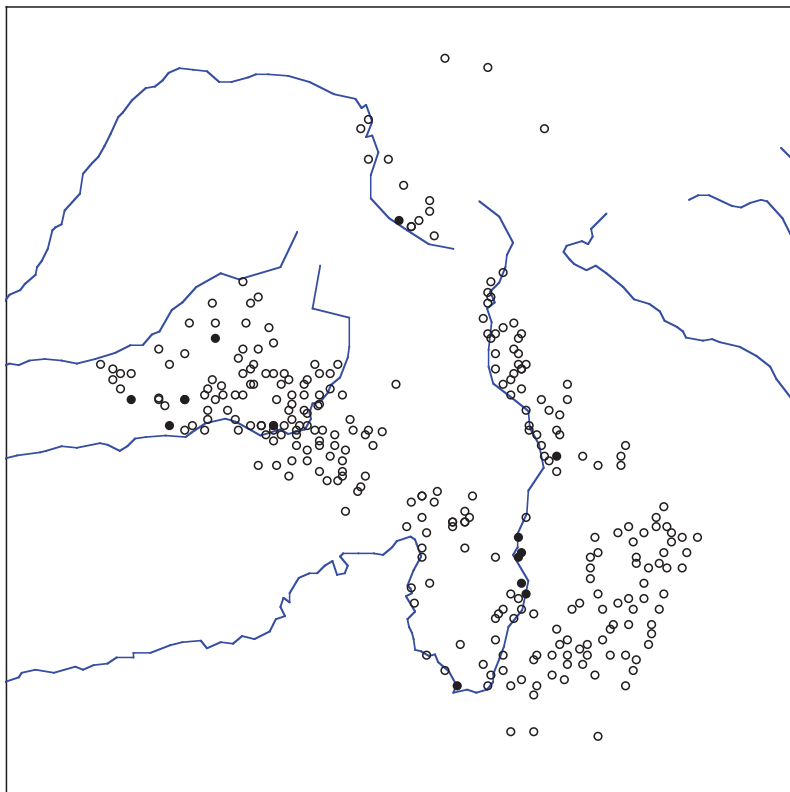
3.2.3.6. Állatvilágra utaló földrajzi köznevek

116. ábra: az állatvilágra utaló földrajzi köznevek gyakorisági listája

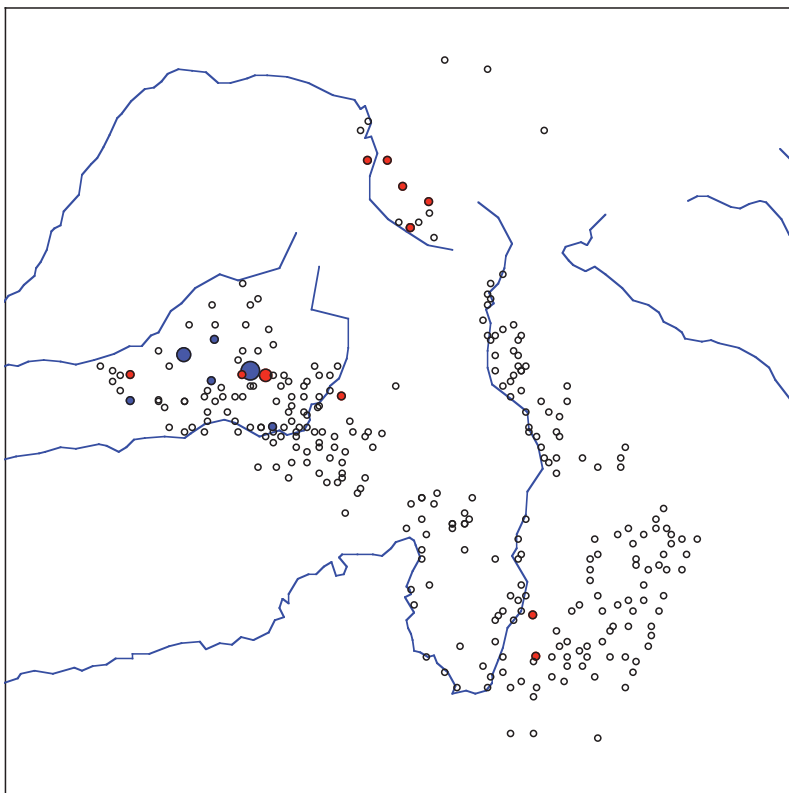
Az állatvilágra utaló szavak közül a *farkas*, *békás*, *bikás*, *rákos* a legtöbb székelyföldi területen előfordul. A róka megjelölésére használt régies *ravasz* 63 helynévben jelenik meg, *róka* változata csak 12-szer fordul elő a nevekben. Látványos földrajzi megoszlást mutatnak a *csóka*, a *macska* és *kecske* állatnevekkel alkotott helynevek.

A *csókás* Udvarhelyszékben és Háromszékben az Olt mentén fordul elő a székelyföldi helynevekben. Első adata a *Csókás előtt* 1699-ből (ETH. 6: 125).

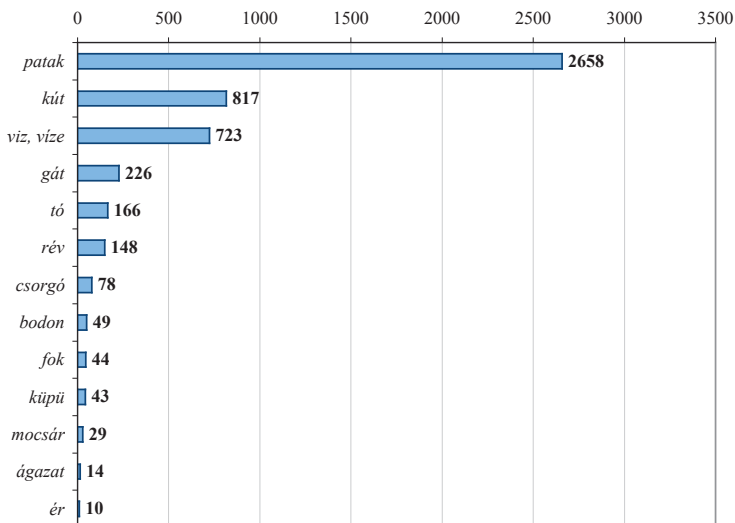
117. ábra: a *csókás* a helynevekben

A *kecske* állatnév Udvarhelyszékben, Sepsiszékbén és Gyergyóban fordul elő a helynevekben. Első adata 1728-ból való: *ketskesben* (ETH. 2: 21). A *macska* szó csak Udvarhelyszék észak-nyugati részén szerepel. Először *Matskas Völgy* formában (1609/1791 – ETH. 6:68).

118. ábra: a *kecske* (pirossal) és *macska* (késsel) a helynevekben

3.2.3.7. Vízrajzi köznevek

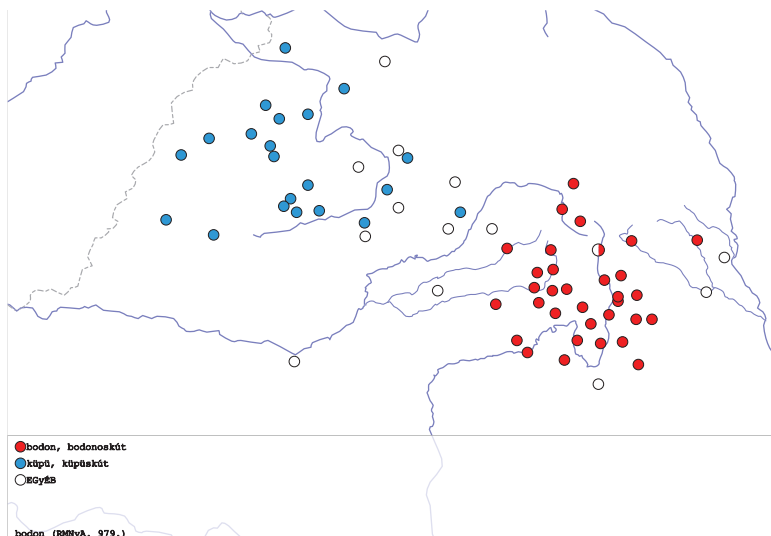

119. ábra: a vízrajzi köznevek gyakorisági listája

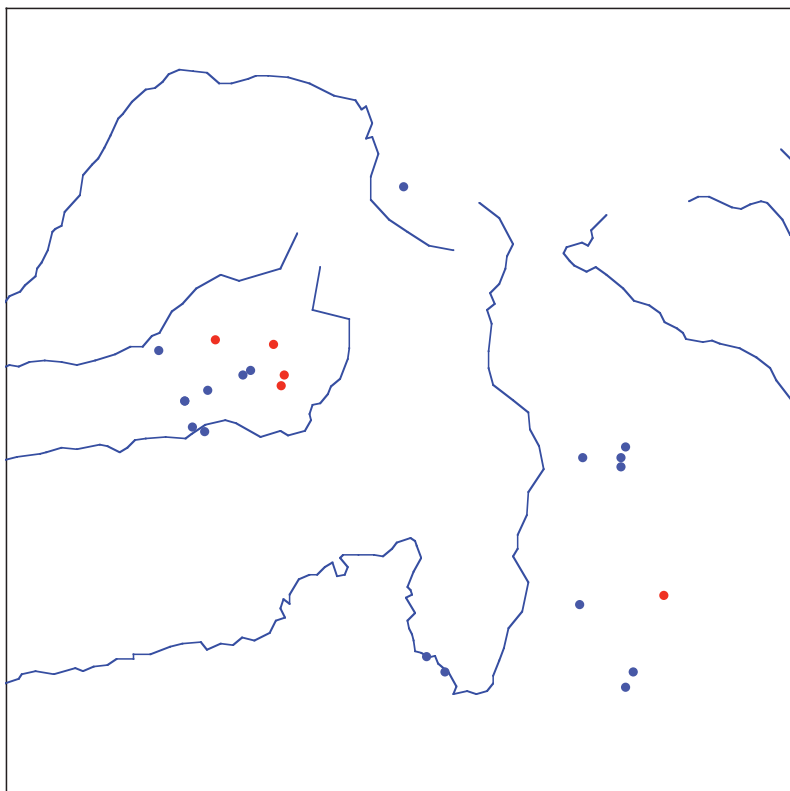
A vízrajzi köznevek köréből tanulságos egybevetni a helynevekben előforduló *bodon* és *küpu* szavak elterjedését. A székelyföldi anyagban 49 példában szereplő *bodon*, *bodom* első adata 1688-ból való, *Bodonban* formában (ETH. 6: 47). A szó déli szláv eredetű, helynevekben valószínűleg ‘a kút gödrének kibélelésére felhasznált odvas vagy kivájt fatörzs’ jelentése miatt találkozunk vele sűrűn (TESz. *bödön* alatt). Erdélyi jelentéseit a Szótörténeti tár bőséges példatárral szemlélteti: ‘faedény’, ‘kivájt fatörzs’, ‘bodonhíd’ és *bodonkút* mint ‘odvas, vagy kivájt fatönkben felfogott forrás’.

A *köpu* ~ *küpu* ótörök eredetű kifejezés, amelynek történeti előfordulásai között szintén találunk ‘faedény’ és ‘forrás vagy kút falául alkalmazott kivájt faderék’ jelentést (TESz. *köpu* alatt). A székelyföldi helynevek egyik legkorábbi adatában szerepel, *Kollathkwpw* alakban, a Háromszék déli részén fekvő Hídvégről, 1448-ból (ETH. 2: 61).

Az RMNyA. 979. térképlapja alapján tanulmányozható a két szó 20. századi szóföldrajzi képe: ezek szerint a Székelyföld egészen a *bodon* a jellemző, Erdély középső és nyugati részén pedig egységesen a *küpi*. A történeti helynevek viszont egész más képet mutatnak: a *küpi* is nagy számban jelentkezik a Székelyföldön, elsősorban Udvarhelyszék nyugati – tehát a mezőségi területekkel érintkező – részén, de Kászonban, dél-háromszéki településeken és Gyergyóban is. A *bodon* ~ *bodom* ezzel szemben csak az udvarhelyszéki Havasalján és a Nyikó mentén, valamint Háromszék keleti peremén, Gelencén fordul elő.

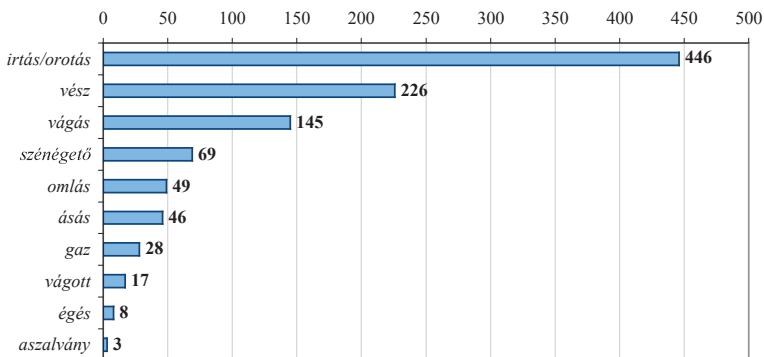

120. ábra: a *bodon* és *küpi* szóföldrajza az RMNyA. alapján

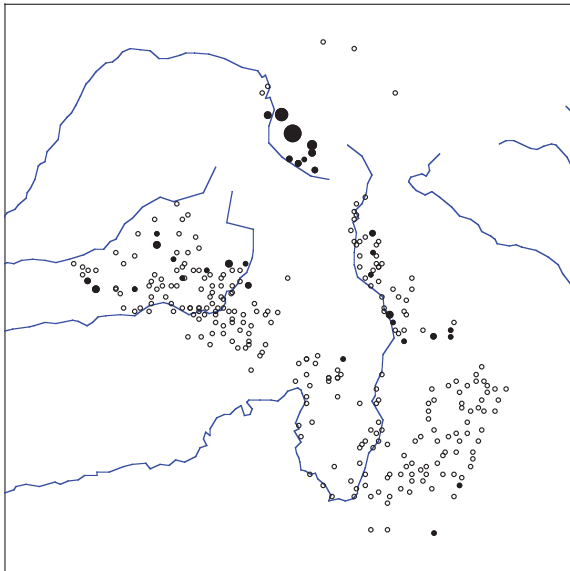
121. ábra: a *bodon* és *küpi* a székelyföldi helynevekben

3.2.3.8. Irtással kapcsolatos földrajzi köznevek

122. ábra: az irtással kapcsolatos földrajzi köznevek gyakorisági listája

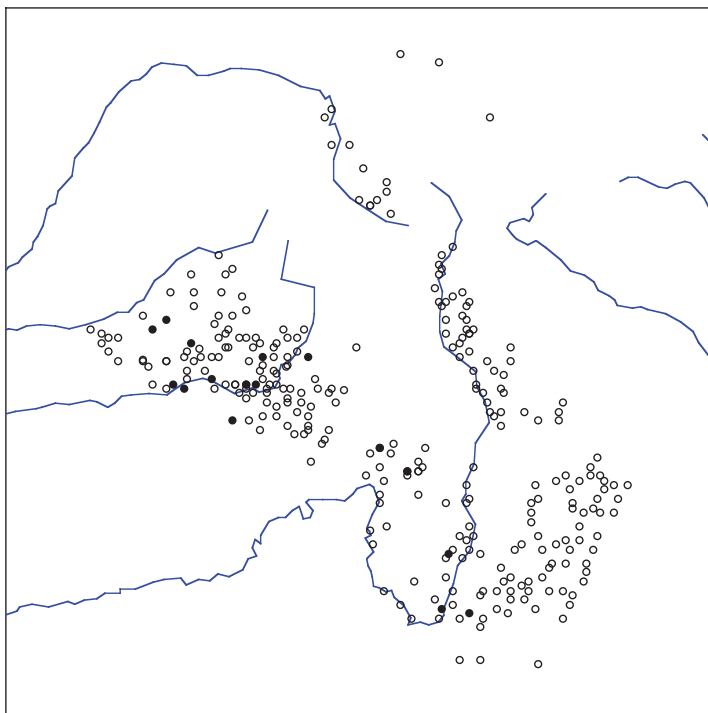
Az erdőirtással kapcsolatos szavak közül a *vész*, a *vágott* és a *szénégető* kifejezések földrajzi elterjedését vizsgálom.

123. ábra: a vész a székelyföldi helynevekben

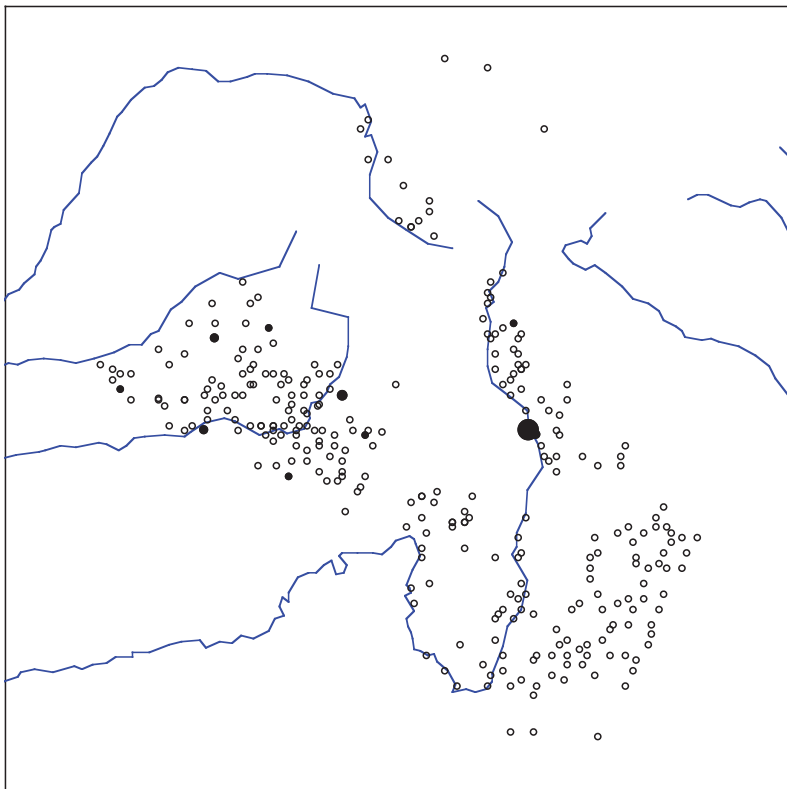
A bizonytalan eredetű *vész* ‘elpusztult erdőrészlet, irtás’ jelentését a TESz. is adatolja. Sajnos a Szótörténeti tár megfelelő kötete még nem jelent meg, ezért különböző erdélyi jelentésváltozataival kapcsolatban nincsenek biztos fogódzóink. A székelyföldi helynévanyagban meglehetősen nagy számban, 226-szor szerepel. Első adata 1610-ből az *Eghett úesz* (ETH. 6: 251). Területi eloszlása elsősorban Gyergyóra, Csíkra és Udvarhelyszék északi részére összpontosul. A két háromszéki adat abban a tekintetben is különbözik a többitől, hogy mindkettő kései, 19. századi feljegyzésű.

A *vágott* az ugor, esetleg finnugor *vág* szó származéka, ‘irtás’ jelentésben. A Szótörténeti tár melléknévi és főnévi használatát is adatolja a helynevekben. A székelyföldi adatok között 17 példát találunk rá, először 1677-ből, *Vagot ut* formában (ETH. 2: 68). Földrajzi elterjedése azt mutatja, hogy elsősorban Udvarhelyszék déli részén, valamint Háromszék nyugati felén jellemző kifejezés.

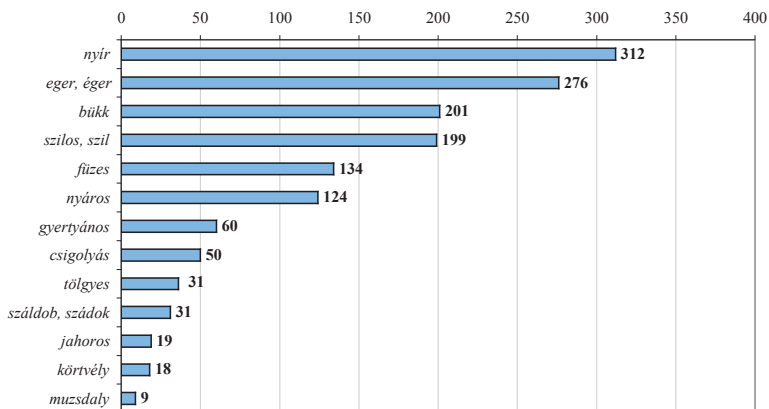
124. ábra: a *vágott* a székelyföldi helynevekben

A *szénégető* kifejezés olyan irtáshelyre vonatkozik, ahol szenet égettek. A Szótörténeti tár melléknévi jelentését (‘szénégetéssel foglalkozó’) és személyre vonatkozó jelentését is adatolja. A székelyföldi helynevekben 1671-ben tűnik föl először: *Szen egetőnek also fele* (ETH, 8: 26). Előfordulásai udvarhelyszéki és csíki falvakból valók, Háromszék területén egyáltalán nem találjuk meg.

125. ábra: a *szénégető* a székelyföldi helynevekben

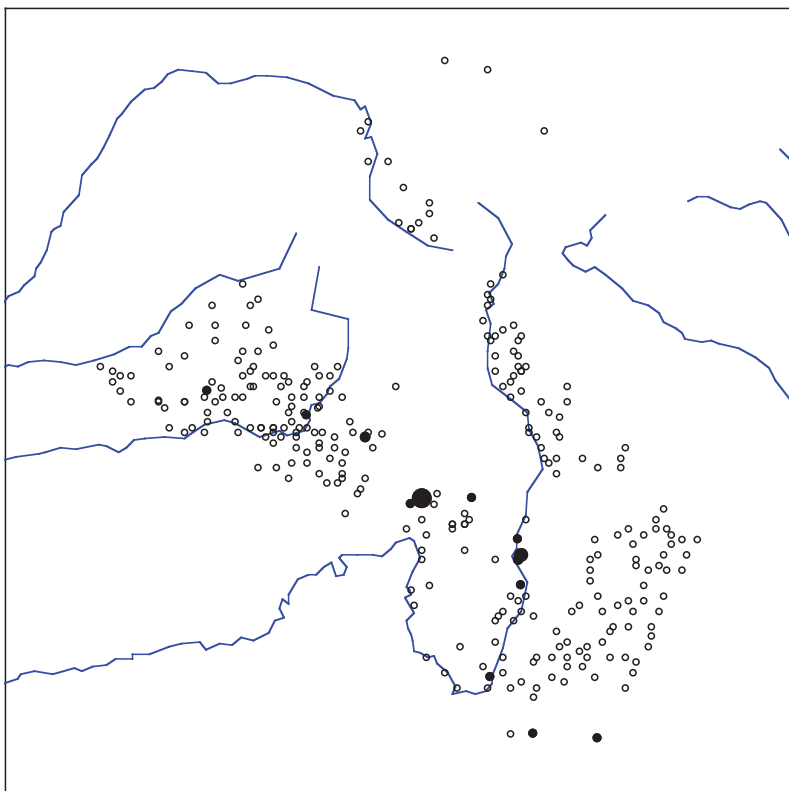
3.2.3.9. Fanevekből alakult földrajzi köznevek

126. ábra: a fanevekből alakult földrajzi köznevek gyakorisági listája

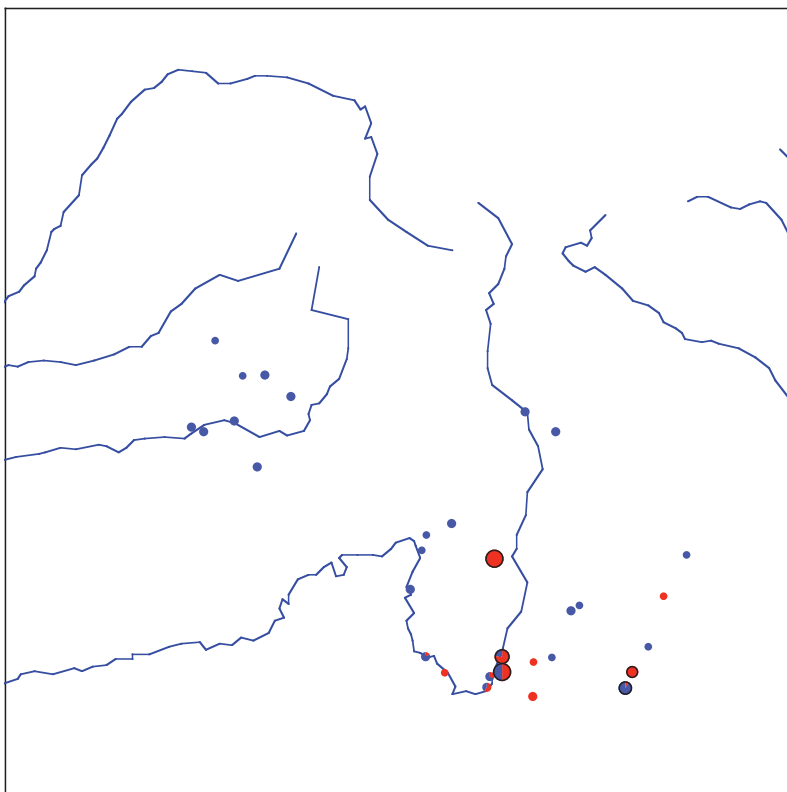
A fanevek többsége nagy számban, egyenletes eloszlásban jelenik meg a székelyföldi helynevekben. Példaképpen a ‘hárs’ jelentésű *száldob* ~ *szádok*, a hasonló jelentésű *fűz* ~ *csigolya* és *tölgy* ~ *muzsdaly* elterjedését mutatom be.

A ‘hársfa’ jelentésű *száldob*, *szádok*, *száldok* 31 helynévben fordul elő. A szót ismeretlen eredetű erdélyi tájszóként tartja számon a TESz. A Szótörténeti tár is ‘hársfa, hársfaerdő’ jelentését adatozza. A székelyföldi helynevekben először 1590-ben bukkan föl, *szaldobos* formában (ETH. 2: 185). Adatai Udvarhelyszék déli részéről, az Erdővidékről, Háromszék közepső, valamint déli területeiről valók.

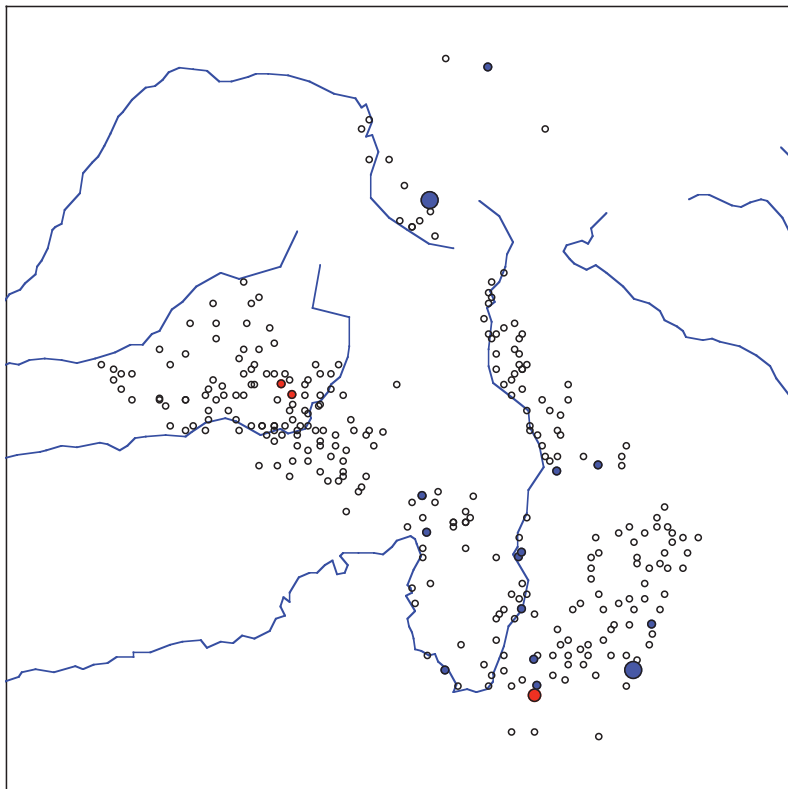
127. ábra: a száldob, szádok, száldok a székelyföldi helynevekben

A különböző fanevek pontos jelentését történeti adatokban nem lehet minden esetben meghatározni. A *csigolya* és *fűz* szavak földrajzi elterjedtségét a hasonló jelentés kapcsán érdemes együtt vizsgálni. A *csigolya* vitatott, talán ősi, esetleg török eredetű szó ‘kosárfonó fűz’ jelentésben (TESz.). A *csigolyás* ‘csigolyafűzzel benőtt hely’ földrajzi köznév az SzT. alapján elsősorban székelyföldi tájszó. A *fűz* valószínűleg ősi, finnugor eredetű szó (TESz.). A *fűzes* melléknévi és földrajzi köznévi ‘fűzberek’ jelentését Erdély más tájairól is adatozza a Szótörténeti tár. Helynevekben való megjelenésük jól elhatárolódik: míg a *fűz*, *fűzes* szavak Udvarhelyszékben, Alcsíkban és Háromszék több vidékén is megjelennek, a *csigolya*, *csigolyás* csak Háromszékben, legtöbbször annak déli részén fordul elő.

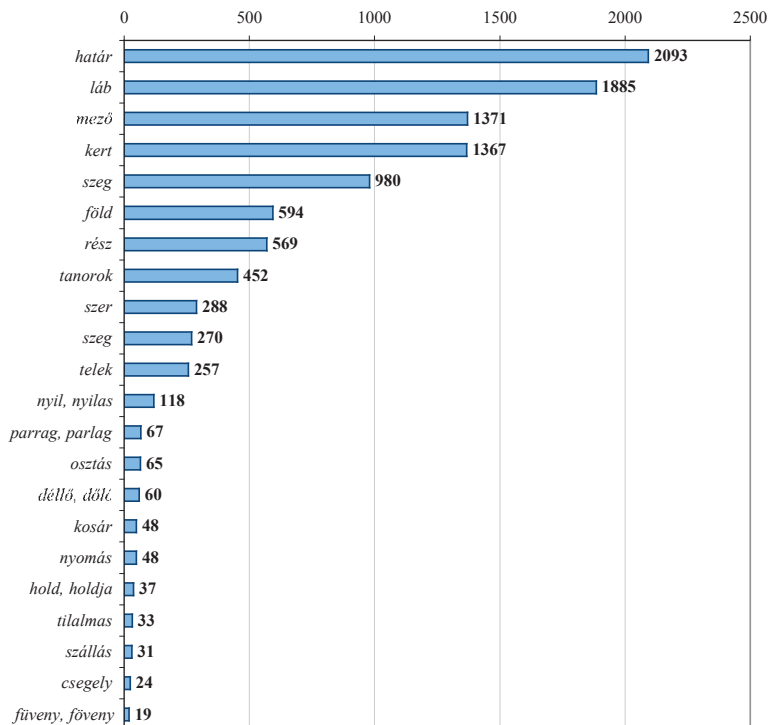
128. ábra: a *csigolya* (piros) és a *fűz* (kék) a székelyföldi helynevekben

A *tölgy* főleg háromszéki adatokban kerül elő, de Kászonban és Gyergyóban is szerepel a helynevekben. Első előfordulása 1664-ből: *tölgyre menőben* (ETH. 2: 176). A *muzsdaly* először 1598-ban jelenik meg: *músdalos uta* (ETH. 6: 137). Csak az udvarhelyszéki Nyikómalomfalva és Székelylengyelfalva, valamint a dél-háromszéki Bikfalva névanyagában található meg.

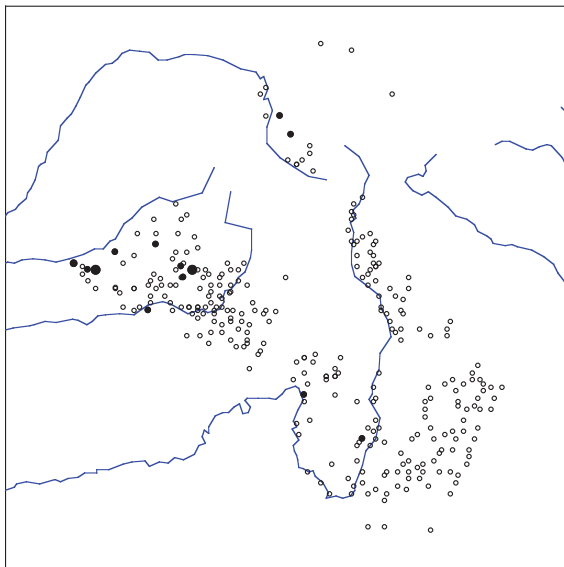
129. ábra: a *tölgy* (késsel) és *muzsdaly* (pirossal) a székelyföldi helynevekben

3.2.3.10. Földhasználattal kapcsolatos földrajzi köznevek

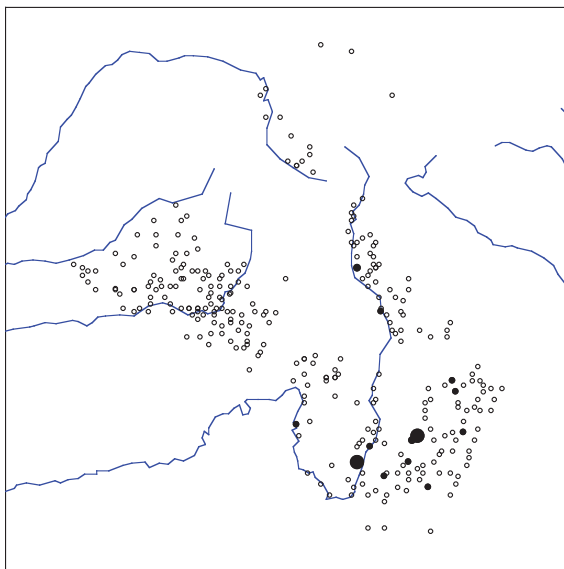

130. ábra: a földhasználattal kapcsolatos földrajzi köznevek gyakorisági listája

A földhasználattal (földműveléssel, gazdálkodás- és birtoklástörténettel) összefüggő földrajzi köznevek többsége hatalmas számban fordul elő a különböző határnevekben, ezért földrajzi elterjedtségük nehezen vizsgálható. Példaképpen a Székelyföldre különösen jellemző *tilalmas* 'tiltott erdő, legelőterület' és a *csegegy* 'ék alakú szántóföld' szavak szóföldrajzát illusztrálom. A *Tilalmas* 1590-ben fordul elő először (ETH. 6: 218). Elsősorban Udvarhelyszék vidékéről adatolható, de Háromszékből és Gyergyóból is akadnak rá példák. A *csegegy* első említése *Csegegyben*, 1623-ból (ETH. 2:160). Háromszékben és Csíkban találjuk meg, Udvarhelyszék területéről teljesen hiányzik.

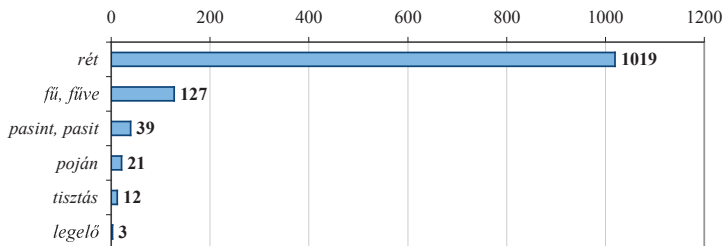

131. ábra: a *tilalmas* a székelyföldi helynevekben

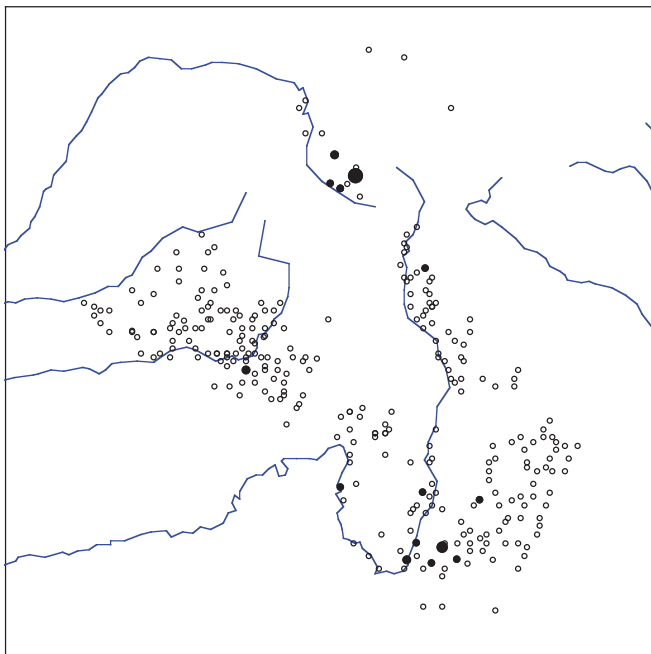
132. ábra: a *csegely* a székelyföldi helynevekben

3.2.3.11. Legeltetéssel kapcsolatos földrajzi köznevek

133. ábra: a legeltetéssel kapcsolatos földrajzi köznevek gyakorisági listája

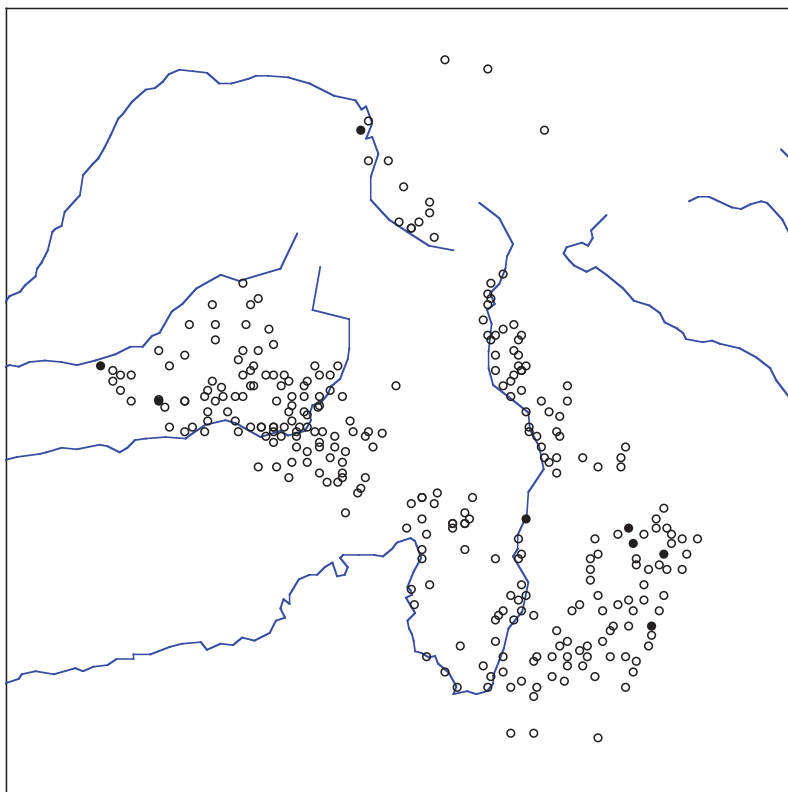
A rétek, kaszálók, legelők megnevezései közül a *pasint* és a *poján* ~ *pojánka* földrajzi elterjedését mutatom be.

134. ábra: a *pasint* a székelyföldi helynevekben

A szláv eredetű *pasint* a *pázsit* alakváltozata, ‘gondozott füves terület, gyepterület, gyepterület, gyepterület’ jelentésű (TESz.). A székelyföldi helynevekben először 1617-ben jelenik meg, *pasinton alakban* (ETH. 2: 175). Előfordulásai főleg Gyergyóra és Háromszék déli részére összpontosulnak.

A román eredetű (TESz.) *pojána* ~ *pojánka* ~ *poján* jelentése ‘két hegy közötti, magasan fekvő havasi rét, tisztás’. Főleg a Székelyföld peremvidékein jelenik meg, legkorábbi adata csak a 18. század közepéről, 1744-ből való: *Poján Réti mellet* (ETH. 6: 219). Szóföldrajzi képe a magyar–román nyelvi kontaktusok székelyföldi gócpontjairól is árulkodik.

135. ábra: a *poján* a székelyföldi helynevekben

3.2.4. Testrésznevből alakult földrajzi köznevek

Külön figyelmet érdemel az a jelenség, hogy a székelyföldi helyneveket alkotó térszinformanevek között milyen nagy számban találunk testrésznevből alakult földrajzi közneveket. Gyakoriságuk sorrendjében ezek a következők: *oldal, hát, farok, fej, torok, mál, fenék, nyak, derék, orr, homlok, far, köldök, szád*. Ezek a szavak teszik ki a viszonyító jelentésű térszinformanevek összes előfordulásának több mint felét. Belső földrajzi tagoltságuk kapcsolatát nem mutat, de székelyföldi jelentőségük kimutatásához arányukat érdemes lenne összevetni egy hasonló természeti viszonyokkal rendelkező táj névanyagával.

A mikronevek rendszerezési kísérletei közül kiemelkedő két korai mű, BENKŐ LORÁNDnak a Nyárádmente és KÁZMÉR MIKLÓSNak az Alsó-Szigetköz földrajzi neveiről szóló írása egyaránt foglalkozik ezzel a szócsopottal. BENKŐ LORÁND külön csoportba sorolta a testrészneveket a nyárádmenti helynevek jelentéstani rendszerezésében (BENKŐ 1947: 30–2). A térszinformanevek közé sorolt testrésznevekről megállapítja, hogy a „népnek a környezetet megelevenítő, emberi és állati tulajdonságokkal felruházó hajlandósága” eredményeként jöttek létre, és ez a névadási mód egyfajta nyelvi univerzálé. Hasonló jelenségeket idéz a román nyelvből: *coastă, dos, gură*. Ezután a testrésznevből alakult földrajzi közneveket sorolja föl, megadva etimológiájukat, jelentésüket, és azokat a helyneveket, amelyekben előfordultak: *far, köldök, tompor – Antálnéfare, Nyárátköddök, Tompór* stb. KÁZMÉR MIKLÓS a névalkotásban szerepet játszó testrészneveket a helynevek megkülönböztető, azon belül viszonyítást kifejező elemei közt taglalja, és felhívja a figyelmet arra, hogy az ilyen névelemek „rendszerint már egy meglévő földrajzinévhez járulnak..., önállóan ritkán fordulnak elő, s ilyen esetben nyilvánvalóan másodlagos alakulatok”. Példái között történeti és jelenkori adatokat egyaránt szerepeltet: *fő* ‘víz forrása’ – *Muchulafew*; *oldal* ‘egy tájrész oldalsó része’ – *Szigetódá* (KÁZMÉR 1957: 61–2).

Az 1960-as és ’70-es években nagy lendülettel zajló országos helynévgyűjtéshez is kapcsolódva több olyan rendszerező tanulmány született, amely a fenti művek elemzési gyakorlatát követte és fejlesztette tovább, és rendszerint külön kategóriába sorolta a vizsgált helynévanyagban található testrésznevekből alkotott földrajzi neveket. Az efféle tanulmányok közül itt csak INCZEFI GÉZA nagy hatású könyvét említem, Makó

környékének helyneveiről (1970). Külön tanulmányban foglalkozott a járszági és tiszazugi földrajzi nevek antropomorf és teriomorf vonásaival FARKAS FERENC (1997).

Az 1990-es évektől a névelemző munkákban előtérbe került az az igény, hogy egy terület helynévanyagának vizsgálatában meg kell szüntetni a nevek nyelvi rendszerezésének korábbi szemléleti kevertségét. HOFFMANN ISTVÁN helynévelemzési modelljét bemutató könyvében leszögezi, hogy a névkeletkezési lehetőségeik között nem létezik közvetlen testrésznév → helynév átmenet, hanem ez a fejlődési út áttételekkel megy végbe: „a metaforikus helynevek között természetesen nem tartjuk számon a teriomorf, illetőleg antropomorf szemléleten alapuló földrajzi közneveket: *hát, gerinc, nyak, láb* stb. A metaforikus jelentésváltozás ezekben a földrajzi köznévi jelentés kialakulása során ment végbe, így nem a névalkotás jellegzetessége” (HOFFMANN 1993: 111–6).

A helynevek szemantikai szerkezetét vizsgáló tanulmányában (2000) HOFFMANN tovább pontosítja a tulajdonnevekre alkalmazható jelentéstani elemzési lehetőségeket: megállapítja, hogy helynevek esetében nem hagyományos szemantikai fogalmak (állatnév + testrésznév: *Borzhát* ‘hely, nem pedig egy borz nevű állat háta’), hanem a nevek alkotásában közvetlenül szerepet játszó szócsoportok jelentéstani kategóriái alkalmasak (sajátosságot kifejező szó + földrajzi köznévi: *Borzhát*, illetve helyzetviszonyító szó + egyéb helynévi: *Alsó/kenderszeridülő*).

A többszintű elemzési modell alkalmazásakor nem lehet figyelmen kívül hagyni az elmélet egyik alappilléret, miszerint minden név szükségszerűen motivált. A hivatalos nevek kategóriájában már ez a motiváció jócskán áttételes lehet, és ez megnehezíti az azonos szempontú kategorizációt. A HOFFMANN-féle modell keletkezéstörténeti típusaiba a testrésznévből alakult földrajzi köznevek segítségével létrehozott helynevek nagy tömege beleilleszthető, de néhány egyéb névfajta elemzése gondokat okozhat. Példaképpen HAJDÚ MIHÁLY budapesti utcanevekről írott tanulmányából idézem a következő helyneveket, amelyek névvé alakulásakor nem feltételezhetünk földrajzi köznévi áttételt: *Bonc* ‘comb’ *utca*, *Borda utca*, *Csont utca*, *Ököl utca*, *Szív utca* (HAJDÚ 1975: 33).

A névtani irodalom tanulságai alapján tehát a természetes névkeletkezés során testrésznevekből földrajzi köznevek alakultak ki, és azután váltak más hasonló közszavakhoz hasonlóan (*domb, hegy, ér*), önmagukban vagy más névrészekkel kiegészülve tulajdonnévvé. Az efféle névalakulási mód élő voltára egy meglehetősen

modern névanyag elemzése ad tanúbizonyságot: a sziklamászó útnemek névanyagának szókinccsében is megtaláljuk a *gerinc, has, pocak* stb. kifejezéseket (KUNA 2006).

A testrésznév → földrajzi köznév (vagy: térszinformanév, térszíni forma) jelentésváltozás, szóalakulási mód a hasonlóságon alapuló, metaforikus névátvitelnek csoportjába tartozik (PUSZTAI 2003). BENKŐ LORÁND az efféle változások szinkrón egységére, nyelven kívüli tényezőire hívta föl a figyelmet: „Az ember, állat testének oldalsó része, a hegy, domb meredekebb lejtője, a szekér hosszanti szélső határoló részlege, a könyv, papír kétoldali lapos felülete stb. közül a névátvitel külső, nyelven kívüli feltételeként legalább kettőnek időegységben kellett lennie, és objektíve is hasonlítani kellett egymáshoz” (BENKŐ 1988: 81–2). Érdemes még idézni MÉSZÖLY GEDEON veretesen megfogalmazott gondolatait e nyelvtörténeti folyamat lélektani hátteréről: „Ez is nyelvi maradványa annak a régesrégii világnak, melyben az ember minden Isten-teremtésében és maga alkotmányában önmagát látta, más mindennek tagjaiban önmaga tagjait. A hegynek is lábát, farát derekát, hátát, homlokát látta, a korszónak is talpát, hasát, csöcsét, száját, fülét” (MÉSZÖLY 1982: 132).

KÁROLY SÁNDOR jelentéstanában közel negyven olyan lehetséges metaforikus kapcsolatot ír le, amelyekben két valóságelem között hasonlóság alapján visszük át az egyik nevét a másikra. Ezeket az összefüggéseket az elsődleges és másodlagos jelentés jelentésszintjain alapján (1. személy, 2. emberi testrész, 3. állat, 4. állati testrész, 5. növény, 6. növényrész, 7. természeti jelenség, térszíni forma, 8. használati tárgy, emberi gyártmány, 9. építmény, tartózkodási hely, 10. elvont dolog) csoportosítja. A példákban látható, hogy a testrésznév → földrajzi köznév változás nem elszigetelt, különleges nyelvi-gondolkodási modellt követ, hanem egy szélesebb paradigma egyik részlete: emberi testrésznévből keletkezhet személyt jelölő szó (*hólyag*), másik emberi testrész neve (*fej* → *lábfej*), növény neve (*árvalányhaj*), növényrész neve (*bajusz*), tárgy neve (*kerékagy*), elvont dolog neve (*velő* ~ *veleje*), állati testrésznévből csoport (*szárnny*), emberi testrész (*csőr*), természeti jelenség (*fark*) stb. neve. Hasonlóan térszíni forma (vagyis földrajzi köznév) keletkezhet emberi testrésznévből (*hát, orr, torok*), állati testrésznévből (*taréj*), tárgynévből (*lánc*) stb. (KÁROLY 1970: 373–6).

A testrésznevek különböző képzett, ragozott és összetett alakokban, valamint állandósult szókapcsolatokban, szólásokban történő jelentésváltozásait taglalta

tanulmányában MIKÓ PÁLNÉ, ábrázolva a testrésznevek kitüntetett szerepét a fogalomalkotásban (MIKÓ 1993).

A testrésznévből alakult jelentéstani csoportokat gyakran emlegetik a metaforaközpontú kognitív nyelvészeti írások példái között is. SZILÁGYI N. SÁNDOR a testrészek neveinek nyelvspecifikus jelentésváltozásaira hívja fel a figyelmet: „a testrésznevek dolgok részeire való kiterjesztése alighanem egyetemesen jellemző a legkülönbözőbb nyelvekben, de hogy minek lesz tényleg ilyen metaforikus neve, az nagyon is függ az egyes nyelvektől. A románoknak például ugyanolyan szórakoztató, mikor megtudják, hogy magyarul a csupornak füle is van, mint nekünk az, hogy románul a lapátnak farka van (coada lopeții), nem nyele” (SZILÁGYI N. 2004).

A testrésznévből alakult térszínformanevek vagy földrajzi köznevek tehát a helyneveket alkotó szókincs jelentős csoportját alkotják, nem közvetlenül keletkeznek helynevek testrésznevekből. A testrésznév → földrajzi köznév névátvitel az antropomorf szemléletből fakadó metaforikus névátvitel egyik jellegetes típusa. A magyar nyelvben ilyen módon lezajlott jelentésváltozások többsége minden bizonnyal már az ősmagyar korban lejátszódott, hiszen a kiinduló szócsoporthoz nagy része a nyelv legrégebbi rétegéből származik. Egyes testrészneveknek olyan alakváltozatai is kialakultak, amelyek önállóan, az eredeti formától alakilag is elkülönülve éltek az új jelentéssel együtt: *mál*, *szád*. A testrésznévből keletkezett földrajzi közszavak több névfajta alakulásában játszanak szerepet, de döntően a hegyföldrajzi szókincsben vannak jelen.

Ez lehet az oka annak is, hogy a székelýföldi helynévanyagban kiugróan magas arányban fordulnak elő efféle kifejezések. A változatos domborzati viszonyok pontos megnevezésének igénye segíthette elő azt, hogy ez a szócsoporthoz ilyen fontos szerepet kapjon a névalkotásban.

3.2.5. A névalkotó szavak névföldrajzi tanulságai

Bár a helyneveket alkotó lexémák térképre vetítése sok esetben hoz látványos eredményt, az adatok együttes értelmezése nem könnyű feladat. A szóföldrajzi vizsgálatok alapján névjárásokat nem, csak néhány több esetben is fölbukkanó területi tendenciát tudunk leírni.

A legegyszerűbb kigyűjtenünk azokat a közneveket, amelyek szinte minden településen vagy legalábbis minden kistájon előfordulnak. Ilyenek a *völgy, árok, gödör, vápa, hegy, domb, kő, oldal, tető, hát, farok, fej, mart, tő* és *alj* térszinformanevek. Ez a lista nagyjából megfelel a gyakoriság szerint is legtöbb példával szolgáló szavak sorozatának, de hiányzik a *lok*, a *bérc* és a *pad*, bár nagy számban jelennek meg az összes adat között. A Székelyföldön belüli területi megoszlást tehát leginkább a kevésbé általános jelentésű, ritkább kifejezések között kereshetünk. A különböző eloszlási mintákat a következőképpen csoportosíthatjuk:

1. Csak Háromszék déli, keleti részén fordul elő: *debren, goromb, köldök, csigolya*.
2. Több területen, de leginkább Háromszékben fordul elő: *györke, nyak, halom*.
3. Csak Háromszékben és Csík- és Gyergyószékben szerepel: *sánc, elve, honcsok*.
4. Csak Udvarhelyszékben találjuk meg: *ropó, hidegoldal, melegoldal, sűrű*.
5. Udvarhelyszékben gyakori, de Háromszékben is előfordul: *lok, rez*.
6. Több területen, de leginkább Udvarhelyszékben fordul elő: *szakadát*.
7. Csak Udvarhelyszékben és Csíkban-Gyergyóban fordul elő: *aszó, likat, szénégető* és a *suvas*.
8. Csak Udvarhelyszékben és Háromszékben szerepel a *gátlás, szirt, bodon, ereszkedő, új, far, porond, hányás, lapáj, szurdok, orr, láz, szádok*.
9. A terület peremvidékein, Udvarhelyszék nyugati részén, Gyergyóban és Háromszék déli részén fordul elő a *hajlás, szoros*.
10. Több területen, de leginkább Gyergyóban fordul elő: *üver, vész, fenék, havas*.
11. Mindhárom megye területén megtalálhatók: *lyuk, ponk, verőfény, bérc, árnyék, torok, karéj, tekerő, lapos, erő, pad, sarok, szegelet, gyakor, verem, észok, szád, mál, homlok, küpü, szármány, boroza, büti*.

A Székelyföld kisebb belső egységei közötti névföldrajzi kapcsolat feltárásához kísérletképpen az egyes szavak előfordulási arányát számszerűsítettem, és adatbázisba foglaltam a következő területek szerint csoportosítva: 1. Udvarhelyszék északnyugati része (Sóvidék, Havasalja), 2. Udvarhelyszék délkeleti része (Keresztúr környéke, Homoród vidéke), 3. Gyergyó, 4. Felcsík, 5. Alcsík (és Kászon), 6. Háromszék északnyugati része (Miklósvárszék), 7. Háromszék középső területe (Felső-Sepsiszek), 8. Háromszék déli területe (Alsó-Sepsiszek), 9. Háromszék délkeleti része (Orbaiszék), 10. Háromszék keleti területe (Kézdiszék). Ezek a területek részint a székelység megletelepülésével kapcsolatos közigazgatási határoknak, részint a nyelvjárási határvonalaknak felelnek meg.

Az arányszámok alapján összevetettem az egyes területek közti egyezéseket és különbségeket. Az adatok korrelációját a következő táblázat mutatja:

B	C	D	E	F	G	H	I	J	K
Udv. ÉNy	Udv. DK	Gyergyó	Felcsík	Alcsík	Hsz. ÉNy.	Hsz. köz.	Hsz. D.	Hsz. DK.	Hsz. K.
	BC	BD	BE	BF	BG	BH	BI	BJ	BK
	0,076118673	0,381604732	0,365419143	0,234425537	0,258406763	0,261082861	-0,082606538	0,13929504	0,137738067
		CD	CE	CF	CG	CH	CI	CJ	CK
		0,184808572	0,335802437	0,257666609	0,381725167	0,319611506	0,1196474	0,226277258	0,069032295
			DE	DF	DG	DH	DI	DJ	DK
			0,502468261	0,465135877	0,475064123	0,393341638	0,169611396	0,226788002	0,104001664
				EF	EG	EH	EI	EJ	EK
				0,460974319	0,381915352	0,364367628	0,217334865	0,321537775	0,232982724
					FG	FH	FI	FJ	FK
					0,286557689	0,417103017	0,229640915	0,241433857	0,172764898
						GH	GI	GJ	GK
						0,587934314	0,289830886	0,236809626	0,275691392
							HI	HJ	HK
							0,425116141	0,280014997	0,314025922
								IJ	IK
								0,366471038	0,358021969
									JK
									0,475916438

Ez alapján Udvarhelyszék északnyugati része Gyergyóval, Udvarhelyszék délkeleti része Háromszék északnyugati részével, Gyergyó Felcsíkkal, Alcsík Felcsíkkal, Háromszék északnyugati része Háromszék középső részével, Háromszék déli része Háromszék középső részével, Háromszék délkeleti része Háromszék déli részével, Háromszék keleti része Háromszék délkeleti részével tart szorosabb rokonságot.

Bár a számadatok tanulságait torzíthatja, hogy a történeti adatok véletlenszerűen bukkannak föl, mindez Háromszék és Csík-Gyergyó székeinek erős egységét, illetve meglepő módon Udvarhelyszék két részének erős különbségeit mutatja, illetve azt, hogy a területi közelség erősebb hatása a történeti gyökerekkel rendelkező székek határainál.

Ez is arra utal, hogy a földrajzi köznevek területi eloszlása csak kevés esetben adhat segítséget a Székelyföld történeti előzményű tagolódásának felderítéséhez.

„Maros- és Udvarhelyszék betelepülése” című tanulmányában (1991) BENKŐ Loránd a tanulmányában több irányú vizsgálattal igyekezett a különböző népesedési momentumokat bizonyítani. A nyelvjárástörténeti, személynévtörténeti elemzések mellett, az egyik módszere a földrajzi köznevek vizsgálata volt.

Maros- és Udvarhelyszék székelység előtti magyar lakosságának kimutatása kapcsán BENKŐ úgy véli, hogy bizonyító erejű lehet ebben a tekintetben, ha olyan földrajzi köznevek fordulnak elő a terület egy adott részén, amelyek inkább az Erdélyi-medence egyéb részeire, és nem a székelyek által sűrűn lakott vidékekre jellemzőek. Példái, az *észak*, vagyis ‘észak felé néző hegyoldal’, a *ropó* ‘hegyoldal’ és az *áj* ~ *ágy* ‘kis völgy’ jelentésű földrajzi köznevek az általa vizsgált székek nyugati karóján bukkannak föl, ahol a korai magyar népességnek egyéb nyomai is jelentkeztek.

A SZABÓ T. ATTILA-gyűjtésben található adatok nem minden esetben igazolják ezeknek a kifejezéseknek a kizárólagos nyugati használatát a Székelyföldön. A történeti adatokból az látszik, hogy az *áj* lexémára sok háromszéki példát is találunk. A *ropó* viszont valóban csak Udvarhelyszékben jelentkezik. Tanulságos az *észak* ~ *észok* fenti térképe (79. ábra), amelyen a szó néhány előfordulása éppen a korai magyar telepekkel kapcsolatba hozott későbbi enklávék, különleges, megyei közigazgatású településcsoportok északkeleti és déli szigeteire esik Háromszékben, és élesen elkülönül a nagyon hasonló jelentésű, székely jellegzetességnek számító *árnyék* szó előfordulásaitól. Mindez tehát valóban a korai magyar lakosság jelenlétére utal.

A földrajzi köznevek vizsgálata természetesen nemcsak Háromszék, vagy a Székelyföld határain belül képzelhető el. A tájszótárak, történeti szótárak, történeti és jelenkori helynévgyűjtések lehetőséget adnak arra, hogy akár az egész magyar nyelvterületre vonatkoztatott nyelv-, illetve névföldrajzi kutatásokat végezzünk, ha erre nem is minden kiadvány alkalmas maradéktalanul. De a földrajzi közszavak szignifikáns eloszlásának a népesedéstörténetin kívül lehet természetföldrajzi, gazdaságtörténeti és egyéb oka is.

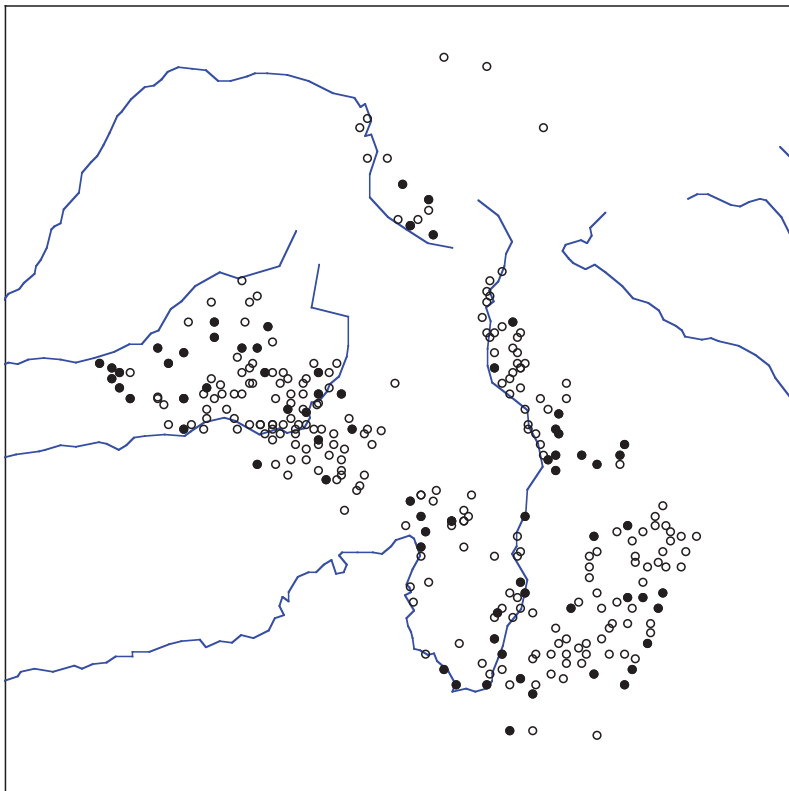
A BENKŐ által kimutatott nyelvjárási gócok pontosabb körülírására (amelyek közül több a székelység kibocsátó szálláshelye is lehetett) néhány földrajzi közszó is alkalmas lehet, bár a részleges adathiány vagy éppen az adatok túl nagy száma, a legkorábbi, legértékesebb szóelőfordulások lokalizálhatatlansága miatt csak azok a kifejezések érdemelnek részletes vizsgálatot, amelyek a székelység körében általánosak, ismertek voltak, de az ország többi területén nagyon ritkán, vagy a jelenkori anyagban egyáltalán nem bukkannak föl. Az efféle szavak egy része természetesen újabb annál, hogy a korai népmozgásokról árulkodhasson.

JUHÁSZ DEZSŐ egy nemrég elhangzott előadásában hívta föl a figyelmet arra, hogy a mai kutatók számára a továbblépés lehetőségét az újonnan rendelkezésre álló források biztosítják. Példaként azt emelte ki, hogy BENKŐ vizsgálódásaihoz csak a 60-as évekbeli Magyar Nyelvatlasz adott alapot, ma viszont ehhez többek között a Romániai magyar nyelvjárások atlasza is hatalmas adatmennyiséggel járulhat hozzá. Az új nyelvatlaszok elektronikus változatai megteremtik a lehetőséget arra, hogy integrálhatóak legyenek a különböző adatbázisok, és finomabb, részletesebb képet kapjunk történeti és jelenkori nyelvjárástípusokról és történeti összefüggéseikről (JUHÁSZ 2007).

A következőkben a Székelyföldön különösen gyakori *vápa* földrajzi köznév etimológiai, jelentéstani, szóföldrajzi kérdéseit mutatom be. Részben azért, mert az adatok száma miatt is megérdemli a figyelmet, részben pedig azért, mert a helyneveket alkotó szókincs bonyolult történeti összefüggéseit is kiválóan illusztrálja.

3.2.6. A vápa földrajzi köznév elemzése

A ‘völgy, bemélyedés’ jelentésű *vápa* szó 269-szer fordul elő a székelyföldi helynevekben. Első adata a *hollos vápa* 1590-ből (ETH. 6: 218).

136. ábra: *vápa* a székelyföldi helynevekben

Etimológiája, hangtani fejlődése, *lápa* alakváltozatának kialakulása nem tisztázott még tökéletesen. A *vápa* valószínűleg szláv eredetű szó. MIKLÓSICH és KNIEZSA nyomán a TESz. és az újabb etimológiai szótárak az óegyházi szláv ‘mocsár, tó’ jelentésű *vapa*, a szlovén, népi ‘tócsa’ jelentésű *vapa* és a lengyel *wapowiecz*, mint ‘szakadékos hegyi út’ adatokra hivatkozva közlik ezt az etimológiát. Elvetik a szó *lápa* alakváltozata kapcsán

felmerült egyéb származtatási kísérleteket: BUDENZ mindkét formát a *láp*-ból eredeztette, HALÁSZ és GOMBOCZ is ezt az elméletet igyekeztek igazolni. HEFTY GYULA ANDOR a térszín-formanevekről írt összefoglalásában ugyancsak a szláv etimológiát vélte elfogadhatónak, ugyanakkor rámutatott a szó történetének homályos pontjaira is, elsősorban arra, hogy a szláv etimon ‘mocsár’ jelentése csak szórványosan adatolható a magyar helynévi előfordulásokban. KNIEZSA szerint a két forma semmiképpen sem vezethető vissza a *láp*-ra, mert annak egyes nyelvjárásokban (pl. Szegeden) a XX. században még élő jelentései alapján kikövetkeztethető, hogy eredetileg ‘mozgó szigetet, tutajt, vízen úszó fát’ takart. Továbbá hangtörténetileg sem tartotta elfogadhatónak az *l > v* változási sorrendet. Viszont felhívta a figyelmet arra, hogy *v > l* hangcsere szórványosan előfordul, mint a *vép > lép, vék > lék, Vepsény > Lepsény* esetében. A TESz. *láp* és *vápa* szócikke alapján a *vápa* tehát szláv átvétel, bár nincs tisztázva, hogy a kifejezés mikor került a magyarba, és melyik lehetett az átadó nyelv. (A szláv szó a szanszkrit ősi szókinsbe tartozó ‘hosszan elnyúló tó’ jelentésű *vāpī*-re mehet vissza.) A *láp*a pedig a finnugor etimonú *láp*-ból ered, és jelentése a *vápa* hatására keletkezett. Az első szótagi á pótló nyúlás eredménye.

A *vápa* és *láp*a előfordulásai a korai adatokban a következők: ? 1055k.: *lopdi* (TESz.), 1261/1394: ? *Piscatura nomine uyzesfeu cum lápa* (OkI Sz.), 1263/1393: *Iuxta quoddam fossatum agyaguapa vocatum* (OkI Sz.), 1284: *Villa Lapa* (Csánki II: 624), 1348: *Villa Wapafew* (OkI Sz.), 1408: *Vapafew* (Csánki III: 456), 1408: *Demeter de Lapa* (ZsigmOkI.), 1408: *In loco Vapashomok dicto* (OkI Sz.), 1410: *In quadam valle Rechegewapaya vocata* (OkI Sz.), 1420 k.: *ymolasuapa* (OkI Sz.), 1429: *in valle Zenauapaya* (OkI Sz.), 1446: *in loco Azzyuwapa* (OkI Sz.), 1446: *vallem Kenczowapa vocatum* (OkI Sz.), 1455 k.: *Superius komlos vapaya* (OkI Sz.), 1470: *Cuiusdam vallis nyrwapa vocate* (OkI Sz.), 1499: *Pratum fewczenwapaya vocatum* (OkI Sz.), 1528: *In Fyzeswapa* (OkI Sz.), 1590: *Vapa* (SzO.).

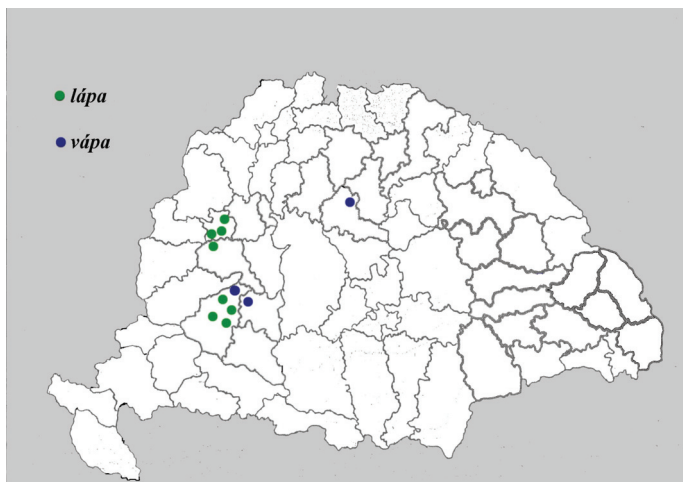
A legkorábbi említések jól körülhatárolható területen, Tolna és Somogy megye határán bukkannak elő, *láp*a és *vápa* alakban egyaránt. A későbbi időszakokban a két alakváltozat élesen elkülönülve fordul elő, de az összkép a tájszó dél-dunántúli gyökereire utal. A szó – illetve szópár – nyelvföldrajzáról HEFTY szép számmal közöl adatokat, melyeknek tanulságait így summázza: „a *vápa* csak a keleti területen él és élesen elhatárolódik a *láp*ával szemben”: *Várvápája*, *Nagyvápa-karéja* (Háromszék), *Cserevápa*, *Várvápája* (Csík), *Keresztvápa* (Udvarhelyszék), *Vizesvápa* (Erdővidék), *Tövises vápa*

(Marosszék), *Leshëgy vápája* (Küküllő), *Csipkés vápája* (Maros-Szamos köze), *Kis és nagy vápa* (Kalotaszeg), *Vápa* (Szilágy), *Vápás tó* (Szatmár), *vápa* (Ugocsa), *Vápa* (Zemplén).

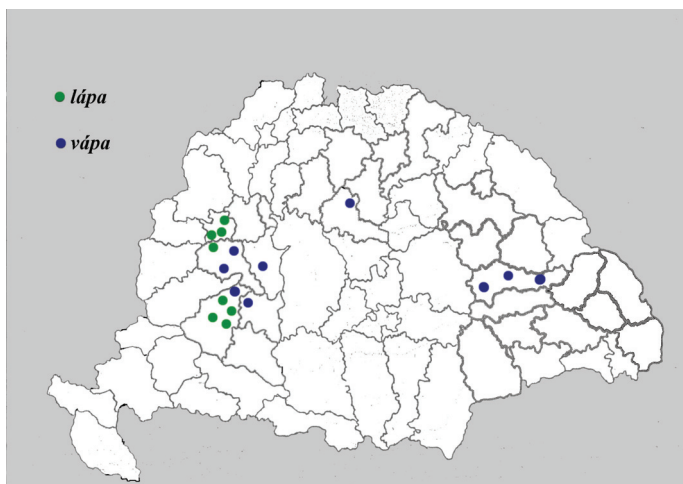
A közös etimonra utalhat a két változat éles elkülönülése, de sajnos éppen a szó legkorábbi előfordulásainak lokalizálása ütközött nehézségekbe, ami egyelőre megnehezíti a két változat terjedésének pontos meghatározását. A *lápa* 1261-ből, a *vápa* (*agyagvápa* alakban) 1263-ból adatolható először. Az első lokalizálható név 1348-ból a *Wápafő* településnév Tolna megye nyugati széléről. CSÁNKI 1408-ból is közöl *v*-vel kezdődő adatot erről a településről, de ezután a helység neve (mind a mai napig) *Lápadfő*ként jön elő. Egy később elpusztult település neve is előbukkan a korai adatok közül: *villa Lapa* (1284-ből), Somogy megyéből. A további, 15. századi *vápa* adatok közül néhány lokalizálhatatlan (*Vapashomok*, *Rehegewapaya*, *ymolasuapa*) néhány pedig minden bizonnyal Erdélyből származik.

A 16. század második felétől viszont minden helynévi *vápa* adat a keleti országrészből, nagyrészt Erdélyből kerül elő. A két változat térképen látható eloszlása a PESTY-féle helynévadatok, a tájszótárak, 20. századi helynévgyűjtések és a SZABÓ T.-adattár alapján rajzolódott ki. Az imént említett legkorábbi előfordulásokon kívül csak egyetlenegyszer fordult elő *vápa* a *lápá*-k között, 1850 körüli kataszteri térképen, amely adatot azonban már valószínűleg – mint „hivatalos” nevet – nem feltétlenül kell a *vápa* ~ *lápá* történeti szóföldrajza szempontjából figyelembe venni. *Lápa* vagy *láp* nem fordult elő azokban a megyékben, ahol *vápa*-adatra bukkantam. A térkép nem egészen megbízható, mert egyaránt fehér foltként maradtak azok a megyék, ahonnan számottevő (és névalkotó közszó keresésére alkalmas) forrást nem találtam, és azok is, ahol ugyan volt forrás, de nem fordult elő benne sem *vápa*, sem *lápá*. SZABÓ T. ATTILA helynévgyűjtése viszont igen jelentős számú *vápá*-t tartalmaz, több megyéből, de tömegesen a Székelyföldről.

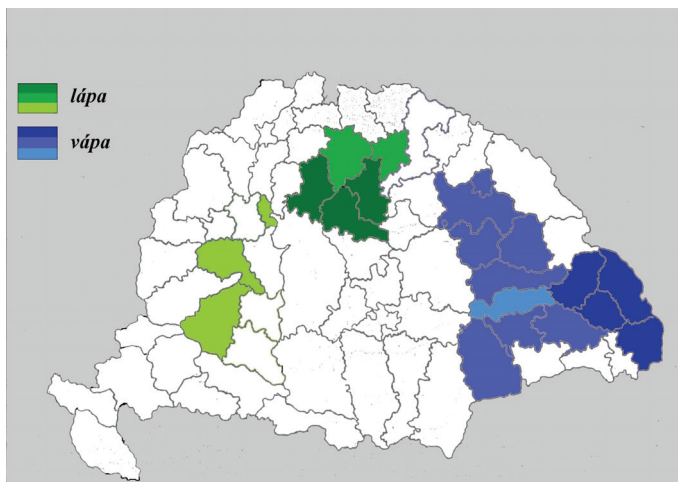
A történeti és jelenkori helynevek alapján igyekeztem összeállítani a szópár minél teljesebb adattárát, és lokalizálni az egyes előfordulásokat. Az adatok földrajzi elterjedését három vázlatos térképen is ábrázoltam (137–139. ábra).

137. ábra: A *lápa* és *vápa* előfordulása helynevekben (13–14. század)

138. ábra: A *lápa* és *vápa* előfordulása helynevekben (15–16. század)

139. ábra: A *lápa* és *vápa* előfordulása helynevekben (17–20. század)

A meglévő adatok alapján úgy vélem, hogy a *vápa* földrajzi közszó az ország nyugati felében kerülhetett a magyar nyelvbe, és valószínű, hogy a székelység a Dunántúlról „vitte magával” mai lakhelyére. A keletebbre eső megyékben terjedt el és őrződött meg ez az eredeti alakváltozat, mert a nyugatibb területeken létrejött *lápa* úgymond „lenyelte” a *vápa*-t: átvette élő földrajzi köznévi szerepét.

Mindezidáig főleg a helynévi előfordulásokat emlegettem, és nem firtattam a szó jelentéstörténetét. A különböző korú történeti adatoktól napjainkig igyekeztem fölggyűjteni a *vápa* ~ *lápa* jelentésváltozatait, és összeállítottam szerteágazó kapcsolataik vázlatos ábráját (140. ábra).

korábban is csak táji jelenség volt, viszont a 20. században is élt, mint a lovak, marhák, kutyák lábának egy pontjának jelölője.

Úgy tűnik, a *vápa* a *gödör* szóhoz hasonlóan egyaránt használatos volt a földfelszín és az emberi test bemélyedéseinek jelölésére, éppúgy, mint a székelyföldi történeti névanyagban gyakran előforduló, testrésznévből keletkezett földrajzi közszavak a *Hegy gerince*, *köldöke*, *orra* stb. kifejezésekben, vagy a viszonylag új, a *Szikla pocakja*-típusú hegymászóút-elnevezésekben. A hasonlóságon alapuló névátvitel irányát a történeti anyagok kronológiájából nemigen állapíthatjuk meg.

Tájéztatórakban még két szaknyelvi jelentés fordul elő: a kádármesterség szókinscében a ‘hordó fenekének homorulata’ és az ácsmesterség köréből a ‘tetősíkok metszészvonala’, amilyen jelentésben ma is használatos. 20. század végi sajtóbeli adat alapján ‘vízelvezető árvízvédelmi árok’ jelentésben is előfordul: „lapunknak elmondta, az árapasztó *vápa* biztosítja Szentgotthárd teljeskörű árvízvédelmét” (Magyar Nemzeti Szövegtár).

Földrajzi közszoji jelentése igen változatos. Völgyet, völgy kezdetét, két hegy közti nyereg alakú mélyedést, de kátyút, kisebb gödröt is jelent-jelentett. A Székelyföldön, ahol a legnagyobb számban előfordul, sekélyes, gödör alakú, nagy kiterjedésű mélyedést takar, amely hegyoldalban fekszik. A legfrissebb székelyföldi tájéztatórakból az ehhez hasonló ‘kiszáradt patakmeder-vízmosás’ jelentés derül ki. Vonatkozhat kisebb, teknőszerű mélyedésekkel tarkított területre is. HEFTY művében található ‘mocsaras hely’ jelentése meglehetősen ritka, Ugocsa megyei, pedig ez kapcsolható össze a legvalószínűbb etimológia-próbálkozásokkal.

A *vápa* névtani elemzésekben sok esetben azt példázza, hogy egy tájszó közszoji jelentésében ugyan elhomályosult, de megőrződött a helynevekben, mint a baktalórántházi járásban a *Vápás-hegy*, vagy a *Vápás út* Mogyoródon. Ez az elhomályosulás vezethetett népetimológiai változáshoz is, amit a Veszprém megyei *Négy-lámpa*, *Négy lába* (*lápa*), vagy a HOFFMANN ISTVÁN munkájában idézett *Borsospápa* ~ *Borsospópa* (*vápa*) névalakok (HOFFMANN 1993: 142).

Alsófehér: 1728: (MNM. Br. Radák cs. lt.): Kenderes Vapára menő lábban ... Kenderes Vapában (sz.); Csík-Gyergyó-Kászon: 1650 k.: Barát uapában (sz.); 1650 k.: Vapara meneoben (sz.); 1660: Kúsbercz Vapajaban; 1691: Uapara menőb[en] (sz.); 1692: Basat [?] vapán alol (sz.); 1697: Barta vapája felyül; 1699: az Dorma Vapában (sz.); 1700 k.: Vizes vapara Menőben (sz.); 1748: Völgy vapab[an]; 1757: Második Labban fellyül ä Vapában (sz.); Vapában ä Szent Miklosi Utra jövöben (sz.); A Hegy Vapában (sz.); 1759: A Fisáknál ä vapára menő lábban (sz.); Háromszék: 1630: az uapan beleöl (sz.); 1642: Pentek Uapaia[an] (sz.); 1650 k.: Halom vapayaba[n] (sz.); az Juh kozon [!] lyukas kò vapaiaiban (sz.); töviss vapab[an] (sz.); 1667: Kerek vapanal; 1695: Nagy Vapa; 1722: A' Parcs [!] Vápáján (sz.); 1727/1811: verőfényben a vápás föld (sz.). A' Szeke[?]né Vápájáb[an] (sz.). A Bojtorján vápájá tövinél (k.); 1728: Nagj vápa tetejen (sz.); 1821: A' Gohán vápája hejiben (sz.). A' Barta Vápájában (sz.); A' Csonka vápájánál (sz.), Gohánvápa (sz.); 1856: Forrotére Vápa mellett (sz.); A' forro teriben a' földek lábján lévő Vápa (k.); Vápavár alatt: Küküllő: 1685: Az Sütöne vapaja[n] (sz.). Az Biro völgy vapaja[n] (k.). Veres Mihály Vapájában (sz.); 1690: Az Vapon [!] (sző.); 1693: két hegy között valo vapa; 1694: Az Vapan (sző.); 1696: A Dios uapa előtt; 1699: A barkocza fánál való Vápáb[an] (sz.); az Barkocza fa Vápájáb[an] (sz.); 1699: Csorgos Vapajan (sz.); 1699: Vajda Vápájáb[an] (k.); 1729: Az kaszálo vapában (k.); 1735/1806: meleg Vápán (sz.); 1743: Vápa Szöllő helyben (sző.); 1744: Hollós kút vápába (sz.); Barkoczafa vápáján (sz.); 1745: a' vapa nevü helyb[en] (k.); 1750-60 k.: Vapa; 1757: Vápa hegy; 1761: Kontz vápája; 1772/1869: A két hegy között az ínnet[s] vápában (sz.); 1781: A' Határ vápában (sz.); 1788: Nagy Vapai Ujj szöllő (sző.); 1800: Meleg vápa tetejin (sz.); 1824: Kiss-vápába (sz.); nagy vápába (sz.); 1826: A Leshegy vápájában, A Vápa tetejin; 1842: Farkas Vápába (sz.); 1850: Vapabéli föld (sz.); Maros-Torda: 1577: az nagj vapabol zabadon hordottak fath az chykfalwyak; 1626: Tekeneos vapa neveo föld; 1627: Az vapa zeolöben (sző.); 1641: Vapa kuttia felet (sz.); 1650 k.: Az kis Csere uapaia[n] tul egy nagy darab Erdeo; az kis Czere uapaia[n] felil; 1655: melj szalagh földet hinak maiosi vapa alat valo feöldnek. 1752: Kerek Vapában (sz.); 1768: .. Ezen földis vápajos [!] oldalban vagyon, egyik része észkos trágyázni sem lehet; 1773: Csere vapaja nevezetü helyben (sz.); 1786: hét fa vápájaba; 1789: Haris Vapa nevezetü Tábla erdeje; Horgas Vapaba[n] (sz.); Nagy Vapa Mátyan (sz.); Domboru

vapáján (sz.); Dombodne vapáján (sz.); 1854: Vapakút (k.); A' Kis Bagjos vápában (sz.); Szilágy: 1614: az Chýchyo hegy mellett az vapanal az Bilgezdi ut mellett (sz.); 1634: az AsZsZu Vapatol fogva; 1690 k.: az asszu vápája; 1731: A' Simonne Vápájában [miveletlen sz.], A' Bagoly hegyen a' Vápa ut felett (pu. sző. A Kosorné Vápájában (sz.); 1762/1779: A Sz. Miklosi Vápánál (sz.); 1762: A Sz. Miklos Vápánál (sz.); 1766 körül: A' Szilva vápába (sz.); 1773: A Vápoban [!] (sz.); A Vápoba [!] (sz.); Also Vápoba (sz.); A' Vápa (sz.); 1803: A Vápa patakánál... A' Vápa Gödriben (k.); A' Vápán (sz.); a Vápába (sz.); Szolnok Doboka: 1698: Hoszszu vápán (sz.); Hoszszu vápáföben, felső függön (sz.); 1720: az Szőlő vápája; 1749: Kelemen Vápája, Nyir vápába; Torda-Aranyos: 1599: meli Erdeonek Neue Farkas uapa; 1653: az vapanban; 1694: Csipkés Vapajan tul feljáró (sz.); 1742: Az Rosnyai Vápájában (sz.); 1775: A Kő hegybe a Vásár Vápára rugo (sz.); Udvarhelyszék: 1590: hollos vapa; 1597: Firtos wapaia neweő helen (sz.); 1598: meli heliet hinak Diouapaianok az veres balas haza megeth ualo uőligiben; 1602: dio vapaia newy heliben; 1603: dio vapaia newy helibely kerte; 1610: Sombor uapaiaban (sz.); 1625: hogj hozzu vapa berczyre az niomra Jutank; 1669: Az Kortouelj Vapabalj fold; 1670: akasztó vapaiaban (sz.); 1677: Nagy Vapa (sz.); 1693: Komlos vapáb[an] (sz.); 1693: Közép vapáb[an] (sz.); 1693: les vápájában; 1699: Also hideg kut vapajab[an] (sz.); 1700 k.: Barta vapaja előtt (sz.); 1710: Talpas vápájában (k.); 1732: nyerges vápa nevű helyben (k.); 1744: Piros vápába (sz.); Fedeles tanorok vápába (sz.); Fedeles vápába (sz.); Disznod vápájába (sz.); 1744: Szőlő vápájába (sz.); 1745: A Hodgyaba a Koncz vapajába (sz.); 1745: Talpas vápája nevű helyben (sz.); 1759: Kőves vapa széljen (k.). 1764: A körtövelj Vapabeli föld; 1767: Hetfa vapaja nevű helyben (sz.); 1771: Barta Vápája előtt (sz.); 1773: Karda vapaja; 1775: A' Pora Vápájánkülyel (k.); 1777: Deszkas vapaja felett (irt.); 1778: Deszks vápája felett (sz.); 1778: Les vapajaan (sz.); Kabala hugy vapajaban (sz.) Deszkas vapaja eszakiibe (sz.); szekelyne vapaja fejiben (sz.) Bödőrne vapajaban (irt.); Setet vapanban (irt.); Délő Vápájába (sz.); 1779: Nyerges vápájába (sz.); 1779: Szőlő vápa (sz.); 1797: Dios vapa Felet (sz.); 1798: Teknyős vápában (k.); Tekenyős vapanban (k.); 1800 k.: A Horgas vapabéli föld; Hidegkut vapa előtt (k.); 1815: Tálpas vapaja Nevű helyben (sz.); 1829: Talpas vapajaba (k.); 1840: a felső Fordulon Nyerges vápában (k.); 1841: Magyaros vápája; 1860: Középső vapa (sz.); Dios vapa (sz.); Cserés vapa (sz.); 1860: Tővis vápa (sz.); 1865: Vápatatak: mivel a patak otan egy Vápán menyen bé.

Az erdélyi történeti helynevek SZABÓ T. ATTILA által gyűjtött anyagában olyan mennyiségű adat található (kb. 1000), hogy alkalmunk nyílik a szó történetének, jelentésmódosulásainak, használatának tanulmányozására. A helynevekben elsősorban fajtajelölő funkciót tölt be, leggyakrabban birtokos személyjeles alakban: *Firtos wapaia* (1597), *Küsbércz Vapaja* (1660). Ezekben a példákban annak a hegynek, dombnak a neve szerepel bővítményrészként, amelynek egy részére, bemélyedésére a *vápa* szó utal. De az ilyen birtokos szerkezetek első névrésze leggyakrabban személynevet tartalmaz, vagyis a terület tulajdonosára utal: *Sütőné vápája* (1685), *Simonné vápája* (1731), *Kelemen vápája* (1749). Egyes településeken a jelenkori adatok tanúsága szerint a *vápa* szó divatja olyannyira fölerősödött a 20. század végére, hogy más határrészt jelölő földrajzi közszókat szinte teljesen háttérbe szorított, és lépten-nyomon előkerül, mint pl. Csíkszentmárton esetében, a dülönevek mintegy harminc százalékában: *Ábrahámné vápája*, *Rózsi vápája*, *Anti vápája*.

A *vápa* szóval jelölt földdarabok művelési ágára, illetve a növényzetre utalnak a következő nevek: *Dió vápája*, *Körtövény vápálya*, *Komlós vápa*, *Szőlő vápa*, *Szilva vápa*, *Csere vápája*. Ezek a példák a SZABÓ T.-féle anyagban a legkorábbiak közül valók, a 16. század végétől és a 17. századból. A néhány még korábbról is adatolt egyéb *vápát* tartalmazó helynév többsége is a terület növényzetére, művelésére utaló névrészt tartalmaz: *Imolásvápa* (1420 k.), *Komlós vápa* (1455), *Nyírvápa* (1470). Az erdélyi anyagban a terület alakjára, méretére utaló névrészek is gyakoriak a *vápa* előtt: *Nagy vápa*, *Hosszú vápa*, *Tekenős-Teknyős vápa*, *Nyerges Vápája*.

A *Vápa* (1773) csak egyszer fordul elő a vizsgált anyagban önállóan, nominatívusban helynévként. Néhány esetben ragos alakban szerepel, és a terület típusára vonatkozó kiegészítést kíván: a *Vapan* (1634) '...lévő szőlő'. Az efféle adatok között fordul elő néhány alakváltozat, amit SZABÓ T. ATTILA külön jelzése, felkiáltójele miatt nem tekinthetünk elírásnak, sajtóhibának: *Vápon* (1690), *Vápoiban*, *Vápon* (1773). Ezekben az esetekben a *vápát* emlegetők minden bizonnyal birtokjelként értelmezték a szóvégi *a*-t.

A *vápának* a *láp*-adatoktól eltekintve nincs a fentiekben kívül alakváltozata. A TESZ egy *b*-vel kezdődő, *Bápás* formát közöl 1809-ből, de tévesen, mert a forrásban, SIMAI KRISTÓF Vég-tagokra szedett Szó-Tárában, *Lápás (vápás)* olvasható.

A *vápát* tartalmazó székely helynevek általában hegyen fekvő művelt területet jelölnek: szántót, kaszálót, irtást, szőlőt. Első székelyföldi adata erdőre vonatkozik: *az nagyj vapabol szabadon hordottak fath az chykfálwyak* (1577).

A székelyföldi *vápa* földrajzi közszó tehát annak a színes nyelvi eszköztárnak a része volt, amely a változatos felszínű tájakon a hegyes-völgyes terepet ábrázolja. Dunántúli gyökerei bizonyíthatók a legkorábbi adatokból, de az újkori évszázadokban már csak Erdélyben élt ebben a formában, a nyelvterület nyugati, északi részén a *lápa* alakváltozat vette át a helyét. Az egyedi terepformák különböző részjelentésekkel töltötték meg a szó szemantikai tartalmát, ezzel többféle névföldrajzi jelentésváltozatot hozva létre. Korán kialakult testrésznévi jelentésárnyalata is. A szó földrajzi köznévi jelentésének elhomályosulásával párhuzamosan – hasonlóságon alapuló névátvitellel – olyan táji, szaknyelvi jelentései rögzültek, amelyek a 21. században is élnek.

3.3. Névtypusok földrajzi vizsgálata

3.3.1. Településnév-típusok

A településnevek típusainak leírása, az egyes típusok földrajzi vizsgálata az olyan kutatások közé tartozik, amelyek a leginkább számot tarthatnak a történettudomány érdeklődésére. A Székelyföld helységnévanyagára különösen is igaz az, hogy írott forrásokban szűkölködő korszakok históriájának kutatásához – a régészet eredményei mellett – a névanyag (illetve a nyelvjárástörténet) tanulságai járulhatnak hozzá.

SZABÓ T. ATTILA gyűjteményébe nem került bele minden település részletes helységnév-adattára: a legkorábbi (13–15. századi) településnév-adatokat a gyűjtő későbbi kiadáskor kívánta pótolni a különféle helységnévtárakból. Szerepel viszont az adatok között számos történeti alakváltozat a 16–19. századból. A legtöbb településnév etimológiája megtalálható a FNESz.⁴-ben, és KISS LAJOS természetesen közli az első említéseket is. A történeti helységnév-változatok egész Erdélyre kiterjedő adattárát két szerző is közzétette a közelmúltban: SZABÓ M. ATTILA műve (Erdély, Bánság és Partium történeti és közigazgatási helységnévtára) könyv formában és CD-n egyaránt elérhető, VISTAI ANDRÁS JÁNOS munkája (Erdélyi helynévkönyv) pedig tudomásom szerint csak az interneten olvasható (www.fatornyosfalunk.com/html/erdelyi_helynevkonyv.html).

SZABÓ T. ATTILA gyűjtésének informatizált változata tehát önmagában nem lenne elegendő a településnevek történetének, etimológiájának, típusainak tisztázásához. Az adatok csoportosításának, térképre vetítésének lehetősége viszont alkalmat ad arra, hogy az idevágó szakirodalom adatainak, eredményeinek összegzésével bizonyos névtípusok területi eloszlását szemléltessük. Jól ábrázolható néhány olyan változási tendencia ($\sigma > -falva$, $-falva > fala$), amely különösen jellemző a Székelyföld településneveire a 16–19. században.

A Székelyföld betelepülése, a székelyek eredetének kérdése napjainkig sokakat foglalkoztató, öröklődő téveszméket sem nélkülöző téma, amely a 21. század elején is különösen aktuális. A kisebbségi lét, a változékony politikai státusz, a kulturális sokszínűség, markáns közösségi tudat több irányban hatott a múlttal kapcsolatos gondolkodásra: míg a (nagyértékben névtani, nyelvi következtetéseken alapuló) történeti alapvetések (a székelység magyar eredete és nyugatról való középkori beköltözése)

évtizedek óta általánosan elfogadott tények a tudományos munkákban, számtalan elmélet virágzik a székelység hun, avar vagy török eredetéről, keleti származásáról a hazai kiadványokban, és felbukkannak román eredetű feltételező írárok is a romániai történettudomány peremvidékén. (A különféle elméletek összefoglalása: EGYED 2006: 7–15.) A székelyföldi helységnevek történeti típusainak áttekintése és földrajzi vizsgálata tehát annak ellenére is időszerű, hogy KNIEZSA ISTVÁN, BENKŐ LORÁND, KÁZMÉR MIKLÓS, KISS LAJOS és MEZŐ ANDRÁS műveiben már jó ideje megjelentek a témakör egyes részletei.

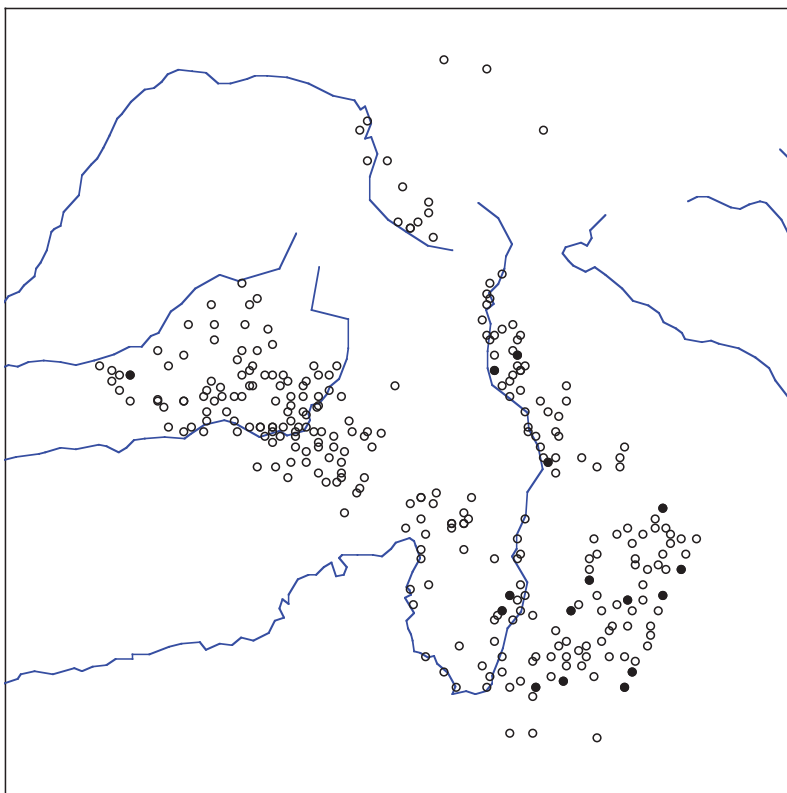
A történettudomány mai álláspontja szerint a székelyek a 12. század második felében települtek be Biharból Telegdiszékre (a mai Udvarhelyszék területére), és közel azonos időben más nyugati székely csoportok Marosszékre. Ekkor Maros- és Udvarhelyszék bizonyos területein már lehetett magyar lakosság. A „külső székely karéj”, Háromszék, Csík-, Gyergyó- és Kászonszék betelepülése még az Árpád-korban, a 13. század folyamán megkezdődött, és legkésőbb a 14. század elejére befejeződött. Először Sepsi-, majd Orbai- és Kézdiszék, végül Csík- és Gyergyószék szállták meg a betelepülőket. Utóbbi területre valószínűleg csak a 14. században érkeztek a székelyek. Háromszékre való beköltözésük összefügg az erdélyi szászok behívásával: a magyar uralkodók a 12. század végén – 13. század elején hívták és telepítették le őket a „Királyföld” területén, ahol korábban a székelyek éltek: Kézsd, Sebes, Orbó vidékén.

A vizsgált 326 székelyföldi településnév közül a háromszéki *Csernáton*, *Dálnok*, *Esztelnek*, *Gelence*, *Hatólyka*, *Kálnok*, *Lisznyó*, *Ozsdola*, *Papolt*, *Szacsva*, *Zágon*, *Zalán*, a csíki *Delne*, *Taploca* és *Tusnád*, illetve az udvarhelyszéki *Rava* neve szláv eredetű (FNESz.).

Nem szerepelnek természetesen ebben a felsorolásban azok a nevek, amelyek szláv eredetű tulajdonnévből magyar névadással keletkeztek (pl. *Derzs*, *Dálya* stb.), de azok sem, amelyek gyaníthatóan szláv eredetű víznévből váltak településnévvé (pl. *Kászon*).

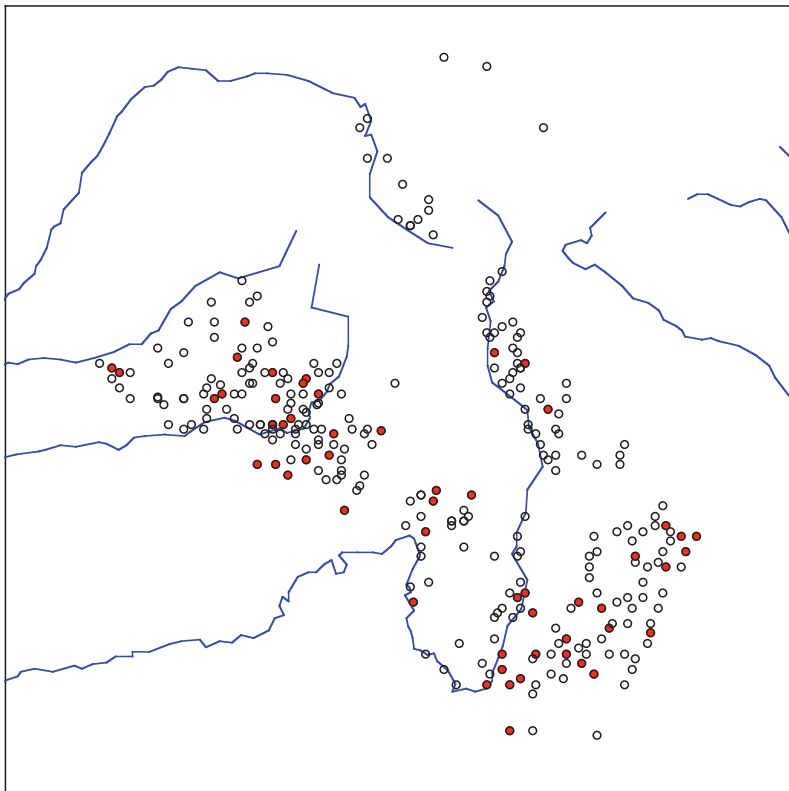
A szláv eredetű településnevek (és néhány víznév, pl. *Lekence*, *Rika*) a székelység 12–13. századi betelepülését megelőző szláv jelenlétéről tanúskodnak a Székelyföldön. A térkép jól mutatja, hogy mindez legerősebben Háromszék keleti sávjában mutatható ki. Az udvarhelyszéki területekről BENKŐ LORÁND csak Székelymuzsnát említi, mint a szlávásra utaló helynevet (BENKŐ 1991), de KISS LAJOS a név szláv személynévi előzménye alapján magyar névadást feltételez (FNESz.⁴). Az Udvarhelyszék nyugati részén lévő *Rava*

esetében viszont a FNESz.⁴ alapján dönthetünk a szláv eredet mellett. Bár a víznévből településnévvé vált helységnevek valószínűleg magyar névadással jöttek létre, a víznevek és szórványos határnevek alapján Csíkban is több helyütt feltételezhető a székelységet megelőző, abba később beolvadt szláv lakosság (BOTÁR 2008: 87). A szláv helynevek történeti rétegeinek meghatározása természetesen további vizsgálatot érdemelne, hiszen ezek köthetők a régészeti adatok alapján a 6–9. században a területen élő, illetve a 10–11. században betelepített lakosokhoz is (RÁCZ 2003).

141. ábra: szláv eredetű településnevek

Nem találunk a székelyföldi településnevek között a magyar helységnevek legrégebbi rétegébe tartozó, törzsnévi eredetű helyneveket. Ez alapján feltételezhető, hogy a 11. századig, amíg ebbe a névtípusba tartozó nevek keletkeztek, sem székely, sem más magyar nyelvű népesség nem jelent meg ezen a területen (BENKŐ 1990b: 116–117).

142. ábra: puszta személynévi eredetű településnevek

Pusztaszemélynévi eredetű 27 háromszéki település neve: *Albis, Aldoboly, Angyalos, Barót, Bereck, Bita, Bodola, Bölön, Csomortán, Feldoboly, Fotosmartonos, Hilib, Kézdimartonos, Kanta, Kilyén, Kökös, Lemhény, Maksa, Nagyborosnyó, Páva, Bodok, Szotyor, Szörce, Telegdibacon, Uzon, Zoltán, Székelyzsombor*. Csík-Gyergyó- és Kászonszékből csak 3 név: *Csikcsicsó, Csíkcsomortán, Kotormány* tartozik ebbe a típusba.

Udvarhelyszékben 29 pusztaszemélynévi eredetű nevet találunk, ezek: *Atyha, Bágy, Bardoc, Berec, Béta, Bordos, Bögöz, Csöb, Ége, Ehed, Erdőfüle, Fancsika, Firtosmartonos, Hodgya, Homoródremete, Kecset, Kénos, Kiskede, Lövéte, Magyarhermány, Nagykede, Petek, Sükö, Derzs, Dobó, Fancsal, Székelymuzsna, Tibód, Ülke*.

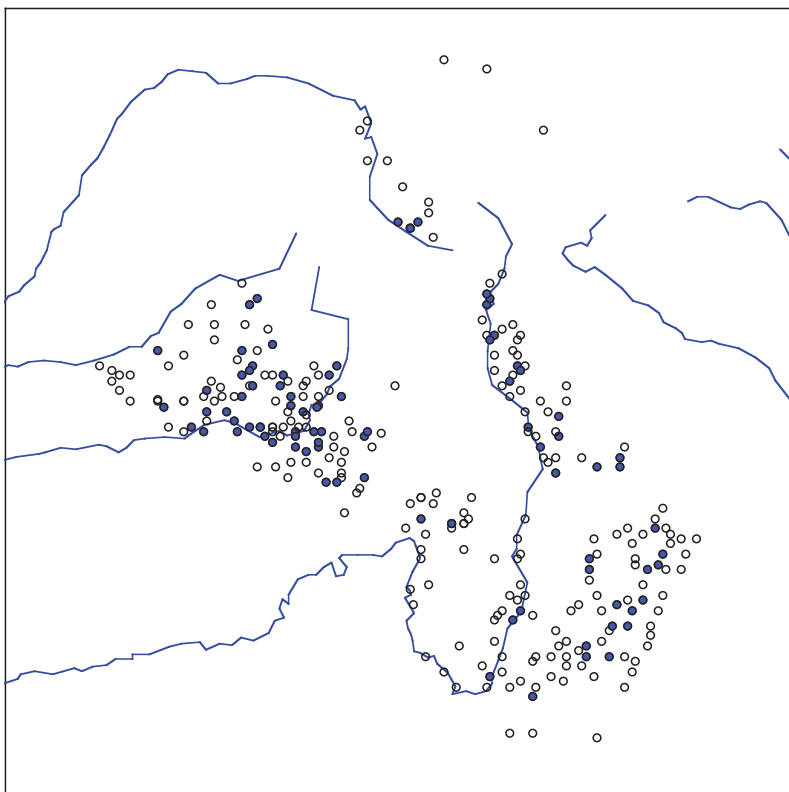
A nevek kései (15–16. századi) adatolása sok esetben bizonytalanságra adhat okot a névtípus, illetve a megtelepedés idejének meghatározásánál. Számolnunk kell olyan változásokkal (pl. a *-falva* utótag eltűnésével vagy megjelenésével), amelyek jelenlegi adataink alapján nem bizonyíthatóak, de befolyásolhatják az adott név megítélését. Több esetben a helynévben megjelenő személynév nem mutatható ki más forrásokból. A személynévekből formans nélkül alakult helységnevek divatjának felső időhatárának megvonása néha éppen az egyéb településtörténeti adatokkal való összevetés miatt válik nehezzé. Jó példa erre a gyergyói *Vaslab* neve, amelynek előzményeül valószínűleg telepítőjének ragadványneve szolgált (FNESz.⁴), de a falu betelepülése a névtípus virágzásánál jóval később, a 17. században történt.

Az idetartozó 59 név döntő része azonban valószínűleg az „újabb” típusú (utótagos, patrociniumi) helységneveknél korábban keletkezett, és egy részük nem is a székelységhez, hanem a korábban a területre költözött magyarsághoz köthető. A székelység nyugat-magyarországi, őrségi kapcsolataira utalhatnak viszont a *Zoltán, Kotormány* településnevek (BENKŐ 1990b).

Pusztaszemélynévi eredetű településnevek csak Udvarhelyszék északnyugati sávjában, valamint Csík-, Gyergyó- és Kászonszékben nem fordulnak elő nagy számban. Ezek utóbbiak azok a területek, amelyekre valószínűleg déli irányból, szervezett telepítés formájában, a 13. század folyamán, illetve a 13–14. század fordulóján egyszerre érkeztek székely lakosok, és a falvak elnevezései is újabb mintákat követtek (BENKŐ 1990b: 121).

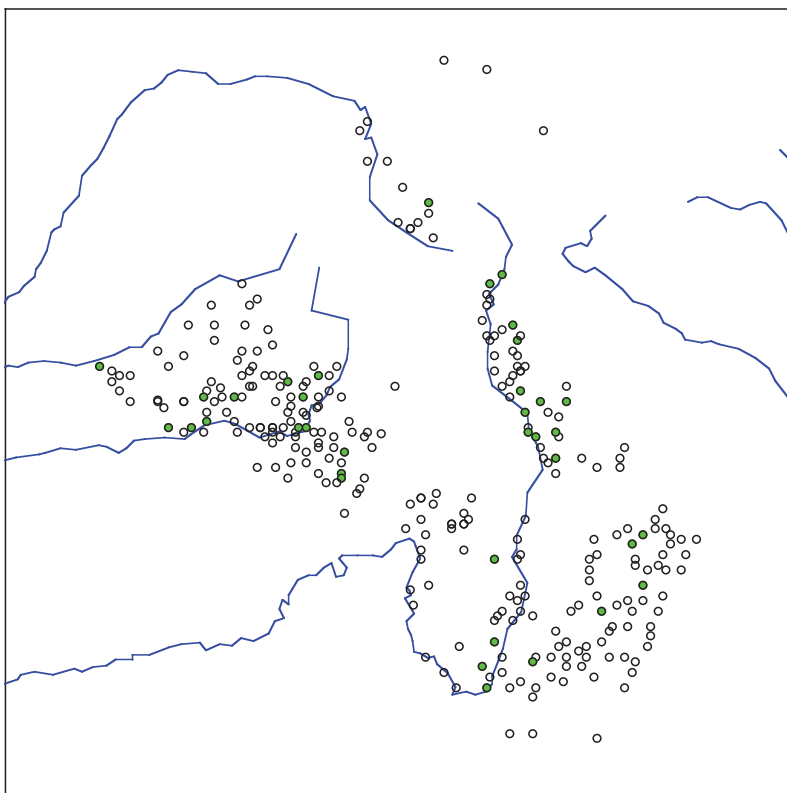
A székelyföldi településnevek legnagyobb hányada, 85 név a *-laka*, *-falva* utótagos nevek típusába tartozik. Háromszékben 18 név: *Béla falva, Bibarc falva, Bik falva, Cóf falva, Domokos falva, Étfalva, Futás falva, Gidó falva, Iká falva, Ilye falva, Imecs falva, Marton falva, Kézdisár falva, Lécfalva, Markos falva, Máti s falva, Pető falva, Tamás falva*, Csík-, Gyergyó- és Kászonszékben 17 név: *Bedecs falva, Csobot falva, Csikbánk falva, Cseke falva, Csikdán falva, Csikjenő falva, Csiklázár falva, Csikpál falva, Göröcs falva, Karc falva, Mádé falva, Csikmarton falva, Várdótfalva, Gyergyócsomafalva*,

Gyergyókilyénfalva, Kászonimpérfalva, Kászonjakabfalva, Udvarhelyszékben 50 név: Abásfalva, Ábrámfalva, Agyagfalva, Alsósófalva, Árvátfalva, Betfalva, Bibarcfalva, Bikafalva, Bogárfalva, Bözödjűfalva, Cibrefalva, Csekefalva, Csehétfalva, Csobotfalva, Décsfalva, Énlaka, Farkaslaka, Felsősófalva, Fiafalva, Gyárosfalva, Homoródjánosfalva, Homoródkarácsonyfalva, Homoródkeményfalva, Jásfalva, Kadicsfalva, Kisgalambfalva, Kobátfalva, Küküllőkeményfalva, Magyarandrásfalva, Máréfalva, Mátfalva, Miklósfalva, Nagygalambfalva, Nyikómalomfalva, Ócfalva, Patakfalva, Rugonfalva, Sándorfalva, Siménfalva, Székelyandrásfalva, Székelybetlenfalva, Székelylengyelfalva, Székelypálfalva, Szombatfalva, Tarcsafalva, Telekfalva, Timafalva, Tordátfalva, Városfalva, Zetelaka.

143. ábra: -laka, -falva, utótagos településnevek

Templomcíméből alakult 35 székelyföldi település neve. Háromszékben 6 helységnév: *Kézdíszentkereszt, Kézdíszentlélek, Sepsiszentgyörgy, Sepsiszentkirály, Szemerja, Kézdíszentkatolna*, Csík-, Gyergyó- és Kászsónszékben 13: *Csikmindszent, Csíkszentdomokos, Csíkszentgyörgy, Csíkszentimre, Csíkszentkirály, Csíkszentlélek, Csíkszentmárton, Csíkszentmihály, Csíkszentmiklós, Csíkszentsimon, Csíkszenttamás, Csikkozvás, Gyergyószentmiklós*, Udvarhelyszékben 16: *Homoródszentlászló, Homoródszentpál, Homoródszentpéter, Homoródszentmárton, Székelykeresztúr, Székelyszenterzsébet, Székelyszentkirály, Székelyszentmihály, Székelyszentmiklós, Székelyszenttamás, Szentábrahám, Szentdemeter, Szentlélek, Szentivánlaborfalva, Alsóboldogfalva, Felsőboldogfalva*.

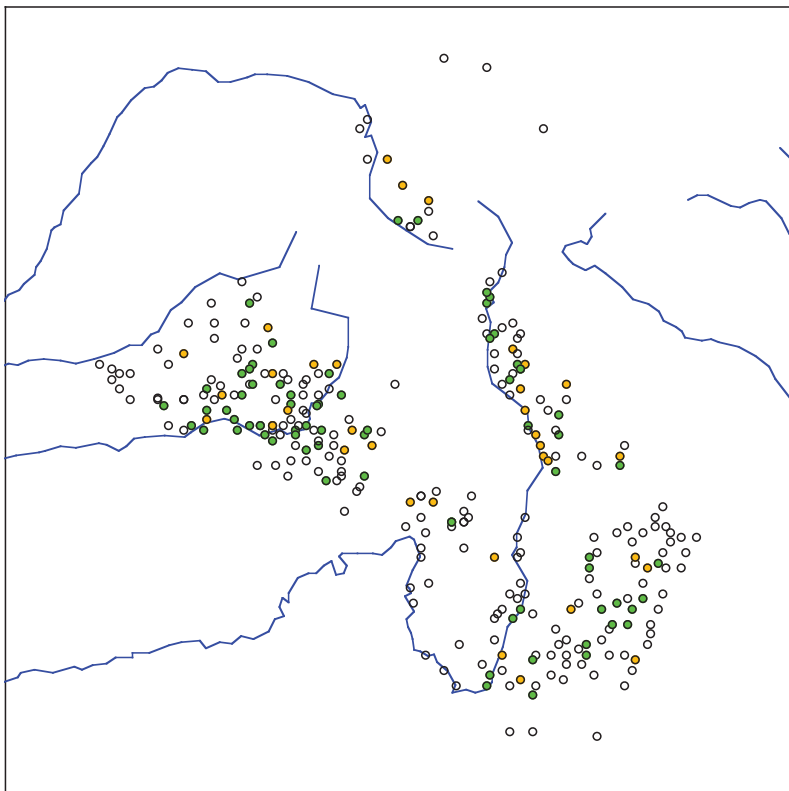

144. ábra: templomcíméből alakult településnevek

A *-falva*, *-laka* stb. utótagos nevek, valamint a patrocíniumi nevek nagy száma tehát arra utal, hogy a székely betelepülés nagyrészt a 13. században zajlott le, hiszen ez a névadási típus ebben az időszakban élte a virágkorát. BENKŐ LORÁND szerint az efféle nevek nagy aránya a székelység dunántúli, déli, nyugati kapcsolatait is bizonyítja, hiszen a Székelyföldhöz hasonlóan ezeken a területeken találunk sok ilyen típusú helységnevet (BENKŐ 1990b).

3.3.2. A településnevek változásai (0 > -falva > 0)

A következő vizsgálat már a névszerkezeti, névélettani kutatások körébe is illeszkedik. A székelyföldi helynévanyagból egy olyan változási jelenséget emelek ki, ami a településnevekre jellemző a 16–17. században. Ebben az időszakban a *-falva* utótaggal, fajtajelölő névrésszel rendelkező nevek analógiás hatására az egyéb névtípusokba tartozóak közül is sok név kiegészült *-falva* utótaggal. A névhasználati divat elmúltával a legtöbb név az eredeti alakjában rögzült.

145. ábra: *-falva* utótagos (zölddel) és *-falva* utótaggal kiegészülő (sárgával) településnevek

KÁZMÉR MIKLÓS példaértékű névtípus-monográfiájában részletesen tárgyalja ezt a változásfajtát, ez a vizsgálat általános érvényű megállapításainak pontosítására lehet

alkalmas, vö. KÁZMÉR 1970: 100–4. A kiegészülések lehetséges indokaival TÓTH VALÉRIA foglalkozott bővebben a településnevek változástípológiáját tárgyaló monográfiájában (TÓTH 2008: 70–9).

A keresőkérdések kombinálásával kikerestem az adatbázis valamennyi *-falva* névrészt tartalmazó névalakját, majd csoportosítottam őket aszerint, hogy első előfordulásuktól kezdve utótagos típusba tartoznak, vagy később kiegészülő, majd az eredeti formához visszatérő egyéb típusú (puszta személynévi, patrocíniumi stb.) névtípus képviselői.

Ha térképen vizsgáljuk a kapott eredményt, először az utótagos neveket, majd mindkettő csoportot, az adott korban jellemző „névszokás” hatásán kívül gyanakodhatunk a területi közelségből adódó modell-terjedésre is. Nehéz viszont vállalkozni annak eldöntésére, hogy az oklevelek névhasználata mennyiben tükrözi a terület lakóinak korabeli nyelvi szokásait. A *-falva* utótagos nevek nagy száma önmagában nem indokolja ezt a változást.

3.3.3. Szerkezeti típusok névföldrajza

3.3.3.1. Birtokos szerkezetű nevek (*patak* ~ *pataka*)

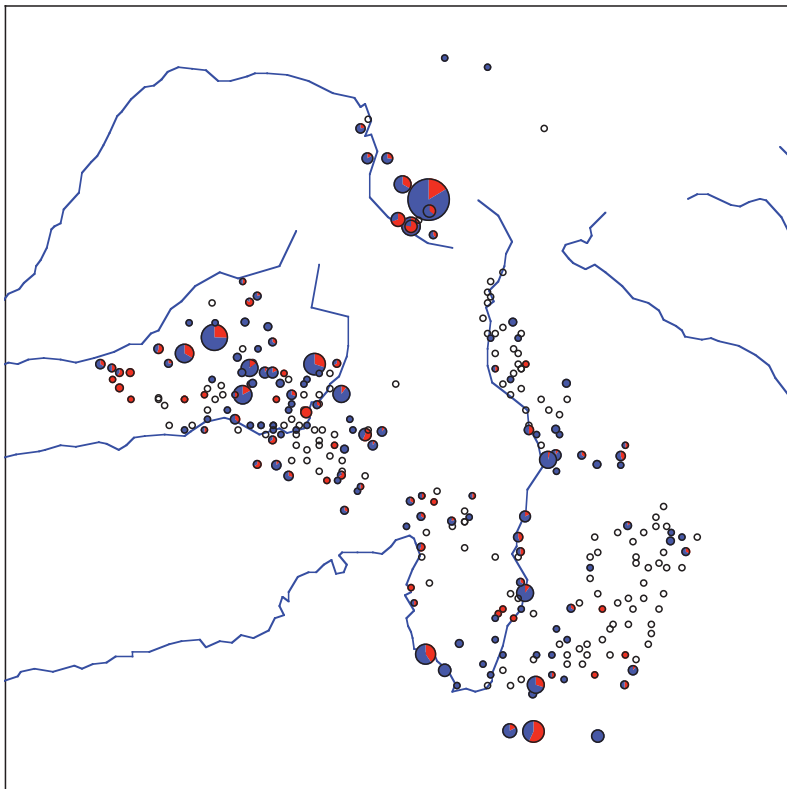
Jelölt birtokos jelzős összetétellel keletkezett helynevekre a legkorábbi nyelvemlékekben is számos példát találunk. Különösen az ómagyar kori névanyagból kerülnek elő nagy számban ebbe a típusba tartozó helynevek, de az élő névanyagban is találkozunk efféle névalakokkal. TÓTH VALÉRIA részletes tanulmányban taglalta a birtokos szerkezetű mikrotoponimák korai ómagyar kori jellegzetességeit GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzából kigyűjtött adatai alapján (TÓTH 1996). Írásának egyik tanulsága, hogy az *Aranyas pataka*, *Pete bérce*, *Sár vize* stb. helynevek a legkülönbözőbb szemantikai tartalmakat fejezik ki, a tényleges birtokviszonyon túl helyviszonyt, más objektumhoz való viszonyítást, osztály-egyed viszonyt, rész-egész viszonyt, vagy éppen sajátosságot (tehát tulajdonképpen minőségjelzős szerkezetnek tekinthetők). Összegzésében kifejti, hogy ennek a heterogén típusnak a keletkezéstörténete, más szerkezetekhez való viszonya egyelőre felderítetlen a magyar helynevek legkorábbi történetében (TÓTH 1996).

Az, hogy a székelyföldi helynévanyagban igen gyakoriak az efféle névformák, akár felületes vizsgálódás után is nyilvánvalóvá válhat a kutatók számára. A típus időbeli-térbeli elterjedtségéről viszont éppen általános, gyakori használata miatt nehézkes pontos megállapításokat tenni. Példaképpen a *patak* lexémát tartalmazó, szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett víznevek csoportjában osztályoztam a névadatokat aszerint, hogy felépítettük birtokos jelzős szerkezetű, vagy sem. A vizsgálat eredményei leginkább a Székelyföld egészéről vallanak, belső névföldrajzi tagolódásra ebből a szempontból csak nagyon óvatosan következtethetünk. Az adatok időbeli csoportosítása, az arányok felvázolása viszont alkalmas lehet a későbbiekben más tájakkal való összevetésre.

A székelyföldi történeti helynévanyagban 1838 folyóvizet jelölő névadatban került elő a *patak* földrajzi köznév.

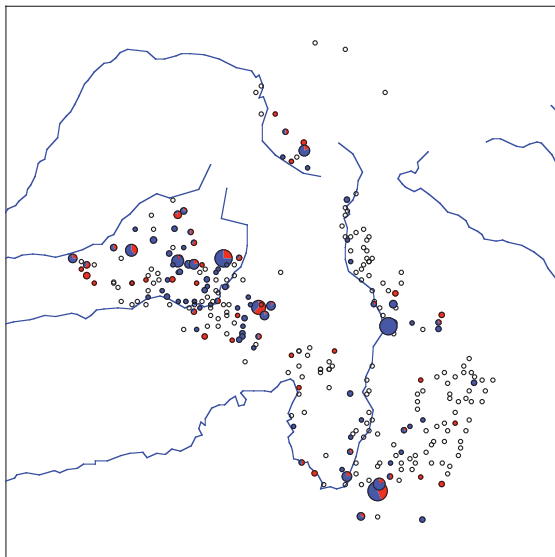
Az 1838 név közül 624 (33,93 %) nem jelölt birtokos jelzős szerkezetű: pl. *Soos patak* (ETH. 6: 112), *Egher patak* (ETH. 6: 12), *Chorgos patak* (ETH. 6: 145). Közel kétszer ennyi, 1214 (66,05 %) névben találunk birtokos szerkezetet, pl. *Kurlatpataka* (ETH. 2: 61), *nagi mezeő pataka* (ETH. 6 :61), *hidegh azo pataka* (ETH. 6: 61).

Ha a két csoportot térképen ábrázoljuk, leginkább arra figyelhetünk föl, hogy a települések többségében mindkét forma együtt él, de arányuk szinte minden esetben hasonló. Óvatos, néhány mintavételen alapuló következtetésünk még, hogy a birtokos szerkezetű névformák nagyobb számban fordulnak elő a belső területeken, mint a peremvidékeken. Mindez összefügghet a csoportosítás időbeli bontásban kapott eredményeivel is.

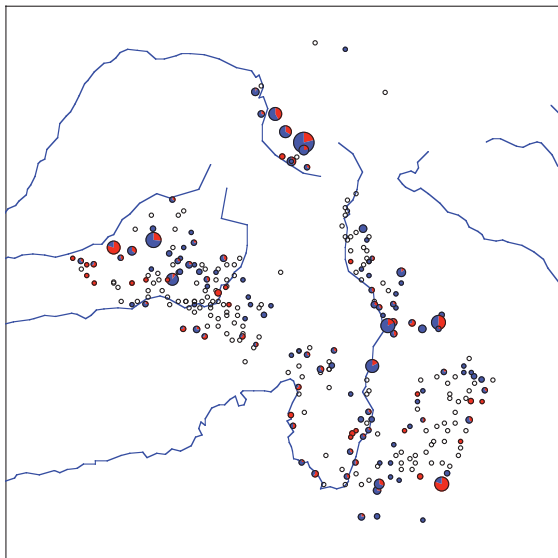
146. ábra: *patak* (pirossal) ~ *pataka* (kékkel) a székelyföldi helynevekben

Az idetartozó névadatokat három korszakba rendezve a következő arányokat kapjuk: a kezdetektől 1700-ig (összesen 396 név) 115 „-*patak*”, 281 „-*pataka*”-típusú névalakot kapunk (29,04 %, illetve 70,95 %); 1701–1800 között 272 „-*patak*”, 322 „-*pataka*”-típusút (34,26 %, illetve 65,74 %); 1801–1950 között 237 „-*patak*”, 411 „-*pataka*”-típusút (36, 57 %, illetve 63,42 %).

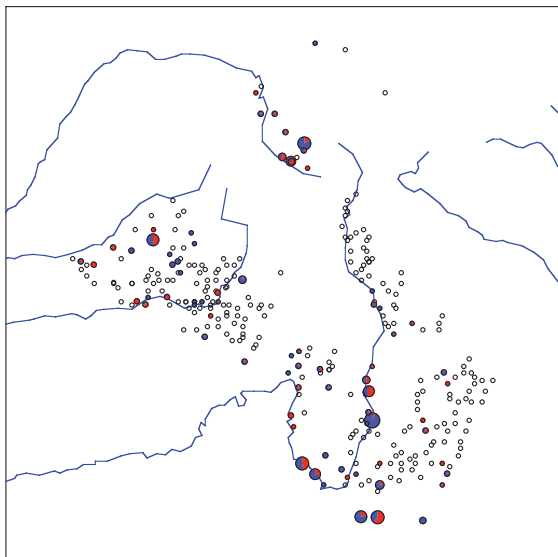

147. ábra: *patak* (pirossal) ~ *pataka* (kékkel) a székelyföldi helynevekben 1700-ig

Ezek az adatok azt sugallják, hogy a jelölt birtokos jelzős szerkezetű nevek szerepe a legkorábbi időszakban a legnagyobb, majd fokozatosan csökken. Mindemellett az utolsó korszak adatainak aránya is meglepő lehet más területek névanyagához viszonyítva.

148. ábra: *patak* (pirossal) ~ *pataka* (késsel) a székelyföldi helynevekben 1701-től 1800-ig

149. ábra: *patak* (pirossal) ~ *pataka* (késsel) a székelyföldi helynevekben 1701-től 1800-ig

A területi és időbeli megoszlás tehát egyaránt a birtokos szerkezetű névadás régiségét, idővel csökkenő szerepét sugallja. Arra nézve, hogy mi okozhatja ennek a névalkotási módnak a kiemelt jelentőségét a székelyföldi helynevekben, több lehetséges indokkal – illetve a több kiváltó ok együtthatásával számolhatunk.

Lehetséges magyarázatnak tűnik a személynevek nagy szerepe a székelyföldi (erdélyi) névadásban, amely nagy számú valódi birtokviszonyt kifejező nevet eredményez. De számolnunk kell a helynevek névalkotásban betöltött fontos szerepével is, a helyviszonyt, vagy rész–egész viszonyt kifejező nevek esetében. Mindezen túl, a birtokos szerkezet más névfajták esetében is feltűnő nagy arányát figyelembe véve a Székelyföldön, ezt a szerkesztésmódot a névalkotás egy, a tájra jellemző legfontosabb modelljének, mintájának tekinthetjük.

3.3.3.2. Határozós szerkezetű nevek (*menő, járó, hágó* típus)

A szűkszavú történeti források és a különböző elvek, célok alapján szerkesztett jelenkori helynévgyűjtemények olykor különleges formájú, szerkesztésmódú adatokat is a kutatók elé tárnak. Az ilyen „laza”, illetve „szokatlan alaki szerkezetű” nevek általában azt a gyanút ébresztik a névrendszer elemzőiben, hogy csak alkalmi, köznévi helymegjelöléseket, nem pedig megszilárdult, állandósult használatú helyneveket jegyeztek föl a gyűjtők.

Az efféle névformák megítélése sokszor előkerült a helynévkutatás irodalmában. A szerzők általában együtt tárgyalják a bizonytalan státuszú helymegjelölések egyes fajtáit, a névutós, ragos, határozós stb. szerkezeteket, hiszen mindegyikkel kapcsolatban kérdéses, hogy valóban névként funkcionált, illetve funkcionál-e a különböző szövegekben.

Ebben a fejezetben csak az úgynevezett „határozós szerkezetű nevek”-re, vagyis a „valamire/valahová menő” típusra koncentrálok. SZABÓ T. ATTILA Erdélyi történeti helynévgyűjtésének közzététele és székelyföldi adatainak informatizálása (BÁRTH M. 2006) közben viszonylag sűrűn találkoztam efféle adatokkal: *Vizre menőben az akasztó fán alol* (ETH. 2: 98), *Fel menőbe* (ETH. 2: 83), *Lemenő Lábban* (ETH. 2: 84), *Felmenőbenn a Kenderes kert felett* (ETH. 2: 85). Ezeknek a történeti (zömmel 16–19. századi) példáknak csak szórványosan akadnak 20. századi folytatásai erdélyi jelenkori helynévgyűjtésekben (példaképpen, a teljesség igénye nélkül: SZABÓ T. 1942, CSOMORTÁNI 1997; JANITSEK–SZŐCS 1998; JANITSEK–HÁRI 2000; HINTS 2000; SZOPOS 2004; JANITSEK 2008; FARKAS–ZÁNTÓ 2008; BÖLCSKEI–HAVAS–SLÍZ 2008). Még ritkábban, elenyésző számban fordulnak elő hasonló adatok a magyar nyelvterület más részein, az ún. megyei-járási földrajzinévgyűjtemények tanúsága szerint.

Kérdés tehát, hogy az „X-re menő/hágó/járó”-féle erdélyi névadatok egy tájra, illetve történeti korszakra jellemző különleges névtípusba tartoznak-e, vagy lejegyzésük körülményeiből, illetve szerkezeti sajátosságaikból adódóan rögtönzött helymegjelöléseknek, körülírásnak tekinthetők. Vizsgálatukhoz mindenképpen nagyszámú adat „átrostálására” van szükség (HOFFMANN 1993: 64), amire az utóbbi években megjelent – részben elektronikus formában is hozzáférhető – helynévtárak kiváló lehetőséget biztosítanak.

Az idevágó szakirodalom rövid áttekintését természetesen BENKŐ LORÁND megjegyzéseivel kell kezdeni, amelyeket a Nyárad mentén végzett gyűjtései után egy kisebb cikkében, majd a terület helyneveit rendszerező, klasszikussá vált monográfiájában tett. Utóbbi munkájának alaktani rendszerezésében említi a „határozós összetételek” csoportját, amelyek a „térbeli haladást jelentő igékből képzett, jelen idejű melléknévi igenevekkel alakult földrajzinevekben fordulnak elő” (BENKŐ 1947: 40). Két típusukat különíti el: a „határozóragos köznév + melléknévi igenév” (*Árokramenő, Díjorahágó, Rétremenő*) valamint a „határozószó + melléknévi igenév” (*Alájáró, Bėjövő, Fēhágó*) csoportokat (BENKŐ 1947: 40).

Néhány oldallal odébb a névutós, ragos szerkezetek kapcsán jegyzi meg, hogy azok „tulajdonképpen körülírások, melyek a hely tüzetesebb megjelölésére szolgálnak... az összeírásokban tehát itt legtöbbször nem is földrajzinevekről, hanem inkább területmeghatározásokról beszélhetünk” (BENKŐ 1947: 42). A határozós szerkezetekkel kapcsolatban tehát úgy tűnik, nem merült föl a „névség” problematikája. Korábbi, „*Hágó és társai*” című rövid írásából is az derül ki, hogy nem az ilyen nevek különös szerkezete, hanem „logikája” keltette föl a figyelmét, vagyis az, hogy ezek az igenevek nem az ember, hanem az adott terület, földdarab járására, menésére, felhágására vonatkoznak. A denotátumokra vonatkozóan még megállapítja, hogy ezek a nevek „szántót, kaszálót, erdőt, patakot, kerítést jelölnek, ...legritkább esetben vonatkoznak útra” (BENKŐ 1944: 477).

A következő évtizedekből elsőként INCZEFI GÉZA tanulmányát fontos megemlíteni (INCZEFI 1967), aki aprólékosan rendszerezte az általa „laza szerkezetű földrajzi nevek”-ként emlegetett névformákat. Kiemelte, hogy ezek a különleges alakulatok a névvé válás folyamatának egy kezdeti állapotát mutatják. Írására MEZŐ ANDRÁS reagált (1968), aki szerint ezek a nyelvi adatok elsősorban írásban fordulnak elő, és nem valódi, szóbeli névhasználatot tükröznek. INCZEFI GÉZA válaszul közölt megjegyzéseiben (INCZEFI 1968) külön kiemelte azokat a megbízható forrásból és saját gyűjtéséből származó adatokat, amelyek az élő névhasználatban is bizonyítják némelyik igenevet tartalmazó, laza szerkezetű helynév létezését: *Patakra járó, Murára-nyulló* stb. (INCZEFI 1968: 208). Felhívta a figyelmet arra is, hogy bár az efféle példák főként Erdélyből származnak, néhány Zala megyei adat azt mutatja, hogy szóróványosan más helyeken is találkozhatunk ezzel a típussal. Néhány évvel később VÉGH JÓZSEF (1970: 376) a téma kapcsán arra hívta

föl a helynévgyűjtő mozgalomban munkálkodók figyelmét, hogy mennyire fontos a szinkrón gyűjtésekben az igazi, élő népnyelvi adat pontos, körültekintő lejegyzése, hiszen a történeti források adatairól nehéz megállapítani, hogy „mondták-e valaha, valóban így”.

J. SOLTÉSZ KATALIN „szokatlan alaki szerkezetű helynevek” néven említi tanulmányaiban (1986, 1989) a különleges névformákat. Adatait az 1970-es, 80-as években megjelent megyei névtárakból és SZABÓ T. ATTILA Kalotaszeg helynevei című munkájából (1942) meríti. A határozós szerkezetekkel kapcsolatban rámutat arra, hogy több variációban fordulhatnak elő, és elsősorban írásos forrásokból adatolhatók, de a helynévgyűjtések egészéhez képest is csak kis számban. Területi eloszlásukról szólna felhívja a figyelmet arra, hogy a kalotaszegi anyagban különösen nagy arányban fordulnak elő. Ennek valószínűsített okaként együtt említi a helyi nyelvsajátságokat és a hivatalos írásbeliség hatását is.

A magyar nyelv történeti nyelvtanának szóösszetételekkel foglalkozó fejezetében ZELLIGER ERZSÉBET azokkal a határozós szerkezetű összetett földrajzi nevekkal foglalkozik, amelyeknek alaptagja melléknévi igenév, bővítményi tagja határozószó (ómagyar kori példái: 1307: *Alayarou*, 1348: *altalyaro*, 1367: fluuium *Altalesew*) (ZELLIGER 1991: 541). Véleménye szerint – olyan jeles nyelvtörténeti példák alapján, mint a TA. *feheruuaru rea meneh* szórványa –, „ha a bővítményi tag ragos/névutós főnév, szoros szókapcsolatnak minősül, és megtartja igenévi jellegét”: vagyis nem tekinthető helynévnek. A korai adatok alapján mindenesetre nagy múltúnak (bár szórványosnak) tűnnek a magyar nyelv történetében a különböző határozós helymegjelölő szerkezetek. Az újkori, illetve jelenkori párhuzamokkal való összevetést viszont az idegen nyelvi közeg, és a folyamatos adatolás hiánya jelentősen megnehezíti, szinte teljesen bizonytalanná teszi.

HOFFMANN ISTVÁN a határozós szerkezetű, igenevet tartalmazó névformák szerkezeti elemzésekor rámutat arra, hogy a szinkroniában különböző változási fokon álló névalakokkal találkozhatunk. Megkülönböztet olyan *X-re/dűlő* típusú, kétrészesnek tekinthető neveket, amelyekben az igenév földrajzi köznévvé vált (erre maga a *dűlő* a legjobb példa). Azokat a névformákat, ahol az utótag főnevesülése még nem ment végbe (pl. *nyúló*, *fekvő*), hiányos szerkezetűeknek tekinti. Jelzi, hogy néhány esetben átmeneti, nehezen besorolható nevek is előfordulhatnak, amelyek igenévi eleme (pl. *járó*) „esetleg földrajzi köznévvnek is tekinthető” (2007²: 77). Egyetért J. SOLTÉSZ KATALIN véleményével, amely szerint ezek a nevek periférikus jellegűek a magyar névrendszerben.

Hasonlóan vélekedik SEBESTYÉN ÁRPÁD is, aki a névutós helynevek kapcsán foglalkozik valamennyi különleges szerkezetű helynévtípussal. Ő is rámutat, hogy „az *X-re dűlő, nyúló, menő, járó* határozós szerkezetek valóban szinte automatikusan kiegészülnek a tudatban a helyzetadta *föld, rét* stb. elemekkel, ez provokálja az igenevek főnevesülését, ezáltal a határozós szerkezet főnévi értékben való helynevesülését.” Hozzáteszi, hogy „a nem igenévi, *X-re dűl* határozós szerkezet önmagában nem válik névvé (1998: 81).

SEBESTYÉN ÁRPÁD tanulmányában joggal jelenti ki, hogy: „A névutós helynevek vagy helymegjelölő szerkezetek tömeges adatolását századunkban Szabó T. Attilának köszönhetjük” (SEBESTYÉN 1998: 71). Az iskolateremtő kolozsvári tudós helynévgyűjtési és közlési elveit leginkább a 40-es évek tájékán megjelent fontos munkáinak (Dés, Kalotaszeg, Borsavölgy helynevei – SZABÓ T. 1937/1988, 1942, 1945) bevezetőiből ismerhetjük meg. SZABÓ T. ATTILA fontosnak tartotta nemcsak a „tőhelynevek”, hanem valamennyi változatuk kijegyzetelését, és a denotátumra vonatkozóan minden olyan információ felgyűjtését, ami a nevek értelmezéséhez, több tudomány általi felhasználásához fontos lehet (SZABÓ T. 1937/1988: 110). Saját szavaival: „A történeti adatok összegyűjtése és közlése során nemcsak arra törekedtem, hogy közlésem minél teljesebb és az elsődleges forrás hangjelölését minél pontosabban visszatükröző legyen, de egyben arra is, hogy az egyes adatok nem a forrásból kiszakítva, pusztán önmagukban álljanak rendelkezésre, hanem hogy kiemelve is az elsődleges forrás közvetlenségével adják a történeti adatot. (...) Ezért, ahol erre szükség volt, nemcsak a forrásban előforduló helynévi adatnak a (...) pontos közlésére fektettem a fősúlyt (...), hanem arra is, hogy a kérdéses adatot szövegösszefüggésben közöljem, és így beszédesebbé tegyem” (SZABÓ T. 1942: XII–XIII).

A fent idézett tanulmányok viszont azt sugallják, hogy a névkutatók nem is annyira csak a szokatlan nevek szerkezeti sajátosságai, hanem (elsősorban a névutós és a ragos szerkezetek esetében) a SZABÓ T. ATTILA-féle adattárakban képviselt nagy számarányuk miatt kérdőjelezi meg az ilyen adatok valódi helynév mivoltát, joggal feltételezve eltérést a történeti források nyelvezete és az élőbeszéd között.

SZABÓ T. ATTILA erdélyi történeti helynévgyűjtése szolgált alapul az én vizsgálataimhoz is. Magam is úgy gondolom, hogy ez a hatalmas adattár okkal bizonytalanítja el a mai olvasót: mit tartson valódi, használatos névnek a régiségből, és mit nem? Ehhez hozzájárul a nevek variálódása, a tágabb szöveggörnyezet, a mondatbeli

szerep ismeretlen volta, a pontos lokalizáció hiánya. Másrésről viszont a mintegy fél évezredet átívelő történeti mélység és az adatok nagy száma azzal kecsegtethet, hogy biztosabb megállapításokat tehetünk általuk, mintha csak jelenkori vagy egy-két történeti előfordulást tartalmazó közléseket lapozgatnánk. Az informatizált adattár lehetővé teszi azt is, hogy névföldrajzi szempontból elemezzük a *Rétremenő*, *Feljáró*, *Sárramenő* típusú szerkezeteket. Természetesen (SZABÓ T. ATTILA szándékának megfelelően is – ahogy az életében megjelent helynévkötetek is mutatják) csak a történeti és jelenkori gyűjtések együttes értelmezése, kivallatása szolgálhat igazán teljes tanulsággal. Ezért több település esetében SZABÓ T. ATTILA Székelyföldre vonatkozó adatait összevettem utóbbi évtizedekben megjelent, szinkrón gyűjtést tartalmazó közleményekkel, és a korábban említett, Erdély más területeire vonatkozó, de írásos és szóbeli gyűjtést is tartalmazó kötetekkel (Kalotaszeg, Borsavölgy).

A székelyföldi (Háromszék, Udvarhelyszék, Csík-, Gyergyó- és Kászonszék) települések SZABÓ T. ATTILA által gyűjtött (ETH 2, 6, 8) történeti helynévanyaga 45 204 helymegjelölést tartalmaz (az informatizált változat alapján). Ebből 2653-ban találunk a *menő*, *jövő*, *kelő*, *hágó*, *járó*, *szökő*, *nyúló*, *rúgó* (mozgást, térbeli haladást kifejező) szavakkal alkotott melléknévi igeneves szerkezetet. A legtöbb (1657 darab) ilyen helymegjelölés a háromszéki adatok közül kerül ki (62.45%), csak 728 (27.44%) fordul elő csík-gyergyó-kászonszéki települések helynévanyagában, és mindössze 268 (10.1%) Udvarhelyszékben. Ezt a területi megoszlást a három megye összesített adatmennyisége nem indokolja (Háromszék: 15 969 adat, Csík-Gyergyó-Kászon: 10 559 adat, Udvarhelyszék: 18 676 adat). Nem magyarázhatjuk az eltérést a különböző névfajták arányának különbségével sem: a három területen a településnevek, víznevek, határnevek stb. azonos arányban vannak reprezentálva. A vizsgált adatok a bennük szereplő folyamatos melléknévi igék alapján csoportosítva azonban különbözően oszlanak el a három megyében. Ezt a következő táblázatban foglaltam össze:

	Háromszék	Csik-Gyergyó- Kászon	Udvarhelyszék	Összesen
<i>menő</i>	840	409	64	1313 (49.49%)
<i>jövő</i>	324	130	9	463 (17.45%)
<i>kelő</i>	278	75	17	370 (13.94%)
<i>hágó</i>	67	55	99	221 (8.33%)
<i>járó</i>	46	53	77	176 (6.63%)
<i>szökő</i>	60	1	0	61 (2.29%)
<i>nyúló</i>	34	0	1	35 (1.31%)
<i>rúgó</i>	8	5	1	14 (0.52%)
Összesen:	1657 (62.45%)	728 (27.44%)	268 (10.1%)	2653 (100%)

Ha BENKŐ LORÁND rendszerezéséhez hasonlóan az efféle helymegjelöléseket szerkezetük alapján csoportosítjuk, az összes adat vizsgálata a határozóragos köznév (vagy helynév) + folyamatos melléknévi igenév (pl. *Rétre menő*) típus túlsúlyát mutatja a határozószó + folyamatos melléknévi igenév (pl. *Alámenő*) típussal szemben: az előbbi közel kétszer annyi adattal szerepel a történeti anyagban, mint az utóbbi. (A határozószó + folyamatos melléknévi igenév csoport valójában igekezővel, határozószóval és névutóval alakult szintagmákat foglal magában, a következőkben azonban mégis a BENKŐ-féle meghatározást használom az adatok átláthatóbb csoportosítása érdekében. Az egyes formák szófaji szerepére a példák részletes bemutatása közben visszatérek.) A következő táblázat adatai azonban azt mutatják, hogy elsősorban a leggyakoribb (*menő*, *jövő*) igenevet tartalmazó szerkezetek nagy száma miatt alakul így a két csoport aránya.

	Ragos névszó + foly. mn. igenév	Hat. szó + foly. mn. igenév	Összesen
<i>menő</i>	1030	283	1313
<i>jövő</i>	416	47	463
<i>kelő</i>	*84	286	370
<i>járó</i>	81	95	176
<i>hágó</i>	87	134	221
<i>szökő</i>	*11	50	61
<i>nyúló</i>	0	35	35
<i>rúgó</i>	13	1	14
Összesen:	1722 (64.9%)	931 (35.1%)	2653 (100%)

A területi megoszlást és a különböző szerkezeti csoportokat tehát az egyes igenevek szerint külön-külön vizsgálva is érdemes szemügyre venni.

A *menő* utótagú szerkezetek kis híján a felét teszik ki a vizsgált igeneves szerkezeteknek. Kis részük, mintegy kéttucat helymegjelölés melléknévi szerepű, általában útra, utcára vonatkozik, megjelölve annak irányát: *Tora meneő ut* (ETH. 8: 97). A történeti adatok döntő többsége azonban valamiféle határrészre, földdarabra vonatkozik. A ragos köznév (vagy helynév) + folyamatos melléknévi igenév szerkezet tulajdonképpen a terület pontos határát jelöli meg: pl. *Kerezt vtra meneo* (ETH. 2: 186), *Saros Arokra menoben* (ETH. 2: 29), *Nadas Arokra meneő feöld* (ETH. 6: 194). A (kevésbé gyakori) határozószó + folyamatos melléknévi igenév típus általában olyan alakokban fordul elő, ahol tulajdonképpen főnevesült, igekötős folyamatos melléknévi igenevek váltak helynévvé: pl. *felmenő* (a SzT. alapján ‘felfelé nyúló határrész’): *Hoszu felmenőbe* (ETH. 6: 23); *lemenő* (a SzT. alapján ‘lefelé lejtő hely’): *lemenőb[en]* (ETH. 2: 150); *alámenő* ‘lefelé lejtő földterület (?)’: *alá menőben* (ETH. 2: 60); *kimenő* (a SzT. alapján ‘felfelé rúgó föld’): *kimenő nevű lábban* (ETH. 2: 10); *bemenő* ‘belterületbe nyúló földterület (?)’: *bémenő* (ETH. 2: 152). Néhány esetben a *kimenő*, *felmenő*, *alámenő* stb. melléknévként áll, és a megjelölés útra, utcára vonatkozik: *kender földek mellet ki menő uttza* (ETH. 2: 28). Kivételesen az is előfordul, hogy névutós névszót követ a folyamatos melléknévi igenév: *Hegj ala meneoben* (ETH. 2: 189).

A fenti táblázat jól mutatja, hogy a *menő* igenévvel alkotott helymegjelölő szerkezetek legnagyobb részben (840 adat) háromszéki települések adataiból kerülnek elő. Csík-, Gyergyó- és Kászsónszék területéről már kevesebb mint feleannyit (409), Udvarhelyszékből mindössze 64 adatot találunk. Ebben az esetben talán érdemes azt is megvizsgálni, hogy hány településről származnak ezek az adatok, és hogy az egyes településeken hány előfordulásuk van. Háromszék településeinek mintegy 70 százalékában, 79 helységben jelenik meg ilyen szerkezet, Csík-, Gyergyó- és Kászsónszékben 32 helységben (42%), Udvarhelyszékben pedig csak 29 helységben (21%). Változatos az egyes településeken előforduló adatok száma is: legtöbbször 2–3 példát, néhány helységben (pl. Illyefalva, Kilyén, Zágon, Csíkszentimre, Csíkszentsimon) viszont kiemelkedően magas számot (60–80–100 adatot) találunk. Tehát amellett, hogy a vizsgált szerkezet a három megyében, székben különböző eloszlást mutat, néhány településen, egy-egy forrásban feltűnően gyakori a használata. Ez valószínűleg arra utal, hogy bizonyos

helyeken (és bizonyos időszakokban – főként a 18. században) néhány névlejegyző írásbeli nyelvhasználatára különösen jellemző ez a forma.

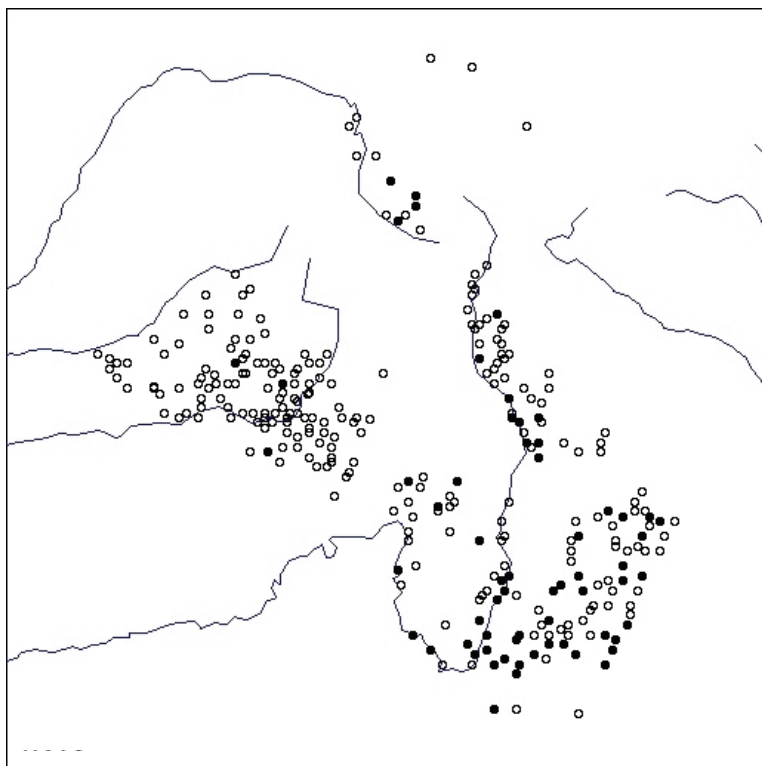
Lehetséges, hogy hatással volt a sok *menő* utótagú szerkezet a *mentiben* szócskát tartalmazó helymegjelölések (pl. *Vasar ut mentiben* – ETH. 2: 18) kialakulására is, amelyek jól körülhatárolható területen, Háromszék déli részében, Sepsiszentgyörgytől délre, 22 településen fordulnak elő egy-két esetben. Kiemelkedően sok adat csak Uzon helynevei között tűnik föl. Az efféle adatok: *Mézes pataka mentiben* (ETH. 2: 23), valószínűleg az ‘út, patak mentén, vele egy irányban elterülő’ (SzT. *mente* a.) földre vonatkoznak. A *menő* utótagos formák hatását mutatják azok a szerkezetek is, ahol a *mentiben* szóhoz igekötő is járul, és így igenévi funkciót kölcsönöz neki: *Bodolai ut lementibe* (ETH. 2: 194).

Az előzőhöz hasonlóan a *jövő* utótagú szerkezetek is túlnyomórészt határrészt, földterületet jelölő helymegjelölésekben fordulnak elő (egy kivétellel: *Megyes patakáról kijövő Erdő ut* – ETH. 2: 63). Az ilyen adatok 90 százalékában ragos névszó + folyamatos melléknévi igenév szerkezetet találunk, a *menő* utótagos formákhoz hasonló jelentésben, pl. *országutjára jövőben* (ETH. 8: 14), *Kurta völgyre jövőben* (ETH. 2: 52), *Malom Utra jövő lábban* (ETH. 2: 103). Köznevesült, igekötős folyamatos melléknévi igeneves szerkezetre kevesebb példát találunk, mint a *menő* esetében: *fel jövőben* (ETH. 2: 9), *Béjövő* (ETH. 2: 36), *alájövő Lapossában* (ETH. 2: 193) stb. A *jövő* utótagos szerkezetek a *menő*höz hasonló arányban szerepelnek a három székely szék történeti helynévanyagában: több mint kétharmaduk Háromszékből, kb. egyharmaduk Csík-Gyergyó- és Kászsorszékből és egy töredékük Udvarhelyszékből kerül elő.

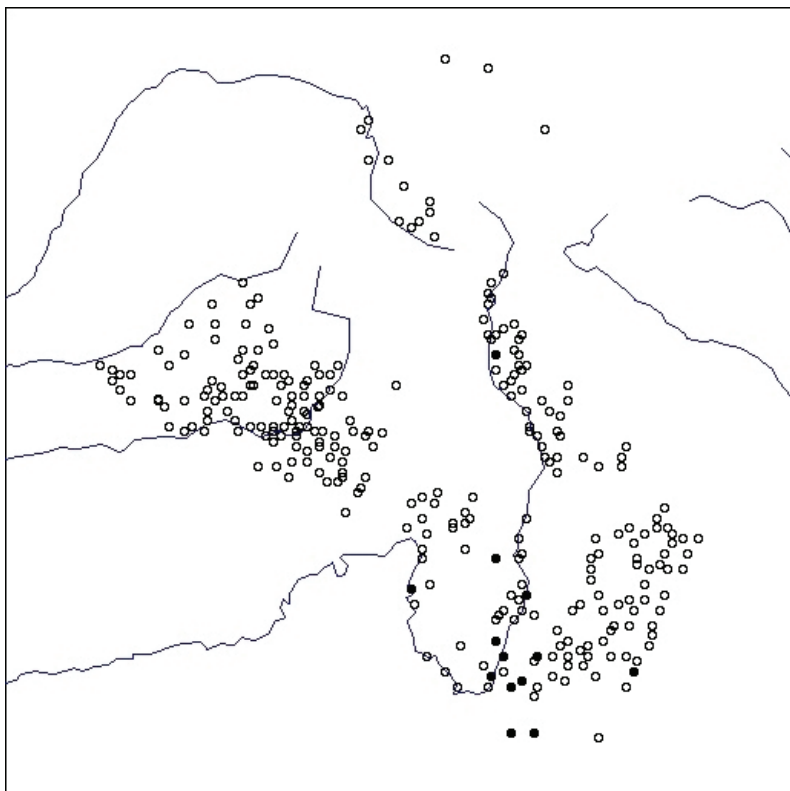
A *kelő* utótagú szerkezetek az előbbiektől eltérő jellegzetességeket mutatnak. Olyan földterületre vonatkoznak, amely egy út (vagy más hosszan elnyúló tereptárgy) két oldalán terül el. Legtöbbször (pl. legkorábbi, 1556-ból) *vth altal kelőbe* (ETH. 2: 121) alakban fordulnak elő. Emellett a valószínűleg archaikus, ragtalan forma mellett csak ritkán, mintegy húsz esetben találunk ragos formákat, mint pl. a *Havad utat által kelő[en]* (ETH. 2: 62). Az adatok kb. egynegyedében a *kelő* határozószó nélkül a ragtalan névszóhoz járul, pl. *ősvény kelőben* (ETH. 2: 92). Ezeknek a szerkezeteknek egymáshoz való viszonyát, időbeli alakulását valószínűleg csak szélesebb körű adatgyűjtéssel, tüzetesebb vizsgálattal lehetne feltárni.

A *kelő* melléknévi igenevet tartalmazó formák között találunk olyan példát is, amely jól példázza az efféle szerkezetek túlbujánzását egy-egy falu (itt a fentebb is említett Kilyén) névanyagában: *Az Banyara menőben; Az Nagj Könél az Banja ősvenj kelőben; Banya ősveny kelőre menőben* (ETH. 2: 96).

A *kelő* az összesített adatokhoz hasonlóan főleg Háromszékből fordul elő nagy számban. A *szőkő* a *kelő*höz hasonló szerkezetekben, hasonló jelentésben, az előbbinek variánsaként található meg, de szinte kizárólag háromszéki települések anyagában. Legtöbbször *hazug ut által szőkőben* (ETH. 2: 92) formában, néhány esetben határozószó nélkül, pl. *Gődör szőkő* (ETH. 2: 161). A *szőkő*, a *kelő* szélesebb elterjedéséhez képest jól elhatárolható területen, Háromszék déli, nyugati településein tűnik föl.

150. ábra. A *kelő* székelyföldi történeti helynevekben

151. ábra. A szökő a székelyföldi történeti helynevekben

A *hágó* a többi vizsgált igenévhez képest eltérő jellegzetességeket mutat. Önállóan, főnevesült formában is gyakran fordul elő helynevekben, pl. *Köves hágó* (ETH. 6: 33). Ragos névszó mellett jóval kevesebbszer fordul elő (pl. *hegyre hagog[an]* – ETH. 6: 33), mint köznevesült formában, *fel és ki* igekötővel, ‘hágó’ jelentésben: *fel hago* (ETH. 8: 44); *ki hágó nevezetű helyben* (ETH. 8: 14), *fel hágó fejin* (ETH. 6: 9). Földrajzi eloszlása is különbözik az előzőktől: leginkább Udvarhelyszéken és Háromszéken tűnik föl, legkevésbé a csík-gyergyó-kászonszéki adatok között.

A *járó* utótagú szerkezetek csaknem fele melléknévi szerepben áll, és utat, utcát, ösvényt jelöl: pl. *Vizre járo uccza* (ETH. 2: 196), *Molduvara járo ut* (ETH. 8: 97). Kevesebb esetben fordul elő ragos névszó mellett, pl. *Tetves Kutra jároban* (ETH. 8: 134),

mint köznevesült, igekötős formában: *feljáró* ‘felfelé nyúló föld’, *keresztüljáró* ‘keresztben fekvő föld (?)’, *alájáró* ‘lefelé nyúló föld (?)’ jelentésben. Pl.: *feljáróban* (ETH. 8: 120), *keresztül járo szénafüben* (ETH. 6: 77), *oldalba alá jároba* (ETH. 6: 186). Ha ezeknek a szerkezeteknek a földrajzi eloszlását vizsgáljuk, azt a jól látható eredményt kapjuk, hogy a jelzői funkcióban (az út, utca, ösvény köznevek mellett) álló *járo* előfordulások döntő része háromszéki, a főnévi szerepű előfordulások többsége pedig udvarhelyszéki, illetve csík-gyergyó-kászonszéki. (Udvarhelyszékben mindez nyilvánvalóan a *menő* feltűnő hiányával is összefügghet.)

A *nyúló* utótagú szerkezetek csak igen kis számban fordulnak elő. Két kivétellel (*lenyúló*) mindig *kinyúló* formában. Az adatok zöme Háromszékből, Kilyén településről való, pl. *Ki nyuloban* (ETH. 2: 87). Hasonló adatot csak két szomszédos településről, Szentivánlaborfalvából és Uzonból találunk. A távoli, udvarhelyszéki Tarcsafalva helynevei közt szerepel még a *ki nyulo* (ETH. 6: 237).

A legritkább a *rúgó* igenév az efféle szerkezetekben. Ragos névszók mellett fordul elő szinte minden esetben, pl.: *Rétre rugo lábba* (ETH. 2: 50).

Az igeneves szerkezetek a történeti helynévgyűjtés időkeretein belül nem mutatnak látványos időbeli megoszlást. Az összes adat számával arányosan jelennek meg a különböző korszakokban, tehát a legtöbb ilyen helymegjelölés a 18. századból való, éppúgy, mint a SZABÓ T. ATTILA által kijegyzetelt adatok zöme.

A történeti példákból kirajzolódó névtípus továbbélését, használatát természetesen a jelenkori helynévgyűjtésekben érhetnénk tetten. Ilyen vizsgálatra az egész Székelyföldre kiterjedően ebben a dolgozatban nem vállalkoztam. Néhány, a közelmúltban kiadott, egy-egy település vagy kistáj névanyagát közlétező gyűjteményben rábukkantam efféle helynevekre, ez az adatmennyiség azonban nem elegendő ahhoz, hogy messzemenő következtetéseket vonhassunk le a *menő*, *jövő*, *járo* stb. típusú, igeneves szerkezetekkel kapcsolatban.

A háromszéki Hídvég helyneveinek gyűjteménye sok idevonható történeti adatot is közöl a 17–19. századból. 20–21. századi folytatása viszont csak a *Felmenő* és a *Méj-Árokra menőben* helynévnek van (JANITSEK 2008: 84, 91). Árapatak jelenkori helynévanyagában már nem szerepel ilyen név, viszont az 1864-es PESTY-féle gyűjtésben ott találjuk a *Rétre-menő* névadatot (JANITSEK 2008: 168). Az egykori jegyző frappáns magyarázatát is érdemes idézni: „Rétre-menő-határ rész szántók. Az itt lévő szántók

bütüjökkel a rétre menvén neve innen eredett” (JANITSEK 2008: 168). Az ugyancsak háromszéki Angyalos számos történeti *menő*, *jövő* adatának csak egy 20. századi párhuzama maradt, a *Nyirre menő* (BÖLCSKEI–HAVAS–SLÍZ 2008: 34). Hasonló a helyzet Kőkös névanyagában is, ahol ennek a típusnak a továbbélését csak a *Sára menő* és az *Egere menő* bizonyítja (BÖLCSKEI–HAVAS–SLÍZ 2008: 90, 95).

Meglepő, hogy a történetileg leggazdagabban adatolt Kilyén jelenkori névanyaga nem tartalmaz efféle helynevet (FARKAS–ZÁNTÓ 2008). A szomszédos Szotyor helynevei közt is csak a *Vasútra menő* ~ *Vasútra rúgó láb* adat utal ennek a típusnak a meglétére (FARKAS–ZÁNTÓ 2008: 41).

SZABÓ T. ATTILA erdélyi történeti helynévgyűjtése Csíkszék területéről viszonylag kevés adatot tartalmaz, ezzel együtt kevesebb *menő*, *jövő* típusú helymegjelölést is, mint pl. Háromszék esetében. A jelenkori gyűjtések azonban számos efféle névadattal szolgálnak: Csíkszecső adatai között pl. előfordul *Rétre mēnő*, *Árokszőkő*, *Borzsovába menő*, *Taplocára menő*, *Vízre menő* is (CSOMORTÁNI 1997: 9, 12, 13, 21, 22). Göröcsfalva adattárában találunk *Alájövő*, *Alámenő*, *Átolfekvő*, *Kerremenő*, *Kihágó*, *Ótra jövő*, *Rákosi határra menő*, *Szépvízre menő* ~ *járó* helynevet is (CSOMORTÁNI 1997: 54, 56, 57–9). Csíkszentimre gazdag történeti helynévanyaga számos efféle névformát tartalmaz, de a jelenkori gyűjtésben csak a *Felhágó* és az *Oltramenő* helynév jelenik meg (SZOPOS 2004: 18, 21). Sepsiszentkirály 20. századi helynevei között csak a *Félhágó* és a *Kerte (!) jövő* fordul elő (JANITSEK–HÁRI 2000: 26, 30). Kászonújfaluban a *Tőre hágó*, (HINTS 2000: 16), Kászonimpérfalván a *Hegvestér-hágó*, *Cserehágó* (HINTS 2000: 35, 32) bukkan föl.

Az udvarhelyszéki Parajd névanyagában egyáltalán nem találunk efféle névalakot (JANITSEK–SZŐCS 2002), Etéd helynevei közt pedig csak a *Felhágó* (JANITSEK–SZŐCS 1998: 42) fordul elő.

Az előbbiekhöz hasonló tanulságokkal szolgál a Kalotaszeg történeti és jelenkori helynévanyagát (mutatóval együtt) közlő SZABÓ T. ATTILA-féle kötet. A számtalan *járó*, *menő* a történeti anyagban bukkan föl, a 20. századi gyűjtésben csak elvétve: *Béjáró*, *Béjáró föld*, *Feljáró*, *Keresztüljáró* stb. (SZABÓ T. 1942: 125, 135, 72).

A jelenkori adatok között tehát ritkán, de megtaláljuk a *menő*, *jövő* stb. igenével alkotott szerkezeteket. Arányuk viszont jóval kisebb, mint a történeti helynévanyagban. A gyűjtők természetesen eltérően ítélik meg a hallott adatokat, és nem biztos, hogy mindig fölveszik adattárukba a bizonytalannak, rögtönzöttnek vélt helymegjelöléseket.

Mi magyarázhatja az efféle szerkezetek gyakori felbukkanását a történeti adatok között? Legvalószínűbb, hogy a válasz a forrásként használt írások témájában, szövegalkotási tulajdonságaiban rejlik. A birtokösszeírások, határpercek szövegeiben a lejegyzők efféle formákkal is sűrűn éltek: „*csereföld, mely a patakra megyen véggel*”, „*Bitze patakára megyen véggel*”, ti. a földnek ‘a pataknál húzódik a határa’. Az efféle, helynévnek egyáltalán nem tekinthető formák változataként válhatott gyakorivá a rövidebb, helynévszerűbb *X-re menő* forma, amely élő helynevekkel, helymegjelölésekkel is rokonságot tartott, viszont felépítése is mutatja, hogy elsődleges célja a terület kérdéses határának kijelölése, megadása volt.

BENKŐ LORÁND „*Hágó és társai*”-val kapcsolatos, fentebb említett észrevételeivel is összecseng, hogy ezekben a helymegjelölésekben és helynevekben ugyanazt az – általában antropomorfnak nevezett – gondolkodásmódot látjuk kifejeződni, amely alapján bizonyos tereptárgyaknak (pl. *hegynek*) *oldalát, fejét, lábát, gerincét* említjük meg metaforikusan, vagyis testrésznévből alakulnak földrajzi köznevek. A denotátum emberrel való azonosítása érződik azokból a helymeghatározásokból is, amelyekben *valahová menő, járó, kelő* szántóföldről, vagy akár az *utat által* is *szökő* területről beszélünk.

A fentiek alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a Székelyföld jelenkori helyneveiben is többször felbukkanó *Vízremenő, Felhágó* típusú helynévadatok mögött egy élő, némileg változékony, de gyakori névadási típus húzódik meg, amelyet az írott források földrajzi pontosságra való törekvése (bizonyos területeken) viszont jócskán túlreprezentál a történeti névanyagban. A variánsokban fellelhető, névcsokrokat alkotó történeti adatok változási folyamatainak (a névvé válás elméleti kérdéseivel együtt), névföldrajzi jellegzetességeinek további elemzése nagyobb, széles körű adatfeldolgozásra alapuló tanulmányok feladata lesz a jövőben.

4. ÖSSZEGZÉS: EREDMÉNYEK, TERVEK, TÁVLATOK

Disszertációm kiindulópontja az a gondolat volt, hogy az óriási nyelvi adattömeget felhalmozó gyűjtemények megszólaltatását az informatikai feldolgozás segítheti igazán. A számítógépes dialektológia többek között a különböző nyelvföldrajzi atlaszok adatainak együttes értelmezésével, látványos térképi megjelenítésével érhet el hatalmas eredményeket, az informatizált adatbázisokra támaszkodó névkutatás pedig százezres, akár milliós nagyságrendű névállományban vizsgálódva írhatja le a nevek tulajdonságait. SZABÓ T. ATTILA erdélyi történeti helynévgyűjtésének kiadási és informatizálási munkálatai kapcsán az is nyilvánvalóvá vált, hogy a számítógépes eszközök a névföldrajzi kutatás számára biztosítanak különösen nagy előnyöket, ezért a székelyföldi helynevek elemzésében ezt a szempontot igyekeztem leginkább érvényesíteni.

Dolgozatomban nagy teret kapott SZABÓ T. ATTILA helynévtárának jellemzése és a feldolgozásra, adabázis-kezelésre létrehozott Olló szoftver bemutatása, abban a reményben, hogy a tapasztalatok ilyen formájú összegzése a munkálatok folytatásához és más, hasonló vállalkozások elindításához is hasznos segítséget nyújt. Az informatizálás folyamatában a gyűjtemény azon tulajdonságai is a felszínre kerültek, amelyek miatt bonyolultabb, speciálisabb módszerekre volt szükség, mint más típusú adattárak (pl. jelenkori helynévgyűjtések) számítógépes feldolgozásánál. Az efféle tulajdonságok (a történeti betűváltozatok sokszínűsége, a körülírással formák megjelenése stb.) fokozzák ugyan a létrehozott adatbázis heterogenitását, de többféle kutatási irány számára biztosíthatnak forrásanyagot, ezért az informatizált változatnak meg kell őriznie, „át kell mentenie” őket a számítógép dimenziójába is. A keresőprogram működésének leírásakor azokat a funkciókat mutattam be részletesen, amelyeknek a különböző névvizsgálati szempontok érvényesítésében jelentős szerepe lehet, vagyis amelyekkel a leg- hatékonyabban hívható elő, csoportosítható, rendezhető és ábrázolható valamennyi releváns adat.

A dolgozat elemző részében tárgyalt hangtani, lexikai és szerkezeti-tipológiai témák és a hozzájuk kapcsolódó térképek száma természetesen még jóval nagyobb is lehetne. Kiválasztásukkor arra törekedtem, hogy kapcsolódjanak névföldrajzi, történeti, dialektológiai, névtani kutatások már korábban felvetett kérdéseivel, és minél több szinten ábrázolják a székelyföldi helynevek általános jellemzőit és belső földrajzi tagolódását.

Egyszersmind igyekeztem bemutatni a névföldrajzi vizsgálatok lehetőségeit és korlátait az egyes nyelvi szinteken.

Történeti kérdésekben olyan mozaik-darabkákkal szolgálhatnak a névföldrajzi kutatások, amelyek kiegészíthetik, pontosíthatják a korábbi eredményeket. A székelység eredetkérdésével szorosan összefüggő dél-magyarországi, nyugat-dunántúli, észak-magyarországi nyelvi kapcsolatok bizonyítékai az archaizmusokat őrző helynevekben is fennmaradtak, sőt – a nyelvjárási atlaszokkal összevetve – sok esetben csak bennük mutathatók ki. Mindez több hangtani (pl. *orotás*) és lexikai (pl. *vápa*) példával igazolható. A székely betelepülés fázisainak történeti vizsgálatához a névtípusok földrajzi megoszlása fontos adalékokkal szolgált, de újraértelmezésük hozzájárulhat ahhoz, hogy hagyományos névtani tanulságok ne váljanak gépiesen felhasználhatóvá a történettudományban.

A nyelvjárástörténet, nyelvtörténet kutatója néhány, a nevekben rendszeresen felbukkanó hangtani jelenség és számos névalkotó szó térbeli mozgását, előretörését vagy kiavulását tanulmányozhatja a történeti helynévadatok térképlapjain (pl. *bikk ~ bükk, mál*). Az ilyen vizsgálatokat viszont a névadatok szociolingvisztikai jellemzői és a nevekben felhasznált szókincs egyaránt behatárolják.

A „névközpontú” névföldrajz számára a nevek bármely tulajdonságának területisége sokatmondó lehet, de hiányérzetünk marad, amíg az ilyen típusú vizsgálatok megállnak egy megye vagy táj határainál, és nem terjednek ki a magyar nyelvterület egészére. A helynévalkotásban felhasznált szókincs elemei természetesen sok esetben kisebb régiókban is igen kötött területi elterjedést mutatnak, hiszen szorosan összefüggenek a természeti környezet és a történeti folyamatok által is befolyásolt nyelvjárási szókészlet elemeivel. A nevek típusai, szerkezeti sajátosságai viszont olyan mélyen gyökerező, általánosan használt csoportokba rendeződnek, amelyeknek csak óriási adatmennyiséget informatikai eszközökkel rendszerező, az egész magyar névrendszerre kiterjedő kutatások alapján élestedhetnek ki a területi körvonalai.

IRODALOM

- ÁRVAY JÓZSEF 1947. Az üver tájszó mai gyergyói jelentései. *Erdélyi Múzeum* 52: 96–9.
- BÁBA BARBARA 2009. Néhány lehetőség és módszer a földrajzi köznevek jelentésföldrajzi vizsgálatában. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 4: 73–84.
- BALASSA IVÁN 1996. *Szabó T. Attila (1906–1987). Erdély nagy nyelvtudósa*. Budapest.
- BALOGH LAJOS 1997. A földrajzi köznevekről. In: KISS GÁBOR – ZAICZ GÁBOR szerk., *Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. Budapest. 36–9.
- BÁRCZI GÉZA 1951. *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Nyelvészeti Tanulmányok I. Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1947/1980. Régi magyar nyelvjárások. In: Uő: *A magyar nyelv múltja és jelene*. Budapest. 298–348.
- BÁRTH JÁNOS 2007. *Az eleven székely tizes*. Kecskemét.
- BÁRTH M. JÁNOS 2006a. Szabó T. Attila Erdélyi helynévtörténeti adataira. In: Uő. szerk., *Emlékkönyv Szabó T. Attila születésének 100. évfordulójára*. Budapest. 63–6.
- BÁRTH M. JÁNOS 2006b. Háromszéki helynevek nyelvészeti elemzése informatikai módszerekkel. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 2: 207–17.
- BENKŐ LORÁND 1944. *Hágó és társai*. *Erdélyi Múzeum* 49: 476–7.
- BENKŐ LORÁND 1947. *A Nyárádmente földrajzi nevei*. Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1967a. A nyelvföldrajz történeti tanulságai. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei*. 24: 29–48.
- BENKŐ LORÁND 1967b. Nyelvjáráskutatás és településtörténet. *Magyar Nyelvőr* 91: 455–64.
- BENKŐ LORÁND 1990a. *A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből*. MNyTK. 188. sz. Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1990b. Adalékok a székelyek korai történetéhez. *Új Erdélyi Múzeum* 1: 109–22.
- BENKŐ LORÁND 1991. Maros- és Udvarhelyszék település- és népiségtörténetéhez. *Századok* 123: 343–58.
- BENKŐ LORÁND 2002. *Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről*. Budapest.

- BÉNYEI ÁGNES 2001. Alsófehér megye. Szabó T. Attila Történeti Helynévgyűjtése 1. (ismertetés). *Magyar Nyelvjárások* 39: 233–5.
- BÉNYEI ÁGNES – PETHŐ GERGELY 1998. *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névtörténeti Társaság Kiadványai 2. Debrecen.
- BÍRÓ FERENC 1997. Helynévalkotó vízrajzi köznevek a Körösök vidékén. *Magyar Nyelvjárások* 34: 93–114.
- BÍRÓ FERENC 1999. *Körös-ladány helynevei*. Eger.
- BÍRÓ FERENC 2000. Nyelvjárási sajátosságok Körös-ladány helyneveiben. *Magyar Nyelvjárások* 38: 51–60.
- BÍRÓ FERENC 2002. *Nyelvi-típológiai vizsgálatok Körös-ladány helynévrendszerében*. Eger.
- BMFN. = Baranya megye földrajzi nevei. I–II. Szerk. PESTI JÁNOS. Pécs, 1982.
- BODÓ CSANÁD – VARGHA FRUZZSINA SÁRA 2008. Régi nyelvatlaszok – új módszerek. Nyelvtechnológiai eljárások a nyelvföldrajzban. *Magyar Nyelv* 104: 335–51.
- BOGÁTS DÉNES 1929. Háromszéki helynevek. In: CSUTAK VILMOS szerk., *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára*. Sepsiszentgyörgy. 58–71.
- BOTÁR ISTVÁN 2008. Csík Árpád-kori településtörténetének kérdései a helynevek és a régészeti adatok fényében. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 3: 71–94.
- BÖLCSKEI ANDREA – HAVAS PÉTER – SLÍZ MARIANN 2008. *A háromszéki Angyalos és Kökös család- és helynevei*. MND. 203. Budapest.
- CSÁNKI DEZSŐ 1890–1913. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III., V.* Budapest.
- N. CSÁSZI ILDIKÓ 2002. Nyelvjárási és államnyelvi hatások Zoboralja helyneveiben. In: SZABÓ GÉZA – MOLNÁR ZOLTÁN – GUTTMANN MIKLÓS szerk., *IV. dialektológiai szimpozion*. Szombathely. 201–6.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA 1992. Erdélyi magyar helynévkutatásunk jelene. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 36 : 115–7.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA 1994. Csíkszentlélek helyneveinek jelentésszerkezeti típusai. *Névtani Értesítő* 15: 85–7, 16: 99–102.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA 1997a. *Felcsík helynevei I.* MND. 149. Budapest.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA 1997b. Csík tízesnevei. MNyTK. 209: 344–50.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA 2000a. *Csík helynevei. Toponimele zonei Ciucului*. Doktori dolgozat kézirat. I–III. Kolozsvár.

- CSOMORTÁNI MAGDOLNA 2000b. A csíki víznevek nyelvi elemzése. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 44: 49–67.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA 2002. A csíki víznevek lexikális-morfológiai elemzése. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 46: 75–90.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA 2004. Névgyűjtés és feldolgozás Erdélyben. In: FARKAS FERENC szerk., *Magyar névtani kutatások itthon és határainkon túl. Névtani tanácskozás Jászberényben 2003. október 17–18.* Budapest. 152–60.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA 2007. A növényzetre utaló helynevek. In: BENŐ ATTILA – FAZAKAS EMESE – SZILÁGYI N. SÁNDOR szerk., *Nyelvek és nyelvváltozatok. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére.* Kolozsvár. 1: 248–55.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA 2008. Észrevételek a csíki helynevek lexikális-morfológiai szerkezetének változásairól. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 3: 165–77.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA 2009. Csíki mikrotoponímiai rendszerek népetimológiás változásai. *Helynévtörténeti tanulmányok* 4: 47–72.
- DITRÓI ESZTER 2010. Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata. *Helynévtörténeti tanulmányok* 5: 155–68.
- DUDÁS GYÖRGYI 2002. A föld és a völgy labializációs változásai az ómagyar korban. *Magyar Nyelvjárások* 40: 21–34.
- DUDÁS GYÖRGYI 2003. Az ómagyar kori *i* > *ü* labializációról. *Magyar Nyelvjárások* 41: 117–29.
- EGYED ÁKOS 2006. *A székelyek rövid története a megtelepedéstől 1918-ig.* Csíkszereda.
- ETH. 1. = Szabó T. Attila Erdélyi történeti helynévgyűjtése. Alsófehér megye. 2001. Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY és JANITSEK JENŐ. Budapest.
- ETH. 2. = Szabó T. Attila Erdélyi történeti helynévgyűjtése. Háromszék. 2001. Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY és SLÍZ MARIANN. Budapest.
- ETH. 3. = Szabó T. Attila Erdélyi történeti helynévgyűjtése. Szilágy megye. 2002. Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY és SEBESTYÉN ZSOLT. Budapest.
- ETH. 4. = Szabó T. Attila Erdélyi történeti helynévgyűjtése. Kisküküllő és Nagyküküllő megye. 2003. Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY és SEBESTYÉN ZSOLT. Budapest.
- ETH. 5. = Szabó T. Attila Erdélyi történeti helynévgyűjtése. Torda-Aranyos megye. 2004. Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY, BUBOLY MAGDOLNA és SEBESTYÉN ZSOLT. Budapest.

- ETH. 6. = Szabó T. Attila Erdélyi történeti helynévgyűjtése. Udvarhelyszék. 2005. Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY és BÁRTH M. JÁNOS. Budapest.
- ETH. 7. = Szabó T. Attila Erdélyi történeti helynévgyűjtése. Maros-Torda megye. A–B. 2005. Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY és SÓFALVI KRISZTINA. Budapest.
- ETH. 8. = Szabó T. Attila Erdélyi történeti helynévgyűjtése. Csík-, Gyergyó- és Kászonszék. 2006. Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY, MAKAY EMESE és SLÍZ MARIANN. Budapest.
- ETH. 9. = Szabó T. Attila Erdélyi történeti helynévgyűjtése. Szolnok-Doboka megye. A–B. 2007. Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY és MAKAY EMESE. Budapest.
- ETH. 10. = Szabó T. Attila Erdélyi történeti helynévgyűjtése. Kolozs megye. A–B–C. 2009. Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY, BÁRTH M. JÁNOS és N. FODOR JÁNOS. Budapest.
- ETH. 11. = Szabó T. Attila Erdélyi történeti helynévgyűjtése. Erdély peremvidéke. 2010. Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY, BÁRTH M. JÁNOS és BUBOLY MAGDOLNA. Budapest.
- FARKAS FERENC 1997. Jászszági és tiszazugi földrajzi nevek néhány antropomorf és teriomorf vonása. MNyTK. 209: 438–42.
- FARKAS TAMÁS – ZÁNTÓ EDINA 2008. *A háromszéki Kilyén és Szotyor család- és helynevei*. MND. 202. Budapest.
- FEKETE PÉTER 1991. Földrajzi köznevek és földrajzi jellegű jelzők Tiszaszőlősen. In: HAJDÚ MIHÁLY – KISS JENŐ szerk., *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Budapest. 167–75.
- FEKETE PÉTER 1996. A *kő* köznév Felsőtárkány földrajzi neveiben. In: BERECSKI ANDRÁS – KLIMA LÁSZLÓ szerk., *Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére*. Budapest. 89–95.
- GUTTMANN MIKLÓS 1999. Az ő-zés jelensége Lendva környékének helyneveiben. *Névtani Értesítő* 21: 407–10.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1963–98. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV*. Budapest.
- HA. = HOFFMANN ISTVÁN – RÁCZ ANITA – TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból*. 1. Abaúj-Csongrád vármegye. Debrecen, 1997. 2. Doboka-Győr vármegye. Debrecen, 1999.
- HAJDÚ MIHÁLY 1981. Helyneveink -d féle képzőinek funkciójáról. In: HAJDÚ MIHÁLY – KISS JENŐ szerk., *Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről*. Budapest. 161–72.
- HAJDÚ MIHÁLY 1982. *A Csepel-sziget helynevei*. Budapest.

- HAJDÚ MIHÁLY 1985. A névvé válás folyamatáról. MNyTK. 170: 29–34.
- HAJDÚ MIHÁLY 1987. Adatok a XVI. század ő-zéséhez. *Magyar Nyelv* 83: 443–8.
- HAJDÚ MIHÁLY 1988a. A XVI. századi nyelvjárások néhány kérdéséhez. In: KISS JENŐ – SZÜTS LÁSZLÓ szerk., *A magyar nyelv rétegződése*. Budapest. 402–8.
- HAJDÚ MIHÁLY 1988b. Adatok Békés város í-zésének történetéhez. In: DOMOKOS PÉTER – PUSZTAY JÁNOS szerk., *Bereczki Emlékkönyv*. 175–80.
- HAJDÚ MIHÁLY 1991. A magyar névtudomány a nyelvjárástörténeti kutatás szolgálatában. In: KISS JENŐ – SZÜTS LÁSZLÓ szerk., *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Budapest. 250–4.
- HAJDÚ MIHÁLY 1997a. A romániai magyar helynévgyűjtés. *Néprajzi Látóhatár* 6: 322–7.
- HAJDÚ MIHÁLY 1997b. A magyar helységnevek jelentésszerkezete. In: KISS GÁBOR – ZAICZ GÁBOR szerk., *Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. Budapest. 125–32.
- HAJDÚ MIHÁLY 1999. Névtutók a helynevekben. *Magyar Nyelvjárások* 37: 187–92.
- HAJDÚ MIHÁLY 2002. Tulajdonnév és dialektológia. In: SZABÓ GÉZA – MOLNÁR ZOLTÁN – GUTTMANN MIKLÓS szerk., *IV. dialektológiai szimpozion*. Szombathely. 104–19.
- HARVALÍK, MILAN 1997. Die mundartlichen und schriftsprachlichen Elemente in böhmischen Anonymen. In: *Book of Abstracts. 2nd International Congress of Dialectologists & Geolinguists*. Amsterdam. 52–5.
- HARVALÍK, MILAN 2003a. Echoes from the Past – Minor Place-Names as a Source for Historical Dialectology. In: S. WARCHOL. *Proceedings of the Third International Congress of Dialectologists and Geolinguists. Lublin, 24-29 July, 2000, Volume I*. Lublin. Maria Curie-Skłodowska University Press. 253–63.
- HARVALÍK, MILAN 2003b. Dialectal Forms of Proper Names in the Onomastic Grammar of Czech. In: A. TIMUŠKA. *4th International Congress of Dialectologists and Geolinguists. Abstracts of Scholarly Papers*. Riga. 246–7.
- HEFTY GYULA ANDOR 1911. *A térszíni formák nevei a magyar népnyelvben*. Budapest. Nyelvészeti Füzetek 66.
- HEGEDŰS ANDREA 2008. *Nyelvföldrajzi vizsgálatok a romániai magyar nyelvterületen az egyesített atlaszok felhasználásával*. Doktori disszertáció kézirat. ELTE BTK.
- HINTS MIKLÓS 1997. A romániai magyar helynévkutatás. MNyTK. 209: 388–92.

- HINTS MIKLÓS 2000. *Kászon jelenkori és történeti család- és helynevei*. MND. 169. Budapest.
- HOFFMANN ISTVÁN 1983. Helynévkutatás Finnországban. *Magyar Nyelvjárások* 25: 79–89.
- HOFFMANN ISTVÁN 1994. Válasz Mező András és Juhász Dezső opponensi véleményére. *Névtani Értesítő* 16: 115–9.
- HOFFMANN ISTVÁN – RÁCZ ANITA – TÓTH VALÉRIA 1997. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj—Csongrád vármegye*. A Magyar Névtérarchívum Kiadványai 1. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 1997. Név- és nyelvföldrajzi térképlapok az Árpád-korból. In: KISS GÁBOR – ZAICZ GÁBOR szerk., *Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. Budapest. 141–54.
- HOFFMANN ISTVÁN – RÁCZ ANITA – TÓTH VALÉRIA 1999. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 2. Doboka—Győr vármegye*. A Magyar Névtérarchívum Kiadványai 3. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 1999. A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 37: 207–16.
- HOFFMANN ISTVÁN – NEMES MAGDOLNA 2000. Mutatvány földrajzi közneveink szótárából. *Magyar Nyelvjárások* 38: 179–86.
- HOFFMANN ISTVÁN 2003. *Magyar helynévkutatás 1958–2002*. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN et al. 2005. Korai magyar helynévszótár. 1000–1350. 1. Abaúj—Csongrád vármegye. A Magyar Névtérarchívum Kiadványai 10. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen
- HORVÁTH ANDREA 1987. A ravasz és a róka szavak szóföldrajzi, szófajttörténeti tanulságai a helynevek alapján. *Névtani Értesítő* 12: 65–85.
- HORVÁTHNÉ KISPÉTER ZSUZSANNA 1997. Földrajzi nevek Jászapáti szántóföldneveiben. *MNyTK*. 209: 467–72.
- INCZEFI GÉZA 1967. Laza szerkezetű földrajzi nevek típusai és alaki kérdései. *Magyar Nyelv* 63: 64–71.
- INCZEFI GÉZA 1968. Néhány megjegyzés és adalék a laza szerkezetű földrajzi nevekhez. *Magyar Nyelv* 64: 207–8.

- INCZEFI GÉZA 1970. *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. Makó környékének földrajzi nevei alapján.* Budapest.
- JAKÓ ZSIGMOND 1990. *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei. I–II.* Budapest.
- JAKÓ ZSIGMOND 1997. *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez I. 1023–1300.* Budapest.
- JANITSEK JENŐ 1993. Két magyar eredetű román 'irtás'-t jelölő helynév: *iertas, iertoi* és származékai. *Névtani Értesítő* 15: 153–6.
- JANITSEK JENŐ – HÁRI GYULA 2000. *Sepsiszentkirály helynevei.* MND. 167. Budapest
- JANITSEK JENŐ – SZÖCS LAJOS 1998. *Etéd jelenkori és történeti hely- és családnevei.* MND. 159. Budapest
- JANITSEK JENŐ – SZÖCS LAJOS 2002. *Parajd jelenkori és történeti hely- és családnevei.* MND. 176. Budapest
- JANITSEK JENŐ 2008. *A háromszéki Székföld jelenkori és történeti hely- és családnevei.* MND. 201. Budapest
- JUHÁSZ DEZSŐ 1986. Még egyszer a *bőrhíd*-ről. *Névtani Értesítő* 11: 63–73.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1988. *A magyar tájnévadás.* NytudÉrt. 126. sz. Budapest.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1993. Névtan és nyelvföldrajz. *Magyar Nyelv* 89: 72–7.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1994. Opponensi vélemény Hoffmann István: A magyar helynevek rendszerének nyelvi elemzése (Egy lehetséges helynévvizsgálati modell) című kandidátusi értekezéséről. *Névtani Értesítő* 16: 108–14.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2004. A névtan néhány terminológiai és tudományrendszertani kérdéséről. In: FARKAS FERENC szerk., *Magyar névtani kutatások itthon és határainkon túl. Névtani tanácskozás Jászberényben 2003. október 17–18.* Budapest. 165–9.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2006. Die ungarische Onomatodialektologie: Ergebnisse, Tendenzen. In: AGRIS TIMUŠKA edit., *Proceedings of the 4th International Congress of Dialectologists and Geolinguists.* Riga. 2006. 260–6.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2007. A nyelvföldrajz történeti tanulságai – egy klasszikus tanulmány negyven év távlatából. In: GUTTMANN MIKLÓS – MOLNÁR ZOLTÁN szerk., *V. Dialektológiai szimpózium.* Szombathely. 133–9.
- KÁLMÁN BÉLA 1967. Helynévkutatás és szóföldrajz. In: IMRE SAMU – SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., *A magyar nyelv története és rendszere.* Budapest. 344–50.

- KÁLNÁSI ÁRPÁD 1991. Név földrajzi térképlapok Szatmárból. In: HAJDÚ MIHÁLY – KISS JENŐ szerk., *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Budapest. 321–6.
- KÁLNÁSI ÁRPÁD 1996. *Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük*. DEMNyIK. 67. sz. Debrecen.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1957. *Alsó-Szigetköz földrajzi nevei*. MNyTK. 95. sz. Budapest.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1970. *A »falu« a magyar helynevekben. XIII–XIX. század*. Budapest.
- KIRÁLY LAJOS 1981. A földrajzinév-gyűjtemények nyelvjárási tanulságairól és nyelvföldrajzi felhasználásukról. MNyTK. 160. sz. 199–206.
- KISS JENŐ 2001. A számítógépes dialektológia. In: UŐ. szerk., *Magyar dialektológia*. Budapest. 141–5.
- KISS LAJOS 1972. A földrajzi köznevek és a földrajzi nevek. *Magyar Nyelvőr* 96: 250–1.
- FNESZ.⁴ = KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest.
- KISS LAJOS 1992. Erdély a helynevek tükrében. *Magyar Nyelvőr* 116: 90–4.
- KISS LAJOS 1997. Erdély vízneveinek rétegződése. In: KOVÁCS LÁSZLÓ – VESZPRÉMI LÁSZLÓ szerk., *Honfoglalás és nyelvészet*. Budapest. 199–210.
- KISS LAJOS 1999. *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba.
- KMFN. = Komárom megye földrajzi nevei. Szerk. BALOGH LAJOS – ÖRDÖG FERENC. MNyTK 169. sz. Budapest., 1985.
- KNIEZSA ISTVÁN 1938. Magyarország népei a XI.-ik században. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk., *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. 1–3. Budapest. 2: 365–472.
- KNIEZSA ISTVÁN 1943. Keletmagyarország helynevei. In: DEÉR JÓZSEF – GÁLDI LÁSZLÓ szerk., *Magyarok és románok. I–II*. Budapest. 111–313.
- KNIEZSA ISTVÁN 1944. *A párhuzamos helynévadás. Egy fejezet a településtörténet módszertanából*. Településtörténeti Tanulmányok 2. Budapest.
- LÓRINCZE LAJOS 1947. *Földrajzineveink élete*. Budapest.
- MELICH JÁNOS 1925–29. *A honfoglaláskori Magyarország*. Budapest.
- MELICH JÁNOS 1926. Ómagyar nyelvjárások. *Magyar Nyelv* 21: 52–3.
- MEZŐ ANDRÁS 1968. Megjegyzések a laza szerkezetű földrajzi nevekhez. *Magyar Nyelv* 64: 51–6.
- MEZŐ ANDRÁS 1982. *A magyar hivatalos helységnévadás*. Budapest.

- MEZŐ ANDRÁS 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Budapest.
- MEZŐ ANDRÁS 1999. *Adatok a magyar hivatalos helységnevadáshoz*. Nyíregyháza.
- MOÓR ELEMÉR 1970. A nomád magyar törzsek X. századi szállásterületei a Kárpát-medencében. *NytudÉrt.* 70. sz. 45–50.
- CS. NAGY LAJOS 1997. Királyhalmec és helynevei mint nyelvjárási forrás. *MNyTK.* 209: 397–401.
- CS. NAGY LAJOS 1999. A Felső-Berettyó mente vizeket és mocsaras helyeket jelölő földrajzi közneveinek rendszere. *Névtani Értesítő* 21: 31–5.
- NEMES MAGDOLNA 1999. A földrajzi köznevekről. *Magyar Nyelvjárások* 37: 331–40.
- NEMES MAGDOLNA 2005. *Földrajzi köznevek állományi vizsgálata*. Doktori értekezés kézírata. Debrecen.
- ÖRDÖG FERENC 1989. Helynévgyűjteményeink mint az onomatodialektológia forrásai. *Baranyai Művelődés* 3: 27–33.
- PAIKKALA, SIRKKA (főszerk.) 2007. *Suomalainen paikannimikirja*. Helsinki
- PÁL-ANTAL SÁNDOR 1997. *A marosvásárhelyi utcák, közök és terek történeti névtára*. Marosvásárhely.
- PELLE BÉLÁNÉ 1981. A hevesi járás *tanya* köznévvvel alakult tanyaneveinek vizsgálatához. *MNyTK.* 160: 141–3.
- PÉNTEK JÁNOS 2006. Az iskolateremtő Szabó T. Attila. *Magyar Nyelvjárások* 44: 5–12.
- PESTI JÁNOS 1989. Szóföldrajzi szempontok a történeti és a mai magyar földrajzi nevek vizsgálatában. *MNyTK.* 183. sz. 156–9.
- PÉTER SÁNDOR 2008. *Térszinformanevek és vízrajzi köznevek felső-háromszéki helynevekben*. Sepsiszentgyörgy
- PÓCZOS RITA 2001. *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névtárhívum Kiadványai 5. Debrecen.
- RÁCZ ANITA 1997. Névtani vizsgálódások az Árpád-kori Bihar megye területéről. *MNyTK.* 209: 259–62.
- RÁCZ ANITA 2000. A szerkezeti változás szerepe Bihar megye ómagyar kori településneveinek kialakulásában. *Magyar Nyelvjárások* 38: 337–45.
- RÁCZ ANITA 2001. Népnévi eredetű településnevek a középkori Bihar vármegyében. *FUD.* 8: 491–9.
- RÁCZ TIBOR ÁKOS 2003. Háromszék első magyar telepesei és a határvédelem. *Erdélyi*

Múzeum 1–2:1–16.

RESZEGI KATALIN 2004. Bérc, hegy és halom a régi helyneveinkben. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 1: 145–66.

RMNyA. = MURÁDIN LÁSZLÓ gyűjt. – JUHÁSZ DEZSŐ szerk. 1995–2004. *A romániai magyar nyelvjárások atlasza I–IX. kötet*. Budapest.

SEBESTYÉN ÁRPÁD 1998. A névtűs helynevek kérdéséhez. In: *Az Egri Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*. 24: 66–88.

SEIBICKE, WILFRIED 2004. Areallinguistische Methoden der Namenforschung. In: ANDREA BRENDLER – SILVIO BRENDLER szerk., *Namenarten und ihre Erforschung. Ein Lehrbuch für das Studium der Onomastik*. Hamburg. 185–211.

J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest.

J. SOLTÉSZ KATALIN 1986. Szokatlan alaki szerkezetű helynevek. *Névtani Értesítő* 11: 73–82.

J. SOLTÉSZ KATALIN 1989. Szokatlan alaki szerkezetű helyneveinkről. *Baranyai Művelődés* 3: 46–50.

SOLYMOSSI LÁSZLÓ 1997. Dusnok neveink előfordulásai a középkori Magyarországon. In: KISS GÁBOR – ZAICZ GÁBOR szerk., *Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. Budapest. 372–86.

SÓFALVI KRISZTINA: Román helynevek Szabó T. Attila Erdélyi Helynévtörténeti Adattárában. In: BÁRTH M. JÁNOS szerk., *Emlékkönyv Szabó T. Attila születésének 100. évfordulójára*. Budapest. 67–70.

SZABÓ GÉZA 1985. Földrajzi nevek és nyelvjáráskutatás. In: Békési Imre szerk., *Név és névkutatás. Az Inczei Géza halálának 10. évfordulóján rendezett emlékülés előadásai*. MNyTK. 170. Budapest. 75–82.

SZABÓ JÓZSEF 1981. Csongrád megye nyelvjárási sajátosságainak áttekintése a földrajzi nevek alapján. MNyTK. 160: 173–6.

SZABÓ T. ATTILA – GERGELY BÉLA 1945. *A kolozsmegyei Borsavölgy helynevei*. Kolozsvár.

SZABÓ T. ATTILA 1937/1988. Dés helynevei. In: Uő: *Nyelv és település*. 103–83. Budapest.

SZABÓ T. ATTILA 1940. A személynevek helyneveinkben. *Magyar Néprajz* 2: 81–123.

SZABÓ T. ATTILA 1942. *Kalotaszeg helynevei. I. Adatok*. Kolozsvár.

SZABÓ T. ATTILA 1944. *A magyar helynévkutatás a XIX. században*. Erdélyi Tudományos Füzetek. Kolozsvár.

- SZABÓ T. ATTILA 1958. Az „Erdélyi helynévtörténeti adattár” és az erdélyi helynévkutatás néhány kérdése. *Magyar Nyelv* 54: 503–9.
- SZABÓ T. ATTILA 1962. Az *Amadéfalva* > *Madéfalva*-féle névalakulás kora. *Magyar Nyelv* 58: 206–8.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2008. A Tihanyi alapítólevél *kangrezi* szórványáról. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 3: 29–53.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR 2004. A jelentésvilág szerkezete. *Mindentudás Egyeteme*, 2004. november 18. <http://www.mindentudas.hu/szilagyi/20041119szilagyi30.html>
- SZOPOS ANDRÁS 2004. *Csikszentimre helynevei 1602–2000*. MND. 193. Budapest.
- SZO. = DEMÉNY LAJOS – PATAKI JÓZSEF – TÜDÖS S. KINGA szerk., 1983–1994. *Székely Oklevéltár. Új sorozat. I–III*. Bukarest–Budapest.
- SzNySz. = GÁLFFY MÓZES – MÁRTON GYULA 1987. *Székely nyelv földrajzi szótár*. Budapest.
- SZT. = SZABÓ T. ATTILA és munkatársai szerk., 1975–. *Erdélyi magyar szótörténeti tár, I–*. Bukarest – Budapest – Kolozsvár.
- TAKÁCS LAJOS 1981. Helyneveink és a régi életforma kutatása (*Főrtés* szavunk tanulsága). MNyTK. 160: 111–3.
- TAMÁSÉ SZABÓ CSILLA 1997. Térzsinformanevek Székelyhodos helynévanyagában. MNyTK. 209: 463–7.
- TMFN. = Tolna megye földrajzi nevei. Szerk. VÉGH JÓZSEF – ÖRDÖG FERENC – PAPP LÁSZLÓ. Budapest., 1981.
- TÓTH LÁSZLÓ 1999. A földrajzi köznevek tipológiái. *Névtani Értesítő* 21: 176–82.
- TÓTH VALÉRIA 1996. Birtokos jelzős szerkezetű mikrotoponimák a korai ómagyar korban. *Magyar Nyelvjárások* 33: 59–70.
- TÓTH VALÉRIA 1997. Földrajzi köznevek szóföldrajzi szempontú vizsgálata a korai ómagyar korban. MNyTK. 209: 262–5.
- TÓTH VALÉRIA 1998. Ómagyar helyneveink és a névföldrajz. *Magyar Nyelvjárások* 35: 119–32.
- TÓTH VALÉRIA 2001a. *Abaij és Bars vármegye korai ómagyar kori helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névtan Társaság Kiadványai 4. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA 2001b. *Névtan-történeti vizsgálatok a korai ómagyar korban. (Abaij és Bars vármegye)*. A Magyar Névtan Társaság Kiadványai 6. Debrecen.

- TÓTH VALÉRIA 2002a. A dialektológiai-névföldrajzi vizsgálatok lehetőségei ómagyar helyneveink körében. In: HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ – PÉNTEK JÁNOS szerk., *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson*. Debrecen-Jyvaskylä. 295–302.
- TÓTH VALÉRIA 2002b. A helynévmodellek nyelvföldrajzi vizsgálata a korai ómagyar korban. In: HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ – PÉNTEK JÁNOS szerk., *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson*. Debrecen-Jyvaskylä. 127–38.
- TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástudományja*. Debrecen
- ÚMTSz. = B. LÓRINCZY ÉVA. főszerk., 1979–. *Új magyar tájszótár. I–*. Budapest.
- VARGHA FRUzsINA SÁRA 2010. A dialektometria alkalmazása és történeti helynevek nyelvföldrajzi vizsgálata a Székelyföldön. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 223–33.
- VÉGH JÓZSEF 1970. A földrajzi nevek gyűjtésének időszzerű kérdései. *Nyelvtudományi Értekezések*. 70: 373–80.
- VÉKÁS DOMOKOS 2000. Magánhangzó-rendszerek elemzése informatizált nyelvjárási korpuszon. In: GÓSY MÁRIA szerk., *Beszéd kutatás 2000. Beszéd és társadalom*. Budapest. 75–86.
- VMFN. = Vas megye földrajzi nevei. Szerk. BALOGH LAJOS – VÉGH JÓZSEF. Szombathely, 1982.
- VÖRÖS FERENC 2009. Széljegyzetek a magyar családnévátlasz előmunkálatai közben. *Névtani Értesítő* 31: 185–97.
- VÖRÖS FERENC 2010. Mutatvány a mai magyar családnévátlasz előmunkálataiból. *Magyar Nyelv* 106: 156–69, 308–21.
- VÖRÖS OTTÓ 1997. *Tanárok* (Eltűnt földrajzi közneveink nyomában). MNyTK. 209: 430–3.
- VÖRÖS OTTÓ 1999. *Vízrajzi köznevek szóföldrajzi és jelentéstani vizsgálata*. MNyTK. 211. sz. Budapest.
- ZELLIGER ERZSÉBET 1991. A szóösszetétel. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*. Budapest. 523–52.
- ZMFN. = Zala megye földrajzi nevei. Szerk. PAPP LÁSZLÓ – VÉGH JÓZSEF. Zalaegerszeg, 1964.

ADATTÁR-MINTA

Aldoboly 1791: Simon irtovánnya (ETH. 2: 16); Árapatak 1835: Irtásan (ETH. 2: 27); Erőd 1835: Irtások lábujában (ETH. 2: 50); Magyarbodza 1825: Palosán irtása (ETH. 2: 120); Papolc 1722: írotvánjban (ETH. 2: 143); 1750: Irotvány nevű helybe (ETH. 2: 145); Irtatvány (ETH. 2: 145); Sepsiszentkirály 1756: Irotvanyba (ETH. 2: 167); Gyergyóditró 1773: Bánya bükiben irtovány (ETH. 8: 88); 1773: Lánctetőn Irtovány (ETH. 8: 89); 1850: Bánya bükiben irtovány (ETH. 8: 90); Gyergyószárhegy 1713: Kerek bük háta megett irtovány (ETH. 8: 121); Román Pataka mellett irtovány (ETH. 8: 123); Kávás Tővin Várhegy alatt irtovány (ETH. 8: 123); felső terhellő helyin fellyül irtovány (ETH. 8: 123); Alsósófalva 1606: olah Tamás Irtása (ETH. 6: 13); Etéd 1688: Hispan irtássaban (ETH. 6: 47); Magyarfelek 1783: Bobeka Irotványánál (ETH. 6: 121); Irotványban (ETH. 6: 121); Rava 1869: SebiIrtovannjában [an] (ETH. 6: 156); Székelyhidegkút 1800: Irotvány (ETH. 6: 175); Székelymagyaros 1736: Csont Irotvánnya (ETH. 6: 179); Székelypálfalva 1596: Zechy Péter Irtása (ETH. 6: 182); Székelyszentmihály 1596: Antalffy János Irtása (ETH. 6: 190); Székelyvécke 1805: Nagy Irtatványánál (ETH. 6: 214); Székelyvécke 1850: pipei András irtása (ETH. 6: 215); Timafalva 1805: Csere írtás (ETH. 6: 240).

Aldoboly 1818: Simony orotvánnyába (ETH. 2: 17); Alsőüvegcsűr (Málnás) 1801: Orotásba (ETH. 2: 21); Barót 1600: Orotuanjban (ETH. 2: 30); 1719: Orotványban Kopecz felé való határban (ETH. 2: 30); Bodola 1729: Pais Péter orotvanja (ETH. 2: 37); 1842: Nagy orotvány külső pontja (ETH. 2: 40); Csomakörös 1722: orotásra menő [en] (ETH. 2: 43); Oratásra menő [en] (ETH. 2: 44); Egerpatak 1751: orotványba (ETH. 2: 49); Étfalva 1715: orotás (ETH. 2: 52); Hidvég 1697: orotvanjban (ETH. 2: 61); 1815: kerek orotás (ETH. 2: 62); kerek Orotás oldala (ETH. 2: 62); 1830: Kerek orotás (ETH. 2: 63); 1851: Kerek orotás (ETH. 2: 65); 1860: Kerekorotás (ETH. 2: 65); 1900: Kerek orotás (ETH. 2: 66); Kézdimartonos 1743: Penyő orotvanyaban (ETH. 2: 78); Kilyén 1791: orotvány nevezetű helyen (ETH. 2: 99); Köpec 1642: Borot [!] fele való határban az orotvanban (ETH. 2: 108); Köpec 1642: orotvanyban (ETH. 2: 108); 1765: orotványba a földék lábánál (ETH. 2: 109); 1770: orotványban (ETH. 2: 109); 1808: orotványban (ETH. 2: 110); 1817: Orotván nevezetű helyen (ETH. 2: 110); orotvány (ETH. 2: 110); 1818: Orotásbann (ETH. 2: 111); 1832: orotványba (ETH. 2: 111); 1832: nagy réten orotás nevű helyen (ETH. 2: 111); 1836: Barot Felé Való határban orotvanban (ETH. 2: 111); 1800: Orotványba (ETH. 2: 111); Lisznyó 1728: Orotvány [an] (ETH. 2: 116); Málnás 1854: orotás (ETH. 2: 123); Markod 1772: Torda orotvájában (ETH. 2: 123); Nagyajta 1818: Felső orotványba (ETH. 2: 130); orotványba az út által kelőbe (ETH. 2: 130); orotványba

(ETH. 2: 130); Oltszem 1850: Orotásba (ETH. 2: 140); Papolc 1722: Orotvánjb[an] (ETH. 2: 143); Orotvánji Uttja mellett (ETH. 2: 143); Orotvánjban (ETH. 2: 143); 1750: Orotás nevű helybe (ETH. 2: 144); 1825: orotvány nevű helyben (ETH. 2: 147); 1825: orotvány Ut (ETH. 2: 147); 1825: felső orotvány uttya mellett (ETH. 2: 147); felső orotvány Uttya (ETH. 2: 147); Sepsibodok 1821: Vágásban Orotás nevű helyben (ETH. 2: 150); Orotáson (ETH. 2: 151); Balás orotásán (ETH. 2: 151); Balás orotása dőlője (ETH. 2: 151); Kitsid Avas felett vagy Balás Orotásán (ETH. 2: 151); Vár Havassán az Urak orotása nevezetű Helyben (ETH. 2: 152); 1850: felső orotás (ETH. 2: 152); Balás orotása (ETH. 2: 152); Felső orotás (ETH. 2: 152); 1852: Oratásba (ETH. 2: 152); Balázs orotása dőlővel együtt (ETH. 2: 153); Balázs orotáson (ETH. 2: 153); 1855: Balás orotásán (ETH. 2: 153); Oratáson parlag mellett (ETH. 2: 153); Orotás szögén (ETH. 2: 153); 1856: Balás orotás (ETH. 2: 153); Orotás Szélső (ETH. 2: 154); 1859: orotáson az úton belől (ETH. 2: 154); orotás szögén (ETH. 2: 154); Balás orotáson (ETH. 2: 154); Balás orotáson (ETH. 2: 154); 1861: Balázs orotásán a felsőbe (ETH. 2: 154); orotáson az ut melet (ETH. 2: 155); 1864: Balázs orotáson (ETH. 2: 155); 1867: orotáson (ETH. 2: 155); 1876: orotás szeg (ETH. 2: 156); Máté orotványa (ETH. 2: 156); Sepsiszentgyörgy 1728: Orotas (ETH. 2: 163); Sepsiszentkirály 1818: Orotásba (ETH. 2: 167); Szemerja 1818: Orotvány nevű Hellybe (ETH. 2: 175); Telegdibacon 1746: Ortovan (ETH. 2: 182); Orotvány patakon alól (ETH. 2: 182); Zágón 1722: Orotvánjb[an] (ETH. 2: 199); Zoltán 1715: Orotásban (ETH. 2: 204); Csátószeg 1763: Hoszszu orotásba (ETH. 8: 7); Csiklázárfalva 1694: Orotas nevű helyben (ETH. 8: 14); 1759: Orotás végénél (ETH. 8: 14); Orotásban (ETH. 8: 15); 1768: Ortásban (ETH. 8: 15); 1843: Alsó Orotás pataka mellett (ETH. 8: 16); orotás lábja (ETH. 8: 16); Csikmenaság 1720: Szek asza Fejeb[en] egy darab orotás (ETH. 8: 19); Szék aszo feib[en] egy darab orotás (ETH. 8: 19); Csikszenzimre 1671: felseő orotuanynak az felső fele (ETH. 8: 26); 1800: Hoszszu orotáson (ETH. 8: 36); 1803: Csatoszegi Erdő alatt Hoszszu orotás nevű helyben a Széna fűvek között (ETH. 8: 37); 1817: Hoszszu Orotásban (ETH. 8: 37); Csikszenzikirály 1750: Orotván tetőn (ETH. 8: 40); Csikszenzmihály 1757: Kováts Orotás (ETH. 8: 48); Csikszenzsimon 1720: Hoszu orotás nevű helyben (ETH. 8: 50); 1804: Hoszszu orotásban (ETH. 8: 54); Hoszszu Orottás (ETH. 8: 54); 1853: Hoszszu orotáson (ETH. 8: 55); Hoszszu orottás (ETH. 8: 55); Hoszszu orottás (ETH. 8: 55); Csikverebes 1796: Orotás nevezetű helyben (ETH. 8: 59); Orotás nevezetű helyben (ETH. 8: 60); Orotás kert (ETH. 8: 60); Orotásbéli nevezetű helyben (ETH. 8: 60); orotási (ETH. 8: 60); Kotormány 1609: felseő mezeoben ortouagjban (ETH. 8: 62); (Csik)kozmas 1772: Orotvány nevű Hellyben (ETH. 8: 65); Botskor orotásb[an] (!) (ETH. 8: 67); Várdótfalva 1757: Orotásban (ETH. 8: 76); (Gyergyó)ditró 1864: Orotva völgy (ETH. 8: 91); Orotva (ETH. 8: 91); (Gyergyó)szárhegy 1720: Orotva (ETH. 8: 124); Bardoc 1703: orotásban (ETH. 6: 15); Orotván Pataka között (ETH. 6: 15); Orotvánjban (ETH. 6: 15); Orotvánjban az kutnal (ETH. 6: 15); Bencéd 1669: Peterne örötasa berczin

(ETH. 6: 16); 1685: Ortován nevű helyben (ETH. 6: 16); 1797: Peterné orotásában (ETH. 6: 18); orotásban (ETH. 6: 18); orotásban (ETH. 6: 18); Béta 1815: Orotásba (ETH. 6: 19); Nagy Ortoánba [!] (ETH. 6: 19); Derts Ortoványában (ETH. 6: 19); Bibarcfalva 1721: Nagy orotás (ETH. 6: 21); Kicsin orotásb[an] (ETH. 6: 21); 1727: K Orotá [!] (ETH. 6: 21); Nagy Orotas (ETH. 6: 21); 1746: Nagy orotas nevű helyben (ETH. 6: 22); külső orotas (ETH. 6: 22); Kis orotasba (ETH. 6: 22); 1801: kitsid orotásba (ETH. 6: 23); nagy orotásba (ETH. 6: 23); 1810: Kitsinorotás (ETH. 6: 23); 1810: Nagyorotás (ETH. 6: 23); Bordes 1797: Kis Orotványban (ETH. 6: 27); Nagy orotvány alatt (ETH. 6: 27); orotványban (ETH. 6: 27); 1839: Meredek orotvány (ETH. 6: 29); 1871: orotvány (ETH. 6: 30); 1875: orotványok (ETH. 6: 30); Böződ 1671: Nagy őrotvan lazan (ETH. 6: 31); 1700: Hans orotvanya (ETH. 6: 31); 1719: Nagy orotvan loka (ETH. 6: 31); 1743: Fazakas orotvannyaban (ETH. 6: 32); Böződ 1771: Nagy Orotván nevű helyben (ETH. 6: 32); Nagy Orotván Lokán (ETH. 6: 32); Szász Jakab Ortoványban (ETH. 6: 32); 1774: Nagy orotvány lokán (ETH. 6: 33); Böződ 1774: Szaboltzi Orotványa (ETH. 6: 33); 1791: nagy orotvány loka (ETH. 6: 33); 1802: Szasz jakab orotvanjaban (ETH. 6: 34); 1824: felső orotvány (ETH. 6: 34); 1846: nagy orotvány (ETH. 6: 34); Böződújfalú 1738: Fazakas orotványának fele küllyel (ETH. 6: 35); 1779: also Orotás (ETH. 6: 36); Csehétfalva 1797: Simo orotványában (ETH. 6: 40); Erdőfüle 1832: Hosszu orotásban (ETH. 6: 46); Etéd 1750: István orotásában (ETH. 6: 48); István orotása aroka (ETH. 6: 48); István orotása (ETH. 6: 48); István orotasa bertzi (ETH. 6: 48); 1751: István orotásában (ETH. 6: 48); 1752: István orotásaban (ETH. 6: 48); 1759: István orotása pataka (ETH. 6: 49); István orotása (ETH. 6: 49); Közép orotásban (ETH. 6: 49); Etéd 1790: Istan Orotasaban (ETH. 6: 51); 1802: Istán orotásában (ETH. 6: 51); 1804: István orotásában (ETH. 6: 52); 1804: Istán[!] orotásában (ETH. 6: 52); 1800: Orotás (ETH. 6: 52); 1800: István orotásáb[a]n (ETH. 6: 52); 1828: István orotássábon (ETH. 6: 53); 1864: István orotása (ETH. 6: 55); 1882: Istán orotásába (ETH. 6: 55); 1884: Istán orotásába (ETH. 6: 56); Istán orotása (ETH. 6: 56); Farcád 1595: Vaida orotasa (ETH. 6: 57); Gagy 1693: Sas orotásáb[an] (ETH. 6: 68); Sas orotása (ETH. 6: 68); 1807: Sas orotás (ETH. 6: 69); Homoródszentpál 1687: orotás (ETH. 6: 75); 1775: Orotásb[an] (ETH. 6: 76); Homoródszentpéter 1687: orotás (ETH. 6: 76); Orotás nevű helyben (ETH. 6: 76); Orotás (ETH. 6: 77); 1761: ki járo orotásban (ETH. 6: 77); őrotásb[an] (ETH. 6: 77); Orotás (ETH. 6: 77); Homoródújfalú 1775: Oratásban (ETH. 6: 81); Jásfalva 1792: hoszszu orotványban (ETH. 6: 81); Hoszu orotvanjban (ETH. 6: 81); Kadács (Kis-és Nagykadács) 1743: Csüker orotasban az felső labban (ETH. 6: 82); 1797: Ortoványban (ETH. 6: 82); (Kis- és)Nagysolymos 1676: Orotvánba [irtvány] (ETH. 6: 94); 1864: Jakabné orotványa (ETH. 6: 100); Korond 1602: Nagy orotúaný (ETH. 6: 103); 1693: Köves [?] ortovánýb[an] (ETH. 6: 104); 1800: Köves orotvány (ETH. 6: 105); Kőrispatak 1597: Balas ortoúa[n]ya (ETH. 6: 106); 1663: Bako orotasa (ETH. 6: 107); 1778: Bako orotasaban (ETH. 6: 110); Bako orotasan alol (ETH. 6: 110); Bako orotasan alol (ETH. 6: 110); 1782: Gál

orotásán (ETH. 6: 111); Gál orotása ároka (ETH. 6: 111); 1782: Gál orotása patakánál (ETH. 6: 111); Bak orotásában (ETH. 6: 111); 1785: Gothart orotasa (ETH. 6: 111); 1786: Gothart orotasa (ETH. 6: 111); 1797: Varga János orotásába (ETH. 6: 112); orotás (ETH. 6: 113); Dávid orotásssa alatt (ETH. 6: 113); 1849: Gothárd orotásába (ETH. 6: 116); Küsmöd 1818: Kelemfi [!] orotásában (ETH. 6: 118); Magyarandrásfalva 1781: Orotás alatt (ETH. 6: 120); Magyarfelek 1700: hegy megett a Patakban egy orotás főlorotásban (ETH. 6: 121); orotványban (ETH. 6: 121); Magyarzásokod 1699: Nagj Orotvány alatt (ETH. 6: 125); Magyarzásokod 1744: Kis orotvánba (ETH. 6: 125); Nagy orotvánba (ETH. 6: 126); 1761: Lukáts Tamás orotványán (ETH. 6: 126); 1859: Nagy orotvány (ETH. 6: 127); 1860: Nagjorotvány (ETH. 6: 127); Gulácsi orotvány; (ETH. 6: 127); Kis orotvány (ETH. 6: 127); 1865: Nagyorotvány (ETH. 6: 127); m N. Orotás (ETH. 6: 12 8); 1940: Veresné orotása (ETH. 6: 12 9); Orotván (ETH. 6: 13 0); Nagyorotáskaréja (ETH. 6: 130); Kűsőnagyorotás (ETH. 6: 130); Nagyorotásválluja (ETH. 6: 130); Bésőnagyorotás (ETH. 6: 130); Nagykede 1831: Orotásba (ETH. 6: 135); Nyikómalomfalva 1598: Illýes orotasa (ETH. 6: 137); 1714: Nagy orotvány (ETH. 6: 138); Oklánd 1831: Nagy orotás (ETH. 6: 141); Petek 1750: Orotás (ETH. 6: 152); Rava 1869: Menjhárt Orotvánnjáb[an] (ETH. 6: 157); Siklód 1699: Orotvany Helyben (ETH. 6: 160); 1744: Orotvány hegy (ETH. 6: 160); Székelymuzsna 1775: Csozo Orotása alatt (ETH. 6: 181); Székelypálfa 1707: Balog Istvan orotása (ETH. 6: 183); 1710: Nemes Ember orotása (ETH. 6: 183); 1729: Balog István orotasa (ETH. 6: 183); Rez alat Pap orotasaban (ETH. 6: 183); Orotasban (ETH. 6: 183); 1736: Győrfi Ferencz orotásánál (ETH. 6: 183); 1790: nemes emberek orotása (ETH. 6: 184); 1775: orotásba (ETH. 6: 184); 1813: Nemes Ember orotásába (ETH. 6: 184); orotásban (ETH. 6: 184); 1827: orotás (ETH. 6: 184); 1841: oratás (ETH. 6: 185); 1861: Orotásba (ETH. 6: 185); 1832: Orotás (ETH. 6: 185); Székelyszentmihály 1750: Nagy orotványban (ETH. 6: 190); 1750: orotásban (ETH. 6: 190); 1693: Nagi Orotványb[an] (ETH. 6: 191); Székelyudvarhely 1590: Keomýnes Janos orotassa allýaban (ETH. 6: 193); Székelyvécke 1744: Nagy orotván (ETH. 6: 211); Bab völgye Csorgójánál Telmánne orotványa (ETH. 6: 212); orotvánba (ETH. 6: 212); 1834: Nagy Orotvány (ETH. 6: 215); 1848: Nagy orotványban (ETH. 6: 215); 1850: Nagy orotvány kopárzabföld (ETH. 6: 216); 1859: Nagyorotvány (ETH. 6: 216); Nagy Orotvány alja (ETH. 6: 216); 1865: Nagyorotvány (ETH. 6: 216); Szentdemeter 1699: boga orotványa (ETH. 6: 218); nagy orotván (ETH. 6: 218); Kendi orotványban (ETH. 6: 218); r 1744: Csorotson (ETH. 6: 220); 1745: czikmartoni orotvanyba (ETH. 6: 220); czikmartoni orotványba (ETH. 6: 220); Tarcsafalva 1604: orotas teteje tartománya (ETH. 6: 226); Orotas teteó oldala (ETH. 6: 226); 1655: orottasban (ETH. 6: 227); Tarcsafalva 1771: orotásban (ETH. 6: 233); 1797: Falu orotása (ETH. 6: 235); Tordátfalva 1700: Mihállly ortásában (ETH. 6: 241); Vágás (Dobó) 1815: Csészér orotvánnýában (ETH. 6: 248); Vágás (Dobó) 1857: Csész ortoványa v[agy] Csokas (ETH. 6: 248)

ÁBRÁK JEGYZÉKE

Számozás	Ábra megnevezése	Oldal
1.	A lexémák előfordulásait vizsgáló művelet	29.
2.	Az „Olló” kijelölőfelülete	30.
3.	Az „Olló” használata az M1 menüvel	31.
4.	Az „Olló” keresőfelülete	34.
5.	Keresési eredmény térképre vetítése az „Olló”-ban	39.
6.	A Bihalbocs alaptérképe, a székelyföldi kutatópontokkal	40.
7a.	Összesítés fő kategóriák szerint (a)	41.
7b.	Összesítés fő kategóriák szerint (b)	41.
8a.	Összesítés fő kategóriák szerint (b)	42.
8b.	Összesítés fő kategóriák szerint (a)	42.
9.	Összesítés denotátumfajták szerint (a)	43.
10.	Összesítés denotátumfajták szerint (b)	43.
11.	Összesítés időrend szerint (a)	44.
12.	Összesítés időrend szerint (b)	44.
13.	Az adatok megoszlása megyék szerint (a)	45.
14.	Az adatok megoszlása megyék szerint (b)	45.
15.	Az adatok megoszlása települések szerint (A)	46.
16.	Az adatok megoszlása települések szerint (B)	47.
17.	ő-ző alakok a történeti helynevekben	49.
18.	<i>irtás, irtóvány, irtóvány, iratvány</i> a székelyföldi helynevekben	51.
19.	<i>ortás, ortóvány, orotvány, orotás, oratás</i> a helynevekben	52.
20.	Az <i>irtás</i> és <i>orotás</i> alakváltozatai a helynevekben	53.
21.	Az <i>irtás</i> és <i>orotás</i> alakváltozatok arányai a helynevekben	54.
22.	<i>irt</i> és <i>orot</i> főle alakok az RMNyA. adatai alapján	55.
23.	<i>irtás</i> és <i>orotás</i> az RMNyA. és a SzNySz. alapján	56.
24.	<i>irtás</i> és <i>orotás</i> az MNyA. alapján	57.
25.	A <i>bükk</i> a helynevekben	58.
26.	A <i>bikk</i> a helynevekben	59.
27a., 27b.	<i>bikk</i> és <i>bükk</i> a nyelvatlasz alapján és a helynévadatokban	60.
28.	A <i>bikk</i> és <i>bükk</i> a helynevekben 1750-ig	61.
29.	A <i>bikk</i> és <i>bükk</i> a helynevekben 1750-től	61.
30.	A <i>lyuk</i> változatai az RMNyA.-ban	62.
31.	A <i>lyuk</i> változatai a helynévadatokban	63.
32.	A <i>bodza</i> változatai az integrált atlaszokban	64.
33-34.	A <i>bodza</i> változatai a helynevekben és a SzNySz.-ban	65.
35.	A bemélyedést jelölő térszínformanevek gyakorisági listája	72.
36.	A <i>völgy</i> a helynevekben	73.
37.	Az <i>árok</i> a helynevekben	74.
38.	A <i>lok</i> a helynevekben	75.
39.	A <i>gödör</i> a helynevekben	76.

40.	A gödör és vápa a helynevekben	77.
41.	Az aszó a helynevekben	78.
42.	A szakadát és változatai a helynevekben	79.
43.	A szoros a helynevekben	80.
44.	A likat a helynevekben	81.
45.	A szurdok a helynevekben	82.
46.	A borozda a helynevekben	83.
47.	A verem a helynevekben	84.
48.	A lapály és változatai a helynevekben	85.
49.	Az áj a helynevekben	86.
50.	A debren a helynevekben	87.
51.	A suvadás és suhadás a helynevekben	88.
52.	Az üver a helynevekben	89.
53.	A gátlás a helynevekben	90.
54.	A kiemelkedést jelölő térszinformanevek gyakorisági listája	91.
55.	A hegy a helynevekben	92.
56.	A domb a helynevekben	93.
57.	A kő a helynevekben	94.
58.	A bérc a helynevekben	95.
59.	A pad a helynevekben	96.
60.	A havas a helynevekben	97.
61.	A halom a helynevekben	98.
62.	A ponk a helynevekben	99.
63.	A porond a helynevekben	100.
64.	A honcsok a helynevekben	101.
65.	A györke a helynevekben	102.
66.	A goromb a helynevekben	103.
67.	A szirt a helynevekben	104.
68.	A hányás a helynevekben	105.
69.	A viszonyító jelentésű térszinformanevek gyakorisági listája	106.
70.	Az oldal a helynevekben	107.
71.	A tető, teteje a helynevekben	108.
72.	A hát a helynevekben	109.
73.	A fark, fark a helynevekben	110.
74.	A fej a helynevekben	111.
75.	A mart a helynevekben	112.
76.	A tő, töve a helynevekben	113.
77.	Az alj a helynevekben	114.
78.	Az árnyék a helynevekben	115.
79.	Az észak, észak a helynevekben	116.
80.	Az árnyék és észak a helynevekben	117.
81.	Az elve a helynevekben	118.
82.	A verő, verőfél, verőfény a helynevekben	119.

83.	A <i>mál, māj, mār</i> a helynevekben	120.
84.	A <i>verőfény</i> és <i>mál</i> a helynevekben	121.
85.	A <i>hidegoldal</i> és <i>melegoldal</i> a helynevekben	122.
86.	A <i>torok</i> a helynevekben	123.
87.	A <i>tekerő</i> és <i>tekerés</i> a helynevekben	124.
88.	A <i>karé, karéj</i> a helynevekben	125.
89.	A <i>rez</i> a helynevekben	126.
90.	A <i>láz</i> a helynevekben	127.
91.	A <i>fenék</i> a helynevekben	128.
92.	A <i>szád</i> a helynevekben	129.
93.	A <i>nyak</i> a helynevekben	130.
94.	A <i>lapos</i> a helynevekben	131.
95.	Az <i>erős</i> a helynevekben	132.
96.	A <i>derék</i> a helynevekben	133.
97.	A <i>szármány</i> a helynevekben	134.
98.	Az <i>orr</i> a helynevekben	135.
99.	A <i>sarok</i> a helynevekben	136.
100.	A <i>homlok</i> a helynevekben	137.
101.	A <i>szegelet</i> a helynevekben	138.
102.	A <i>bütiü</i> a helynevekben	139.
103.	A <i>far</i> a helynevekben	140.
104.	A <i>ropó</i> a helynevekben	141.
105.	A <i>sánc</i> a helynevekben	142.
106.	A <i>hajlás</i> a helynevekben	143.
107.	Az <i>ereszkedő</i> a helynevekben	144.
108.	A <i>köldök</i> a helynevekben	145.
109.	A térszinformanevek összesített gyakorisági listája	146.
110.	Az általános növényföldrajzi fogalmak gyakorisági listája	147.
111.	A <i>gyakor</i> a helynevekben	148.
112.	A <i>gyakor</i> a helynevekben	149.
113.	A növényzetre utaló földrajzi köznevek gyakorisági listája	150.
114.	A <i>mogyorós</i> a helynevekben	150.
115.	A <i>burjános</i> a helynevekben	151.
116.	Az állatvilágra utaló földrajzi köznevek gyakorisági listája	152.
117.	A <i>csókás</i> a helynevekben	153.
118.	A <i>kecske</i> és <i>macska</i> a helynevekben	154.
119.	A vízrajzi köznevek gyakorisági listája	155.
120.	A <i>bodon</i> és <i>küpi</i> szóföldrajza az RMNyA. alapján	156.
121.	A <i>bodon</i> és <i>küpi</i> a székelyföldi helynevekben	157.
122.	Az irtással kapcsolatos földrajzi köznevek gyakorisági listája	158.
123.	A <i>vész</i> a székelyföldi helynevekben	158.
124.	A <i>vágott</i> a székelyföldi helynevekben	159.
125.	A <i>szénégető</i> a székelyföldi helynevekben	160.

126.	A fanevekből alakult földrajzi köznevek gyakorisági listája	161.
127.	A <i>száldob</i> , <i>szádok</i> , <i>száldok</i> a székelyföldi helynevekben	162.
128.	A <i>csigolya</i> és a <i>fűz</i> a székelyföldi helynevekben	163.
129.	A <i>tölgy</i> és <i>muzsdaly</i> a székelyföldi helynevekben	164.
130.	A földhasználattal kapcsolatos földrajzi köznevek gyakorisági listája	165.
131.	A <i>tilalmas</i> a székelyföldi helynevekben	166.
132.	A <i>csegeley</i> a székelyföldi helynevekben	166.
133.	A legeltetéssel kapcsolatos földrajzi köznevek gyakorisági listája	167.
134.	A <i>pasint</i> a székelyföldi helynevekben	167.
135.	A <i>poján</i> a székelyföldi helynevekben	168.
136.	<i>vápa</i> a Székelyföldön térkép	177.
137.	A <i>lápa</i> és <i>vápa</i> előfordulása helynevekben (13–14. század)	180.
138.	A <i>lápa</i> és <i>vápa</i> előfordulása helynevekben (15–16. század)	180.
139.	A <i>lápa</i> és <i>vápa</i> előfordulása helynevekben (17–20. század)	181.
140.	A <i>vápa</i> ~ <i>lápa</i> jelentései	182.
141.	Szláv eredetű településnevek	190.
142.	Pusztá személynévi eredetű településnevek	191.
143.	- <i>laka</i> , - <i>falva</i> , utótagos településnevek	193.
144.	Templomcíméből alakult településnevek	194.
145.	- <i>falva</i> utótagos és - <i>falva</i> utótaggal kiegészülő településnevek	196.
146.	<i>patak</i> ~ <i>pataka</i> a székelyföldi helynevekben	199.
147.	<i>patak</i> ~ <i>pataka</i> a székelyföldi helynevekben 1700-ig	200.
148.	<i>patak</i> ~ <i>pataka</i> a székelyföldi helynevekben 1701-től 1800-ig	201.
149.	<i>patak</i> ~ <i>pataka</i> a székelyföldi helynevekben 1701-től 1800-ig	201.
150.	A <i>kelő</i> székelyföldi történeti helynevekben	211.
151.	A <i>szökő</i> a székelyföldi történeti helynevekben	212.